

32 (9/12/17)

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
V.

В. БОЙКО

МАРКО ВОВЧОК

MADE IN GERMANY

ляйпціг
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

головні склади:

BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

=1918=

Досі появилися оці книжки:

- 1—6а. Лепкий В., Начерк історії української літератури (до нападів Татар), І., нове ілюстроване видання.
7. Левицький-Нечуй Ів., Запорожці.
8. Ляфонтен Ж., Байки (з 4 образками).
- 9—11. Карпенко-Карий, Суєта, нове видання.
- 12—14б. Брушельницький Антін, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
- 15—16. Руданський С., Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. М. Вовчок, Дев'ять братів і десята сестричка Гали.
- 18—20. Ахеліс Тома, др., Начерк соціології.
21. Мамін-Сибіряк Д. Н., Чутлива совість.
- 22—23. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть І.
- 24—25. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІІ.
- 26—27. Кміт Юрій, В затінку й на сонці оповідання.
- 28—29а. Збірник народніх пісень і дум.
- 30—33а. Чайківський Й., Всесв. історія І, стар. віки, з ілюстр.
34. Кіплінг Р., От собі казочки (з двома ілюстр.).
- 35—36. Кіплінг Р., От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. Бернзон Б., Новоженці, комедія в двох діях.
- 38—39. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІІІ.
40. Езоп, Байки.
- 41—43б. Барвінський В., Скошений цвіт, повість.
- 44—47. Раковський, Ів. др., Психологія, І.
48. Андреев Л., Три оповідання.
- 49—50. Карпенко-Карий, Хазяїн, комедія.
51. М. Вовчок, Сестра, Козачка, Чумає (оповідання).
52. Бернзон Б., Понад сили (драма).
- 53—56. Чайківський Й., Всесвітня історія ІІ. (серед. віки).
- 57—59. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІV. (кінець).
60. Марко Вовчок, Від себе не втечеш (оповідання).
- 61—62. Ібзен Г., Будівничий Сольнес, драма.
- 63—64. Гоголь М., Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. Руданський С., Цар-соловей, поема-казка.
66. Мольєр Ж. В., Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. Ботляревський Ів., Наталка Полтавка, укр. опера.
- 68—72. Чайківський Й., Всесвітня історія ІІІ (нововічна).
- 73—74. Николишин Д., Розладде (драма).
75. М. Вовчок, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
- 76—77. Геновефа, опов. (з образк.).
78. Буліш П., Оріся, Дівоче серце, Січові гості.
79. Бобилянська Ольга, Некультурна (новеля).
80. Бобилянська Ольга, Valse mélancolique.
- 81—84. Франс Ан., На білих скалах, повість.
- 85—86. Толстой Л., Живий труп, драма.
- 87—91. Барвінський О., Спомини з мого життя, І.
92. Яричевський С., Княгиня Любов, драма.

Дар О. Городисського

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
V.

В. БОЙКО

МАРКО ВОВЧОК

НБ ПНУС

h331

БІБЛІОТЕКА «УКРАЇНКА»

h331

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

1918

83,3(4 Упр) 7

Б40

ИЗДАТЕЛЬСТВО
С. ПЕТЕРБУРГ

Передмова.

Р. 1917 минуло 60 літ зо дня виходу в світ першого тому „Народніх Оповідань“ Марка Вовчка і 10 літ зо дня смерти їх автора. Незвичайні умови, які переживали ми, не дали можливості вийти цій книжці в ті ювілейні дні.

Наша література ще так бідна на монографічні праці, що повно і детально освітлювали-б життя і творчість окремих наших письменників, що я зважився випустити свою невелику роботу про одного з визначніших наших авторів, щоб заповнити ту прогалину, яку відчуває кожний історик літератури, а не менше і кожний український інтелігент, коли розкриває сторінки нашої рідної літератури. Разом з тим я зовсім не претендую на вичерпуючу повноту своєї роботи. Я сам бачу неповноту і хиби цієї книжечки і через те вважаю потрібним сказати де-що про неї, щоб наперед одвести ті закиди, які можуть бути мені зроблені, але в яких вини своєї я признати не можу.

Отже, питання про авторство. Хоча р. 1910, після дослідів В. Доманицького, Ів. Франко¹⁾ висловився, що авторство Марії Марковички не викликає для нього більше ніякого сумніву, С. Єф-

¹⁾ „Нарис історії укр.-рус. літ“. Львів. 1910. ст. 141.

ремов гадає, що „дослідами Доманицького авторство Марії Марковички доведено *майже* напевно, принаймні поставлено на такий ґрунт, що нехтувати цілком небіжки вже ніяким чином тепер не можна“¹⁾),—отже, все-ж таки ніби якийсь сумнів єсть, ніби не все ще вияснено. Зважаючи на це, я рішив ще раз переглянути це питання, хоча крім матерьялу, опублікованого В. Доманицьким, я мав ще небагато. Мені здається, що цей перегляд, докочаний мною, розвіває остаточно той туман, що його напустили на псевдонім „Марко Вовчок“ Куліш, Огоновський і інші. Я вважав потрібним ще раз, в цій книжечці, що має на меті дати літературний образ Марка Вовчка, зняти це питання, щоб, нарешті, покінчити з ним раз на завше і більше за нього не згадувати, принаймні в такій формі, котра лишала-б хоч який-небудь сумнів.

Будучи переконаний, що „Марко Вовчок“—Марія Олександровна Маркович, я вважав потрібним дати і біографію її. Але в моєму розпорядженні був занадто малий матерьял, щоб можна було на підставі його змалювати повний образ письменниці, її життя, її духовне обличчя. До того-ж, матерьял цей зовсім не систематизований і не оброблений. Майже таким він залишився і в моїй біографії, тільки приведений він в систему, розложений на хронологичній канві. Я не зважився

1) „Історія укр. письм.“. К. 1917. ст. 273. Курсів наш.

цей матерьял обробляти, аналізувати, бо його дуже мало, а фантазувати про життя автора і висловлювати недоведені гіпотези про стосунки її до того чи іншого з її знайомих, хоч-би то були „звѣзды первой величины“, я не хотів. На мій погляд, це ще рано, бо *матерьял есть*, тільки він захищений в архивах¹⁾ і дожидає свого дослідника. Через те я тільки обмежився систематизацією відомого вже матерьялу, одночасно вказуючи на ті прогалини, котрі вимагають заповнення і додаткового розсліду.

Через те, що питання про авторство тісно звязане з біографією письменниці, на багатьох сторінках книжки читач зустрине повторення цитат і фактів. Цього уникнути було трудно, майже неможливо, бо одна і та сама цитата, один і той же факт свідчить і про певний момент життя Марії Маркович, і про її авторську роботу над оповіданнями.

Тішу себе надією, що мені, а може й другим, не прийдеться більше вертатися до питання про авторство, і коли доведеться писати повнішу біографію Марка Вовчка, то можна буде використати *весь матерьял тільки для біографії*. Мій біографічний нарис, оскільки мені відомо, перша більш-менш систематична спроба біографії Марка Вовчка.

Скажу ще кілька слів про систему викладу в моїй роботі. Може кому здається незрозумілим

¹⁾ Цей сирий матерьял переховується в „Пушкинському Домі“, куди переданий сином Марії Маркович—Богданом.

чи зайвим окремий розділ II, де я викладаю зміст „Народніх Оповідань“ Марка Вовчка. Я виділив виклад змісту творів Марка Вовчка в окремий розділ для того, щоб яснішими стали ті висновки, які зроблені мною в розділі IV, де дано історико-літературний аналіз їх. Мені здавалось, що *систематичний* виклад змісту, хоч не дасть повної картини, але в значній мірі вияснить характер творчості Марка Вовчка, його літературну манеру, кількість того матерьялу, яким він орудує, того літературного „багажу“, котрим він володіє. Побіжний аналіз змісту і структури оповідань, котрий дано при викладі, на мій погляд, дає потрібну можливість орієнтуватись і в тих критичних статтях, котрі творять зміст розділу III. Без попереднього ознайомлення з змістом творів Марка Вовчка і його літературними прийомами не можна зрозуміти оцінки „Народніх Оповідань“, даної тогочасними і сучасними критиками та істориками літератури, не будуть зрозумілі і ті критичні уваги, котрі зроблені мною що-до слушності оцінки того чи іншого критика. Мені здавалось, що лише після досить детального ознайомлення зі змістом оповідань і критичною оцінкою їх моїми попередниками, можна було перейти до самостійного аналізу літературних творів Марка Вовчка (розд. IV) в світлі цілого літературного руху української, а також і російської літератури, дати посильну оцінку того надбання, котре лишила нам Марія Маркович.

Розділи V—аналіз „Разказовъ изъ нѣскаго русскаго быта“ і VI—„Народні Оповідання Марка Вовчка і роман Бічер-Стоу“ мають на меті доповнити і ясніше освітлити творчість Марка Вовчка, її роботу над „Народніми Оповіданнями“, оскільки вони мають хронологичний звязок з „Разказами“ і „Хатиною дядька Тома“.

На кінці книжки я вважав потрібним дати бібліографічний покажчик видань творів Марка Вовчка і писань про нього, щоб таким чином моя книжечка стала підручною для кожного, хто захоче детальніше чи повніше дослідити життя і діяльність Марка Вовчка.

Обставини праці в Києві, що такий бідний на книжки навіть на теми російської літератури, не кажучи вже про українську,—так, це з сумом доводиться констатувати—не дали мені змоги використати всього матерьялу, про котрий я мав відомости.

Як що спробою систематизації біографічного і критичного матерьялу про Марка Вовчка, історико-літературною характеристикою його творчости, я викличу дальшу роботу над студіюванням нашого автора—я вважатиму своє завдання виконаним.

З цими попередніми увагами я і зважуюсь випустити свою книжку в світ.

Вважаю своїм моральним обовязком подякувати тут проф. А. М. Лободі за керування моєю роботою і цінні поради, і С. О. Ефремову за ласкавий дозвіл користуватися його бібліотекою.

7/20—VII—1918 р.

З іменем Марка Вовчка зв'язано багато неясностей і непорозумінь. Його талант промайнув яскравою зіркою в літературі і швидко згас, лишивши багато надій несправдженими. Потім почалися всякого роду сумніви і догадки, скеровані до розкриття „загадкового“ псевдоніму, блукання серед неясних натяків, недоведених гіпотез і свідомої неправди. „Бжолла Божа“, що випила найкращу росу з квіток української мови, „намісник Шевченка“, що зріс далеко од батька в чужій науці, „молоде орля“, „наша надія“¹⁾, і—„нахабна кацапка“, що украла почесний вінець прекрасного українського автора²⁾—така була амплітуда хитання громадської думки в оцінці як творів, так і особи Марка Вовчка. Тільки недавно, дякуючи працям В. Доманицького, вдалося з повною достовірністю встановити де-які факти, що розкрили псевдонім і пролили світ на характер літературної діяльності таємничого автора. Але особа його так і лишилась „загадкою“, таємничим „Сфинксом“, як висловився Тургенев, і до цієї пори; а вона досить цікава, оскільки можемо судити по опублікованим матерьялам, що свідчать про

1) Епітети Куліша „Основа“, 1861 р. кн. IV, ст. 33—34.

2) Слова Олени Пчілки. О. Огоновський „Ист. лит. руськои“, ч. IV, в. II, ст. 1086.

близькі стосунки з такими визначними іменами української і російської літератури, як Куліш, Шевченко, Тургенев, Герцен, Бакунін. Аналіз і вияснення цих стосунків ще чекає свого дослідника. В мое-ж завдання входить посильний історико-літературний дослід *творчости* Марка Вовчка; навіть не всеї творчости в її повному обсягу, а лише народніх оповідань.

Перше питання, на яке натикається історик літератури, або дослідник нашого автора, це питання про те, хто справді заховався під псевдонімом „Марко Вовчок“, хто автор „Народніх Оповідань?“.

Розділ I.

Біографічні відомости про Марка Вовчка і питання про авторство.

Р. 1857 ¹⁾ вийшли в світ під редакцією П. Куліша „Народні Оповідання“ Марка Вовчка, автора до того часу невідомого. До видання Куліш долучив невелику передмову, де в загальних рисах характеризує молодого письменника, ставлючи його поруч з Квіткою й Шевченком. „Великого стоять—каже Куліш—сії оповідання тим, що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, живописують не так, як звикли на них дивитись зверху, а так, як вони сами на себе дивляться... Заслуга пана Марка Вовчка в тому, що він перейняв од народу його щирю мову, як переймають пісню, і заговорив до нас так, як... між простим народом говорить найрозумніша людина найніжніше серце, найчистіша душа. Такі оповідання, як Вовчкові (дай, Боже, щоб їх було більш написано!), стануться з часом основою словесности нашої народньої“. Куліш ставив в особливу заслугу молодому авторові

¹⁾ С. Єфремов в своїй „Історії“ помилково вказує р. 1858. (вид. 1917 р. стор. 273).

глибоко й широко-демократичний тон його оповідань, глибоке і вірне знання мови, життя й психології народної,—власне те, що висувалось тогочасною критикою і передовою інтелігенцією, як найцінніше і необхідне в літературному творі, без чого він-би неминуче підпав суворому і невблаганому осудові критики і був би забутий читачами.

Той великий успіх, який випав на долю „Народніх Оповідань“ серед читачів української й російської інтелігенції, цілком справдив слова Куліша.

Зараз-же після виходу „Народніх Оповідань“ Куліш розказав історію цієї книжки.

„Въ числѣ матерьяловъ,—пише він ¹⁾—доставленнихъ мнѣ изъ разныхъ концовъ Малороссіи для дальнѣйшихъ томовъ „Записокъ о Южной Руси“, нѣкто, назвавшій себя Маркомъ Вовчкомъ, прислалъ одну тетрадку. Взглянувъ на нее мелькомъ, я принялъ написанное въ ней за стенографію съ народныхъ разсказовъ, по моимъ образцамъ, и отложилъ къ мѣсту до другого времени. Тетрадка лежитъ у меня на столѣ недѣлю—другую. Наконецъ, я удосужился и принялся ее читать. Читаю и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе! Было прислано сперва только два небольшихъ разсказа. Я пишу къ автору, я освѣдомляюсь, что это за повѣсти, какъ онѣ написаны.

1) „Взглядъ на малороссійскую словесность по поводу выхода въ свѣтъ книги „Народні Оповідання“ Марка Вовчка“. „Русскій Вѣстникъ“, 1857 г. кн. XII.

Мнѣ отвѣчають, что живя долго съ народомъ и любя народъ больше всякаго другого общества, авторъ на-смотрѣлся на все, что бываетъ въ нашихъ селахъ, наслушался народныхъ разсказовъ, и плодомъ его вос-поминаній явились эти небольшія повѣсти. Авторъ трудился, какъ этнографъ, но въ этнографіи оказался поэтомъ. Его глубокій человѣчный взглядъ въ самую душу изображаемыхъ лицъ, чувство красоты во всемъ Божьемъ твореніи и гармонія въ словѣ, которымъ вы-ражается внутрення жизнь человѣка, ставять его далеко выше списывателей съ натуры, слывущихъ не-рѣдко въ журналахъ поэтами“.

Успіх „Народніх Оповідань“ був такий великий, їх популярність була така широка, що вже р. 1858 „Русскій Вѣстникъ“¹⁾ розкрив свої сторінки для автор-ського перекладу де-яких оповідань, а р. 1859 з'явля-ються „Українскіе народные рассказы“ в перекладі такого знавця і майстра російського слова, як Турге-нев, котрий долучив до перекладу і невеличку перед-мову. Уже той факт, що „Народні Оповідання“ пере-клав Тургенев, свідчить про те значіння, яке вони мали, про той цілком заслужений успіх, яким вони ко-ристувались. В перекладі Тургенева „Народні Опові-данья“ стали відомі ширшому колу російської інте-лігенції²⁾, і ймення Марка Вовчка перейшло далеко за межі невеликого гурту цінителів рідного українського слова. Імя його стало популярним в Росії. Доказом

1) Кн. 7—8.

2) Недурно й Герцен звернув на них увагу, дякуючи ймен-ню перекладчика.

тому може служити те, що вже в 1861 р. „Народні Оповідання“ вийшли другим виданням, а р. 1862 вийшов другий том „Народніх Оповідань“, де були передруковані оповідання, що друкувалися раніше в „Основі“ й „Хаті“; в 1864 р. знову виходять нові повісти. Марко Вовчок мав успіх і за кордоном: у Львові в 1877—8 рр. вийшли всі його оповідання в 3-х частих, видані Онишкевичем. Де-які оповідання були перекладені на мови польську, чеську, сербську, хорватську, французьку, німецьку.

Успіх був повний. Як каже один з критиків, ні одна книжка не мала такого успіху, як ці „Оповідання“. Причиною було як те, що вона з'явилась в час, коли всі цікавились селянами, так і те, що ні перше, ні потім, — не було української книжки — не виключаючи і творів Шевченка, часто більш глибоких по ідеях, більш талановитих — котра могла би так витримати літературну критику в Росії після Гоголя і Белінського¹⁾.

Всі зацікавились автором, всі хотіли знати, хто заховався під цим „загадковим псевдонімом“ „Марко Вовчок“. Коли пізніше стало відомо, що „Марко Вовчок“ — Марія Олександрівна Маркович, дружина Опанаса Васильовича Марковича, українського етнографа, то, як пише редакція „Вылого“, „съ нею знакомились выдающіеся литераторы и общественные дѣятели той эпохи, восхищались задушевною прелестью ея расцвѣтающаго таланта, и многіе, не въ меньшей степени,

1) М. З. „Аф. Вас. Марковичъ“ стр. 7.

ея правдивою, непосредственною, живою душою... Оставшіяся письма свідѣльствуютъ о томъ огромномъ впечатлѣнні, которое она производила на окружающихъ, о томъ глубокомъ почтеніи, которое какъ-то само собою внушалось всѣмъ, вступавшимъ съ нею въ личное знакомство¹⁾.

Перший, хто особисто пізнав Марію Маркович як авторку „Народніх Оповідань“, був П. Куліш, котрий познайомився з нею в вересні 1857 р., про що свідчить лист Марії Олександровни до чоловіка²⁾. Куліш дуже добре знав, хто така Марія Маркович, знав, що власне вона була автором „Народніх Оповідань“. В листі до Шевченка від 26 листопада 1857 р. Куліш писав: „Побачиш, які дива у нас творяться! Уже й каміння починає вопіяти! Де-ж пак не диво, щоб Московка преобразилась в Українку, да такі повісти вдрала, що хоть-би й тобі, мій друже, то прийшлись-би в міру!“³⁾. Прочитавши „Оповідання“, Шевченко записав в своїм „Дневнику“ під 18 февраля 1858 р.: „Малюга сообщилъ мнѣ, что Марко Вовчокъ—псевдонимъ М. А. Марковичъ. Какое возвышенное, прекрасное созданіе эта женщина!“⁴⁾, а трохи пізніше, в

1) „Былое“ 1907 г. кн. X, стр. 63.

2) Доманицький. „Авторство Марка Вовчка“. Записки Н. Т. ім. Ш. т. 84, стр. 113.

3) „Письма Кулиша къ Шевченку“. „Кіевская Старина“ 1898 г. кн. II, стр. 231.

4) „Дневникъ“ Шевченка. „Основа“ 1862, кн. VI, стр. 5. (Див. також: Конисскій „Жизнь украинского поэта Т. Шевченка“ стр. 550).

листі до Н. М. Лазаревського від 22 лютого 1858 р. писав: „Марко Вовчок—це псевдонім якоїсь пані Маркович. Чи не знаєш ти її адреса? як не знаєш, то спитай у Каменецького в типографії Куліша. Я чув, що він її добре знає. Як довідаєшся, то напиши мені: треба буде хоч листом подякувати їй за її сердечні, щирі „оповідання“¹⁾. Познайомившись з нею особисто в Петербурзі 24 січня 1859 р., Шевченко присвятив їй вірш „Недавно я по-за Уралом блукав“ і т. д., Там-же, в Петербурзі, слава Марка Вовчка досягла свого zenіту. В листі до О. Огоновського Куліш писав: „Тут закурили перед Вовчком фіміамом з десятиох кадильниць! Втішався Маркович жіничиною славою більше, ніж дитиною. Марія-ж була мовчуше божество серед хвалебного гимну: приймала славословіє земляків, як дань достойну й праведну. Як хто приходив до неї з літературним візитом, бідаха Опанас не смів сидіти з гостем в жіничиному кабінеті“²⁾. Не в такому роздратовано-іроничному тоні оповідає про Марію Маркович другий свідок—Тургенев. В своїх спогадах про Шевченка він писав: „Я пріѣхалъ в Академію (художествъ. В. Б.) вмѣстѣ съ Маріей Александровной Марковичъ (Марко Вовчокъ), которая незадолго передъ тѣмъ тоже переселилась въ нашу сѣверную столицу и служила украшеніемъ и средоточіемъ небольшої группы малороссовъ, съютившихся тогда въ Петербургъ и восхищавшихся ея произведе-

1) „Основа“ 1862 р. кн. III, стр. 17.

2) О. Огоновський „Исторія литературы руської“ т. III, від. I, стр. 228.

ніями: они привѣтствовали въ нихъ,—какъ и въ стихотвореніяхъ Шевченка — литературное возрожденіе своего края“¹⁾).

Ці спогади малюють нам картину перебування подружжя Марковичів в Петербурзі. На першому плані перед нами Марія Маркович, захоплена успіхом своїх творів, центр українського громадянства і боже-ство для поклонників її літературного таланту, Марія Маркович, що приймає похвали земляків, як заслужену дань—і цілком на боці щирий український патріот Опанас Васильович Маркович, який не звертає на себе нічиєї уваги, який виявив лише здібність радіти й пишатися успіхами своєї жінки.

А тим часом в душу земляків-українців запав сумнів, чи справді „Марко Вовчок“—Марія Олександровна Маркович, „кровная и типичная великорусска“ (принаймні в цьому були певні всі, навіть сам Куліш). Всі дивувались, яким чином вона могла так чудово виучитися української мови, як це виявляють „Народні Оповідання“ і в такий короткий час: до 1851 р. вона жила в Орлі (так думали), а „Народні Оповідання“ вийшли р. 1857, — значить на Україні вона прожила ледве 5—6 років. Коли-ж взяти ще на увагу, що до 15 серпня 1854 р. Марковичі жили в великих містах—Чернігові й Києві—де навряд чи могло зберегтися народнє життя й народня мова у всій її чистоті,

¹⁾ „Кобзарь“ Прага, 1876 р. стр. III.

то стане просто неймовірним таке знання української мови, зі всіма характерними її особливостями, зі всіма відтінками її народнього стилю, її складні, таке глибоке знання народньої душі, соціальних і родинних відносин народу. Таке знання може дати лише довголітнє пробування серед народу, при умові уважного спостереження його життя. Цим вимогам, на погляд земляків, Марія Маркович не задовольняла. А в той-же час Опанас Маркович був знаний—як великий етнограф, що любив і цинив народню мову, був відомий, як знавець народнього життя, народньої психології. Природно, що в ньому власне хотілося бачити справжнього автора „Народніх Оповідань“. Багато разів звертались до Опанаса Васильовича за поясненнями, як дружина його, що ніколи раніше не бачила українського народу, могла так чудово засвоїти його мову і побут. Але Опанас Васильович не любив таких питань і звичайно обмежувався лаконичною фразою: „Талан та й годі!“¹⁾ Такою відповіддю він ще збільшував сумніви приятелів що-до права Марії Олександровни на псевдонім „Марко Вовчок“.

А коли до цього ще прибавити той фатальний факт, що після смерти Опанаса Васильовича р. 1867 „Марком Вовчком“ не було надруковано по-українськи ні рядка, тоді як в російських журналах стали з'являтися твори на російській мові під тим-же псевдонімом, то будуть в повній мірі зрозумілі і оправдані підо-

¹⁾ Один знайомий Марковича А. А. Тишинський, що звернувся до нього (в 1861 р. в Чернігові) з таким питанням, одержав таку-ж відповідь (М. З. „А. М-ць“ ст. 9).

Прикарпатський університет

ім. Василя Стуса

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ЗАП. УКРАЇНКА

зріння, що запали в душу українців що-до справжнього автора „Народніх Оповідань“. Ці підозріння згодом перейшли в переконання, що справжній автор їх ніхто инший, як Опанас Васильович Маркович. Єдине правдоподібне (на тодішню думку) пояснення припипення української продукції „Марка Вовчка“—валуєвський циркуляр 1863 р.—тут не могло мати місця, бо шлях до галицьких українських періодичних видань був йому одкритий: в листі до чоловіка р. 1862 Марія Олександровна писала: „завтра, або позавтрьому пошлю, що написала для „Вечорниць“ у Львові, „Пройдисвіта“¹⁾; в Львівській „Меті“ р. 1863 були надруковані її „Листи з Парижа“. На ґрунті таких сумнівів стали виникати всякі догадки, котрі дали моральне право проф. Н. Петрову сказати: „Со смертю его (Опанаса Марковича. В. Б.) умерла для украинской литературы и Марко Вовчокъ, продолжая трудиться на поприщѣ общерусской литературы“²⁾.

Слова проф. Петрова були друкованим висловом тих думок, що таїлись в душах української інтелігенції, вони стали ходячою формулою, в котру вилилось відношення її до автора „Народніх Оповідань“, до псевдоніма „Марко Вовчок“. Ця думка про ролю Опанаса Васильовича в писанню „Народніх Оповідань“ ще більше зміцнилася після того, як проф. О. Огоновський в своїй „Історіи літератури руської“ опублі-

1) В. Доманицький: Марія Маркович—авторка „Народніх Оповідань“. „ЛНВ“ 1908 р. кн. I, стр. 73.

2) Н. Петровъ „Очерки исторіи украинской литературы (IX в.“ Кієвъ, 1884, стр. 375.

кував таке авторитетне, як йому та й багатьом здавалось, свідоцтво, як свідоцтво П. Куліша. На запитання Огоновського, кого треба уважати справжнім автором „Народніх Оповідань“, Куліш одповів: „Ті оповідання писали вдвох Марія й Опанас, так що в історії української літератури мусимо їх двох уважати одним писателем“¹⁾. Повірюючи на слово П. Кулішеві, Огоновський прийшов до такого висновку: „Коли вмер Опанас Маркович, то й Марія вмерла для літератури української—перестала писати свої повісти в мові, котру полкбила для-ради свого мужа... Ослаб животворний дух колишнього гарячого патріота, що дотіль здвигав Московку в-гору, спонукаючи її рисувати картинки з суспільного побуту на Україні, котрі ачеї же сам Опанас прикращував барвами чудовими“²⁾.

Думка про спільне авторство Опанаса й Марії Марковичів надовго запанувала серед української інтелігенції і раз-у-раз проривалася потім в статтях, що мали яке-небудь відношення до Опанаса Васильовича Марковича чи, взагалі, до „Марка Вовчка“.

Одночасно з Огоновським, К.³⁾ писав в „Правді“: Перебуваючи в Орлі, Опанас закохався і одружився з Марією Олександрівною Велинською, що стала потім так відома в нашому письменстві за „Народні Оповідання“ Марка Вовчка. Що в тих „Оповіданнях“ велику участь брав Опанас Васильович—про се певен

1) О. Огоновський „Історія“ т. III, в. I, ст. 226. Див. також „Зоря“, 1889 р. № 23.

2) Ibid. ст. 235.

3) Здається Кониський. В. Б.

кожний, хто раз на своєму віку чув Опанасову бесіду рідною мовою! Я не хочу сказати, що великороссянці трудно засвоїти народню українську мову і, головна річ, задержати чистоту народньої складні так, як се проходить в „Оповіданнях“, найпаче в I і II т. т., але для того треба довшого часу. Нарешті не тільки мову, а й життя й психологію народню так засвоїти і зрозуміти, як се бачимо в „Оповіданнях“. Та й опріч того цілком натурально гадати про вплив чоловіка на жінчину працю. Тим то запевно можна мовити, що через перші два томи „Оповідань“ перейшла строга редакція Опанаса Васильовича. Все отсе ні на макове зерно не зменшує заслуги пані Марковички і говорить єдине через те, щоб і *Опанасові* віддати справедливо придбану їм славу перед Україною¹⁾.

Це бажання віддати належне Опанасові вилилось в згаданій вище формулі Огоновського. Відгуки цієї формули відбиваються і пізніше, в статтях і спогадах про Опанаса Марковича.

А. Л., в спогадах про нього²⁾, повторює старі догадки про великоруське походження Марії Олександровни, про те, що на Україні до виходу заміж, „какъ говорятъ“, ніколи не була, а через те не могла настільки спізнати народне життя і вивчити народню українську мову, щоб з таким успіхом виступити на літературній арені.

1) К.—Де-що про Опанаса Марковича. „Правда“ 1889 г. кн. VIII, ст. 107—115.

2) А. Л. Памяти А. В. Марковича „Кіевская Старина“ 1892 г. кн. IX, стор. 405—9.

В „Зорі“¹⁾ згаданий вже К. знову ділиться з читачами своїми спогадами і малює нам образ Опанаса Васильовича світлими фарбами, характеризує його, як знавця української народної мови, як широкого патріота-українця. Говорючи про збірник „українських приказок“, він каже: „се такий скарб народної мови, що ліпшого й досі не маємо“. Згадуючи про „Народні Оповідання“, він знову закінчує свою замітку відомими словами проф. Н. Петрова.

Дм. Маркович²⁾ теж малює благородний образ свого дядька, як людини і пильного й ретельного етнографа. Для ілюстрації він приводить кілька сцен: „Дядько—весь серьезность,—згадує він про один вечір, коли до них прийшли колядники,—что-то обьяснялъ своей женѣ—теткѣ Марусѣ... Дядько Опанасъ своей женѣ и мамѣ розказывалъ и обьяснялъ значеніе козы и пѣсенъ. Все время перваго перебуванія дядька... онъ ходилъ по селу и что-то записывалъ; какъ въ послѣдствіи оказалось, это были пѣсни, повѣрья пословицы и поговорки, давшіе позже богатый матеріялъ въ книгѣ Номиса.

Н. Ш-овъ³⁾ просто вже звертається до Марії Олександровни з проханням розвіяти сумніви про ав-

1) К. Памяти Опанаса Марковича; „Зоря“ 1892 р. № 23, стор. 455—6.

2) „Замѣтки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ“, „Кіевская старина“ 1893 г. кн. IV, ст. 50—77.

3) Къ воспоминаніямъ объ А. В. Марковичѣ. „Кіевская Старина“ 1893 р. кн. V, стр. 263—277.

торство Марка Вовчка. „Тайну эту¹⁾ — пише він — могла бы повѣдать та, которая по всѣмъ видимостямъ своею литературною славою, какъ украинской писательницы, зъ значительной степени обязана А. В. Марковичу. Хотѣлось бы думать, что она отзовется на эти вопросы и сомнѣнія и въ дополненіе къ появившимся въ печати воспоминаніямъ съ дорогимъ ей человѣкъ прибавить свое слово, которое могла бы ей подсказать благодарная память“.

М. К. Чалий²⁾ теж висловлює сумнів, чи Марко Вовчок — Марія Маркович. „Довстовѣрно неизвѣстно — каже він — хто подъ этимъ псевдонимомъ скрывъ свое имя: мужъ-ли — кровный украинець, или жена его — Орловская уроженка.“

Останні статті переносять питання вже в иншу плоскість. Раніше вимагали лише місця в українській літературі і Опанасові поруч з Марією, тепер вже припускають, що єдиним автором „Народніх Оповідань“ був тільки Опанас Маркович.

У весь зріст поставила це питання М. З., що помістила велику біографічну статтю про Опанаса Васильовича в „Земскомъ сборникѣ Черниговской губ.“, яка потім вийшла окремою брошурою³⁾.

1) Що по смерті Опанаса Марковича нічого не друковалося по-українськи за підписом „Марка Вовчка“. В. Б.

2) „Къ біографіи А. В. Марковича“ „Кіев. Стар.“ 1894 г. кн. V ст. 342—45.

3) „Афанасій Васильвичъ Марковичъ“. Біографическая замѣтка. Черниговъ 1896. Курсів наш. В. Б.

В ній використані майже всі матерьяли, що були до того часу надруковані. Зводючи підсумок всім сумнівам, котрі оточували псевдонім „Марко Вовчок“, вказуючи ті підстави, котрі дали привід до тих сумнівів, М. З. дає більш-менш аргументоване, категоричне рішення питання, до якого нахилилась більшість з тих, кого брали сумніви,—а власне, що справжній автор „Народніх Оповідань“—Опанас Васильович Маркович. Вже на другій сторінці М. З. просто звязує „Народні Оповідання“ з іменем Опанаса Марковича. „Съ его именемъ—каже вона—связана капитальная работа въ нашемъ народоизученіи¹⁾ и, наконецъ *ему мы обязаны появленіемъ въ свѣтъ имѣвшихъ такое благодѣтельное вліяніе, глубоко-талантливыхъ малорусскихъ рассказовъ, подписанныхъ загадочнымъ псевдонимомъ „Марко Вовчокъ“.* Згадуючі далі про успіх „Народніх Оповідань“, про цікавість до автора їх, про сумніви земляків, М. З. з приводу розказаної Кулішем історії появи „Народніх Оповідань“ і пояснень автора, Марка Вовчка, що вони „явились плодомъ его воспоминаній“—пише: „невольнo спрашиваешь себя, да когда же и гдѣ же это было, если только авторомъ этихъ „Оповідань“ признать только г-жу Марковичъ? Въдь извѣстно (?), что г-жа Марковичъ до появленія „Оповідань“ жила въ Малороссіи всего 6 лѣтъ и главнымъ образомъ въ городахъ: Кіевѣ, Черниговѣ, Немировѣ (місто?), гдѣ врядъ-ли могла изучать сель-

¹⁾ Мова йде про „Українські приказки, прysłивья и таке инше“. Збирники О. В. Марковича и другихъ. Спорудивъ М. Номысь. СПб. 1864.

ское населеніе... А изъ „Оповідань“ Марка Вовчка видно, что авторъ знаетъ описываемый народъ не изъ рассказовъ о немъ, не изъ книгъ; онъ знаетъ не только внѣшній бытъ его, а знаетъ его душу, его психологію, его горе и радости. Кромѣ того, авторъ въ совершенствѣ владѣетъ языкомъ. Такъ усвоить себѣ духъ языка, въ особенности его синтаксисъ, можно только при употребленіи его съ дѣтства, а не путемъ изученія по книгамъ... Все вышесказанное показываетъ, какъ намъ кажется, что сомнѣнія лицъ, просившихъ у Марковича разъясненія относительно того, какимъ образомъ жена его могла въ такое короткое время постичь духъ и языкъ неизвѣстнаго ей народа, были основательны, и *основательно предположеніе, что Марковичъ, выросшій среди малорусскаго народа, изучавшій его, глубоко засматривавшій въ его душу, принималъ очень большое участіе въ писаніи „Оповідань“...* Но Марковичъ остался вѣренъ себѣ до конца и унесъ въ могилу тайну псевдонима „Марко Вовчокъ“... А между тѣмъ *Кулишъ, лицо въ данномъ случаѣ очень компетентное, такъ какъ онъ очень хорошо зналъ Марковичей и, будучи издателемъ „Оповідань“, могъ знать и закулисную сторону ихъ появленія, писалъ покойному проф. Огоновскому, что „Оповідання“ писали вдвоемъ Марія и Афанасій Марковичи, и подъ псевдонимомъ „Марко Вовчокъ“ слѣдуетъ разумѣть обоихъ и имъ обоимъ давать мѣсто въ исторіи украинской литературы... Правда словъ Кулиша очевидна; несомнѣнно, что Марія Александровна Марковичъ могла быть только сотрудни-*

це її свого талантливого мужа, и что его, а не ее должно признать главнымъ виновникомъ созданія „Народніх Оповідань“ Марка Вовчка“.

В цьому переконанні, що автором „Народніх Оповідань“ був Опанас Маркович, чи — принаймні—що йому належала дуже значна роля в їх писанні, остільки значна, що тільки його рука давала можливість появлятися українським творам Марка Вовчка,—українське громадянство і вчені перебували досить довгий час. Нікому не спало да думку критично поставитись до такої думки, запідозрити свідоцтво Куліша, чи, хоча-б, перевірити той матерьял, який міг бути в розпорядженні дослідника чи історика літератури. Свідоцтво Куліша відіграло рішучу ролю в справі розвінчання Марії Олександровни, воно направило загальну думку на непевний і невірний шлях, котрий і призвів до невірного висновку.

Висловив сумнів що до правдивости слів Куліша тільки Ів. Франко. Коли р. 1902 в X кн. „Кіевской Старини“ появилася оповідання на українській мові „Чортова пригода“ з підписом „Марко Вовчок“, Франко писав: „Марко Вовчок не лише визначна подія в нашій літературі, але також свого роду проблема. Скільки в „Народніх Оповіданнях“ пані Марії Маркович, що творять окрасу нашого письменства, свого власного, а скільки завдячує вона співробітництву свого покійного мужа, Опанаса Марковича, це питання, досить категорично поставлене Кулішем, *вимагає основної перевірки*, та й загалом треба сказати, що в тій формі, як його поставив Куліш, воно не

може бути навіть вихідною точкою досліду. Розуміння цього співробітництва ніяк не можна собі уявити в тій формі, як се на основі Кулішевих слів учинив Огоновський, будім-то Марія „рисувала картинки суспільного побуту на Україні, котрі ачей же сам Опанас прикрашував фарбами чудовими“. Творчість Марка Вовчка занадто багата та широка, щоб могла підійти під таку вузьку формулу. Можемо як хотіти оцінювати літературну чи суспільну стійність „Оповідань“, а про те мусимо признати, що в літературній фірмі „Марко Вовчок“ пані Марія Маркович, тепер Жученко, має свою окрему фізіономію, своє самостійне місце¹⁾.

Говорючи далі про те, що поки-що роля Опанаса Васильовича в писанні „Народніх Оповідань“—величина цілком невідома, Франко висловлює сумнів, чи можна для оцінки впливу Опанаса Васильовича на роботу його дружини посилатися лише на слова Куліша. Кажучи про нове оповідання Марка Вовчка, Франко підкреслює, що „з технічного боку він зложений бездоганно, а мова його блискуча, чиста та багата, як у давнього, всім нам дорогого Марка Вовчка“. Франко вказує на те, що ця казка Марка Вовчка, можливо, з'явилася результатом прохання Шевченка писати народні казки²⁾, і висловлює думку, що Шевченко,

1) Ів. Франко. „Новини нашої літератури“. ЛНВ. 1903 р. кн. II, стор. 84—5. Курсів наш. В. В.

2) Редакція „Кіевской Старини“ додала до „Чортово Пригоди“ таку увагу: „Помѣщая на страницахъ нашего журнала настоящую сказку г-жи Марко Вовчокъ, полагаемъ, что читате-

„може познайомившись з панею Маркович, побачив, що в її вдачі й уподобаннях нема нічого пророцького та обличительного, а натомісць був очарований її даром живого слова, оповідання, може навіть оповідання отаких напівнародніх, напіввласного komponування казок, як отся „Чортова пригода“.

Тут ми вперше здибаємо цілком новий погляд на талант Марії Олександровни. Франко хоче бачити в ній майстра художнього слова, слова, повитого думкою поетичного вигаду, слова, близького по своєму характеру, стилю, фарбам до народнього, себ-то власне те, чого не хотіли признати його попередники.

В другій своїй статті¹⁾, вже з приводу смерти Марії Маркович, Франко знову пробує захистити її і, оскільки можливо, не маючи фактичних даних, доказати на основі порівняння мови українських і російських оповідань Марка Вовчка, що українську мову вона

лямаь небезынтересно будетъ знать, почему авторъ обратился къ обработкѣ сказочнаго сюжета. Рассказываемъ со словъ самого автора, позволившаго намъ сдѣлать это небольшое предисловіе къ сказкѣ.

Въ маѣ 1859 или 1860 г. передъ выѣздомъ г-жи Марко Вовчокъ за-границу, Т. Г. Шевченко завѣщаль автору непремѣнно заняться обработкой сказокъ. „Гляди ж, доню,—просилъ поэтъ,—щоб ти мені написала копу-дві, або пять, а то й сім кіп казок“... Выполняя волю поэта и данное ему слово, г-жа Марко Вовчокъ обработала нѣсколько народныхъ сказокъ. Настоящая сказка и есть, именно, одна изъ тѣхъ, которыя были написаны по завѣщанію поэта“ („Кіев. Ст.“ 1902 г. кн. X, ст. 141).

¹⁾ Ів. Франко. „Марко Вовчок“. ЛНВ. 1907 р., кн. 8—9, стор. 381—4. Курсів наш. В. Б.

знала краще російської, що, дуже можливо, це знання вона винесла з рідного дому. „Хто читав—каже він—українського Марка Вовчка, той хоч-би який замеклий теоретик, напевно стоятиме під впливом чару й роскішності її чудової мови. В московських творах Марка Вовчка на дивне диво зовсім навпаки: мова ординарна, безбарвна, неорганічна мішанина людової великоруської мови з мовою канцелярії та школи, густо підсипана українізмами, українськими поговірками та піснями. Так і чуєш, читаючи ці оповідання, що вони *неначе переклад* з якоїсь іншої мови, рідної і натуральної мови авторки... Її російські оповідання дають доказ, що по-московськи вона вміла гірше, ніж по-українськи. Це підтвержують і ті небагато свідки, які досі сказали своє слово про неї. Появившись р. 1902 в редакції „Кіевской Старини“, вона просто здивувала співробітників цього журналу красою й чистотою своєї української мови“. Все це дає привід Франкові висловити свою думку і про її походження: „з дому Велинська, вона походила з української чи може з польсько-української сім'ї, про яку не знаємо нічого ближше. Правдоподібно й знання української мови вона винесла з рідного дому“.

Але цей тверезий голос не зупинив ретельних сторонників старої теорії—і в результаті ми маємо ще кілька голосів за неї. Вони належать особам, що користуються авторитетом серед українського громадянства, як Б. Грінченко, І. Стешенко¹⁾, С. Єфремов.

¹⁾ Див. „Рада“ 1907 р. № 210. Справоздання про засідання „Українського Наукового Товариства“. Курсів наш. В. Б.

Вони виступили за стару теорію, хоч не мали нових правдивих даних для того, щоб її доказати.

I. Стешенко прийшов до висновку, що Марії Маркович належала в *спільній її роботі з чоловіком* тільки фабула, кістяк оповідання; надати же душу оповіданням, зробити їх блискучими малюнками власне українського життя, надати їм чудову форму що-до змісту, що-до мови, міг тільки такий знавець українського народу та його мови, споріднений з ним душею, яким був Опанас Маркович.

Б. Грінченко, підкресливши поверховий етнографізм оповідань Марка Вовчка, винесений з ознайомлення переважно з народньою піснею та переказами, висловив думку, що своїм художнім українським колоритом „Народні Оповідання“ завдячують Опанасові: „як би не було Опанаса, то не було-б і Марка Вовчка“.

Зупинюсь ще на статті С. Єфремова, щоби нею закінчити історичний огляд літератури про авторство.

В № 206 „Ради“ за 1907 р. С. Єфремов почав свою велику критичну статтю про Марка Вовчка, що потім вийшла окремою брошурою ¹⁾. Торкаючись питання про псевдонім, він каже: „Формально він належить Марії Олександрівні, що тоді була дружиною Опанаса Марковича, але коли на Україні відомо зробилось, що М. О. з роду великоросіянка, то авторство її з першого ж разу почало здаватись дуже непевним“. Повторюючи вже відомі нам докази на користь Опанаса Васильовича, і пославшись на „категоричну“ за-

¹⁾ С. Єфремов „Марко Вовчок“. „Літературна характеристика“ К. 1907. Курсів наш. В. Б.

яву Куліша, Єфремов, як підставу для признання автором¹⁾ „Народніх Оповідань“ Опанаса Марковича, висуває різницю в мові і змісті перших оповідань і пізніших (3-й т.), написаних тоді, коли Марковичі жили нарізно. „Різниця між ними,— каже Єфремов— така велика, що мимохіть кидається в-вічі навіть недбалому читачеві... Ясно, що *хтось* мусів перші ретушувати, докладаючи своїх рук і до форми їх, і до змісту— і цей „хтось“ найбільше припадає на Опанаса Марковича“. В кінці статті, в № 211, він знову вертається до цього питання і рішає його так: „Опанас дає своє глибоке знання народнього життя, свою блискучу мову, Марія,— чистий ясний дух молодої люблячої істоти, свій літературний хист“. Єфремов повторив стару формулу Огоновського, про котру ще Франко сказав, що вона „не може служити навіть вихідною точкою досліду“ і з боку теорії й психології творчости являється цілком неможливою.

Вповні був розкритий псевдонім „Марко Вовчок“, вияснений його характер після праці В. Доманицького. Він взявся переглянути папери, що лишилися по смерті Марії Олександровни. Серед них він знайшов дуже цінний матерьял, що не допускає ніяких сумнівів: власноручні листи Марії й Опанаса Марковичів, і інших осіб, оригінали 11 Оповідань, що ввійшли у виданий Кулішем перший том „Народніх Оповідань“, оригінали-черновки інших оповідань з поправками Марії Олександровни, Куліша й Опанаса Васильовича, етнографічні записи й

1) Принаймні що-до мови.

агато інших документів. На підставі цих нових і безумнівних даних Доманицький прийшов до висновку, що єдиним і справжнім автором українських „Народніх Оповідань“ була Марія Олександровна Маркович і тільки вона одна. Результати своїх дослідів Доманицький опублікував в двох статтях¹⁾, котрими я й буду користуватись в дальшому викладі.

Підстави старої теорії про авторство можна звести до таких пунктів: 1) свідоцтво Куліша про спільне авторство подружжя Марковичів; 2) думка про те, що Марія Олександровна—„кровная и типичная великорусска“, виховувалась на півночі, в Орлі чи в Москві, і до 1851 р. (до виходу заміж) на Україні ніколи не бувала, а через те 3) не могла пізнати народнього українського життя і виучити народню українську мову.

Від Куліша, як людини, що особисто знала Марковичів, як редактора й видавця значної частин творів Марка Вовчка, природно було-б чекати правди, але, на жаль, його слова відіграли дуже сумну роль, бо вони були глибоко-неправдиві і, до того, нав'язні особистими, не зовсім чистими, мотивами. З приводу наведеного вище листа Куліша до проф. Огоновського Доманицький вказав на одну дуже важну обставину, яка до того часу не звернула на себе нічної уваги—

1) В. Доманицький. Марія Маркович—авторка „Народніх Оповідань“. ЛНВ. 1908 р. кн. I.

В. Доманицький. „Авторство Марка Вовчка“. „Записки Наукового Інституту ім. Шевченка“, т. 84.

дату листа. Він був написаний р. 1889, тоді, коли була написана „Історія возсоединенія Руси“, пасквіль на Шевченка, творчість якого він назвав „пяною музою“, коли він, розчарований, „спалив старих богів“ і „зламав своє українське перо“. Нічому з того, що писав і казав Куліш в цей період, не вірили, а в словах про Марка Вовчка побачили достометну істину. Крім того, між Марією Маркович та Кулішем були якісь-то відносини, про котрі, правда, докладно мало відомо, але які мало хорошого говорили про Куліша. Знаючи пристрастний й суперечливий характер Куліша, можна в його словах вбачати свого роду помсту.

Вище я вже говорив про те, що Шевченко, на підставі слів Куліша, за автора „Народніх Оповідань“ вважав Марію Маркович. Але лист його (Куліша) до неї ще ясніше говорить про те, кого розумів він під псевдонімом „Марко Вовчок“. В листі від 24 лютого 1860 він просить Марію Олександровну прислати свою фотографію для „галереи портретовъ украинскихъ писателей“ Каменецького: „Пришлите! Для добраго дѣла можно и Вамъ, кажется мнѣ, явить свое лицо міру съ подписью Вашей руки „Марко Вовчок“. Пришлите, не отказывайтесь!“¹⁾

Єсть ще одно свідоцтво того-ж Куліша. В листі до Каменецького від 10 травня 1860 р. він, згадуючи про свято в недільній школі в Полтаві, писав: „Когда одинъ изъ представителей великорусской народности выразилъ сочувствіе своихъ соотечественниковъ ук-

1) ЛНВ. 1908 р. кн. I, ст. 71.

раинської словесності, то я сказав, що оно засвідчено представителем с'єверно-руської літератури Тургеневим, посредствомъ перевода Марка Вовчка, и предложилъ тость за здоровье переводчика. Тутъ вспомнили объ *украинскихъ женщинахъ-писательницахъ и пили за здоровье Марка Вовчка и Ганны Барвинокъ*"¹⁾.

Як бачимо, раніше Куліш всюди звязує Марка Вовчка з „женщиной-писательницей“, чи просто з М. О. Маркович, і ніде, ні єдиним словом не згадує про Опанаса Васильовича.

Мало того, ще до опублікування листа Куліша до проф. Огоновського, в друку з'явився документ, на котрий, чомусь, ніхто не звернув уваги. Маю на думці листа Марії Маркович до Шевченка з-за кордону, з Дрездена (1859 р.), „що був вміщений в книзі Чалого „Жизнь и произведения Шевченко“ (1882 р.). На стор. 178 читаємо: „Учора одібрала Ваш лист, добрійший та щирій Тарас Григорович! Тільки шкода, що Ви мені не сказали, куди се Ви замислили втікати і де будете мені мачухи шукати?“²⁾ Жити в Дрездені добре, тихо. *Робота йде дуже швидко.* Тут більше зробиш у місяць, як де-небудь у два роки... З роботою я не хапаюсь і не спішуся. „Ледащицю“ тому

¹⁾ „Письма Кулиша съ Каменецкому“. „Кіевская Старина“. 1898 г. кн. V, стр. 383. Курсів наш. В. Б.

²⁾ Шевченко назвав М. М. своєю літературною дочкою, а в часі цього листа він задумав женитися.

послала¹⁾, що була вже написана, так нехай не лежить. Печатацьця до осені, здається,—нічого не буде. Будем „Хату“ дожидати. Та скажіть мені, чи схоцуть „Інститутку“ для першої книжки“?

В цьому листі сама Марія Маркович говорить про себе, як про автора українських оповідань і запідозріти її в чванливості, або в навмисному захованні правди не годиться, бо між нею й Шевченком були самі дружні відносини.

Питання про своє походження рішає нам сама Марія Олександровна. На полях одної газети, де невірно була передана її біографія, вона написала: „Дідь по матері—уроженець, кажеться, Моск. губ., поселився вь своемь имѣніи вь Орловской губ. Бабка по матері—полька, литвинка. Отець—уроженець западной губ.“²⁾. Вчилася Марія Олександровна не в Орлі, не в Москві і не взагалі „вь одномь изь сѣвернорусскихь институтовь“, як думали, а в Харькові, в приватному пансіоні і „нікогда вь институтѣ не была“. Пробування в Харькові служить певною підставою при-

1) Мова йде, очевидно, про переклад „Ледациці“ в „Русскомь Словѣ“. 1859 г. кн. 9. В оригіналі друкувалася в „Основі“. 1861 р. кн. 7.

2) Генеалогія. Марії Олександровни може бути наочно представлена в такому вигляді:

Петро Данилов (москвич)	Бабка--литвинка з роду Радзивилів
 Прасковья Петровна	
 Олександр Вилинський	
Марія Олександровна.	

пустити, що вона ще в дитинстві чула українську мову, ухо її до неї звикло, і вона її розуміла. Більше того, українська мова не була чужою й родині її. В листі до чоловіка р. 1857 вона згадує, що дід її любив співати українських пісень. В інших листах читаємо: „Богдасеві (син М. М.) годять, почали і говорити по нашому (т. б. по-українськи, В. Б.)... Навіть і дядько, то й той добре говорить по нашому“. Таким чином, зі всіх біографів, котрі звичайно стояли на ґрунті „типичного кацапства“ Марії Олександровни, ближче всіх до правди підійшов Франко, гадаючи, що вона походила з польсько-української сімі, і справді, в її родині було чути українську пісню.

Як третій аргумент на користь старої теорії, сторонники її висували те, що Марія Маркович не могла за такий короткий час, як 5—6 літ, і, до-того не живши довго на селі, так добре вивчити життя й мову українського народу, так тонко розібратися у всіх відтінках народнього слова, з таким вмінням користуватися всіма найтоншими, майже невловимими для свіжої людини варіаціями народнього словаря й синтасису.

Доманицький зі слів п. Лобача-Жученка, другого чоловіка Марії Олександровни, говорить, що в Києві (1853—4 рр.) вона займалась етнографією, зібрала багато записів¹⁾. Вона ходила на базар, розмовляла з

1) ЛНВ. 1908 р. кн. I, стор. 59.

бабами й молодицями, розпитувала, записувала, придивлялась до одежі і т. ин. Справді, в паперах, що лишилися по її смерті, єсть багато пісень, записаних на Преварці, Шулявці, від людей з Братської й Петропавлівської Борщаговки, Броварів і т. п. Цю роботу збирання етнографічного матерьялу вона, мабуть, провадила й в Немирові (1855—58 рр.)¹). Серед її паперів єсть багато пісень, загадок, казок, записів ботаничних, метеорологічних, навіть археологічних. На підставі цього зібраного нею етнографічного матерьялу Марія Олександровна складала для себе український словник і робила це все своє життя, поповнюючи його все новим матерьялом, і багато записів припадає на 1880—90 рр., коли вона 8 літ жила в Канівському повіті, коло Богуслава. Очевидно, заняття етнографією не були у неї тільки „میمолетнымъ увлеченіємъ“ на догоду чоловікові, а творили для неї живий і неослабний інтерес. Часто поруч з українським словом вона ставила переклад його на французьку мову, котру вона знала на прочуд добре²). Цим словником і

¹) Ці дати взяті мною з брошури М. З., де вони приведені на підставі формуляру Опанаса Марковича.

²) До речі буде тут сказати, що Марія Олександровна, взагалі, дуже легко засвювала мови. По-французьки вона говорила так чисто, що французи не вірили, що вона не французька. По-польськи вона говорила так добре, що Семевський, поляк, дивувався. Хороше говорила вона і по-чеськи. Мало того, за кордоном вона так вивчила німецьку й англійську мови, що німецьких і англійських класиків читала в оригіналах. Не дивно, що з такими здібностями вона чудово опанувала українською мовою, коли-б, навіть, на Україні вона пробула тільки 5—6 років.

етнографічними записами вона користувалася й для своєї літературної роботи; слова, на котрі, на її погляд, треба було звернути особливу увагу, були підкреслені: „ой, плахточка—черчаточка“, „як поїдеш на Україну, то не обарайся“, „стала мати порядок давати“ і т. ин. Про те, в якій мірі заняття етнографією відбивалися на „Народніх Оповіданнях“, можна судити по таких прикладах. Під оповіданнями „Викуп“ і „Знай, Ляше!“, котрі були першими послані до Куліша, була така приписка: „оба разказа—истиння происшествія. Послѣднее случилось недалеко отъ Звенигородки“. В листі Марії Олександровни з Парижа р. 1862 читаємо: „Тепер сижу сама в своєму покоїку. Қоло—по цілому столі—усе пословиці і пісні, хочеш часом слово вишукати, то й забудеш, яке: зачитаєшся, наче ті два дяки, що на молоду задивилися—у книжці помилилися“¹⁾.

Знаючи це все, ми не будемо дивуватися, що Марія Маркович так добре володіла українською мовою. Вона справді вчилася не по книжках, а у народа, дослухаючись до його розмови чи вивчаючи етнографічний матеріял, зібраний нею же. Правда, в цій роботі їй, певно, допомагав Опанас Васильович, але наряд чи можна в такій допомозі вбачати хоч який-небудь натяк на те, що тільки його рука робила можливими українські оповідання Марка Вовчка.

Єсть ще один переконуючий доказ на те, як добре знала Марія Олександровна українську мову. В листі до неї Вас. Білозерського від 4 листопаду

1) ЛНВ. 1908 р. кн. I, стор. 62.

1859 р. читаємо: „Изъ всего окружающаго (за-кордоном. В. Б.) Ваша душа восприметь только то, что ей свойственно — что истинно, прекрасно, благородно. Издалека, какъ Гоголь, Вы, я увѣренъ, увидите многое, самое близкое, родное Вамъ яснѣе и вѣрнѣе. Мнѣ, напр., кажется, что здѣсь Вы бы не написали такой чудной вещи, какъ „Два сини“¹⁾. *И что за языкъ у Васъ въ этомъ рассказѣ!* Только „Сестра“ и „Чумаки“ производили на меня подходящее впечатлѣніе. Съ нетерпѣніемъ, для Васъ, я думаю, и невообразимымъ, жду „Три доли“ и „Дяка“... Мы съ Костомаровымъ прочли Ваше послѣднее письмо къ Тарасу Григоровичу и *наслаждались Вашимъ искусствомъ писать свободно и изящно письмо по-малорусски*. І знаете, що мені прийшло в голову! Як-би то добре було, коли-б Ви та написали кілька листів із-за границі в „Основу“. Опишіть те, що бачите, чуєте і доброю, доброю наукою. *Од Вас-би навчились, що по нашому можна писати і говорити ясно і розумно обо всіх речах на світі“*²⁾. Можливо, що саме про цей лист згадує пізніше і Дорошенко в листі до Марії Олександровни від 1861 р. з Чернігова: „Какъ мнѣ понравилось письмо Ваше къ Шевченку. Въ немъ я узналъ Васъ такою, какою я зналъ Васъ въ Немировѣ“³⁾.

¹⁾ „Два сини“ були надруковані в „Основі“ р. 1861, кн. IV. Мова, очевидно, йде про рукопис, який Білозерський миг читати у Куліша.

²⁾ ЛНВ. 1908 р., кн. I, стр. 70. Курсів наш. В. Б.

³⁾ Ibid. 71 (Дорошенко був вчителем географії в Немирові в той час, коли там жили Марковичі.

Крім повної безпідставності доводів, на котрих була збудована неправдива думка про автора „Народніх Оповідань“, єсть ще більш безпосередні, конкретні докази права Марії Олександровни на псевдонім „Марко Вовчок“. Такими свідоцтвами служать власноручні листи подружжя Марковичів та інші документи.

29 серпня 1857 р. Марія Олександровна писала до чоловіка; „Бачила „Сестру“ надруковану“¹⁾, в другому: „а всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург П. О—чу (Кулішеві. В. Б.) де-що; все то вже читано й перечитано. Стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково-ж то мені було!.. На другий день я читала таки своїх „Чумаків“... Я його (Куліша. В. Б.) просила не друкувати сих „Чумаків“, бо почувала, читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки—ні, ще тільки догад на добре“. По приїзді в Орел вона писала: „Скінчу „Гайдамаки“ (здається, буде по-иншому), та й тобі перешлю одного екземпляра і П. А. (Кулішеві, В. Б.) другого“, а через кілька день: „я сподіваюсь у слідууючу пошту тобі де-що вислати і до пана Куліша“. З приводу першого тому „Народніх Оповідань“, вона писала: „Там всього 11 повісток, бо ту, що птиці літали²⁾, не помістили, чим мене дуже звеселили. Поправок зовсім нема; щоб там що було вставлено,—ні, тільки де, то счеркнута, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами—треба надалі берегти... Він каже,

1) Листи цітую по статті Домзицького в ЛНВ. 1908 р. кн. I. Курсів наш. В. Б.

2) „Чари“, що ввійшли в альманах Куліша „Хата“. 1860 р.

що се тільки моя проба пера. Да чи мало він каже! 17 вересня 1857 р. вона писала з Орла: *Робота моя йде не швидко, та добре; що-дня по-троху.* Читаю Б.-Каменського—се більше для Богдася... Тепер я покинула всі роботи, а пишу для нього де-що, та й надалі нехай йому застається. Да коли правду говорити, то я роблю і те, і друге“. 27 вересня: „По-троху робота моя іде. *Те, що почала в Немирові, уже скінчила зовсім.* Починаю друге!“ На цьому листування з мужем кінчається й відновляється знову р. 1860 й тягнеться до 1866 р. Це пояснюється тим, що з кінця 1857 р. до половини 1860 р. вони жили разом: до травня 1859 р. в Росії, зокрема, в Петербурзі, а потім за-кордоном, де Марія Олександрівна оставалася аж до самої смерти Опанаса Васильовича, котрий р. 1860 повернувся на Україну. Але зберіглися листи інших особ, які (листи) відносяться до цього періоду 1859—60 рр. Ці листи дають можливість довідатися про те, що саме написала Марія Маркович за кордоном. Першу звістку про закордонні її твори маємо в листі до неї Дорошенка від травня 1859 р.; „Досадно, что „Институтка“ и „Ледащица“ явятся прежде въ переводѣ¹⁾. А мнѣ бы хотѣлось видѣть ихъ въ подлинникѣ“. Про „Ледащицю“ згадує й Шевченко в листі до Марії Олександрів-

1) „Институтка“ вперше була надрукована в перекладі Тургенева в „Отеч. Зап.“ 1860 р. кн. I, т. 158 (в оригіналі—в „Основи“ 1862 р. кн. 3). „Ледащица“ в перекладі Марії Маркович в „Русскомъ. Словѣ“ 1859 р. кн. 9, (в оригіналі—в „Основи“ 1861 р. кн. 7).

ни від 25 травня 1859 р.: „З Кожанчиковим¹⁾ бачився позавчора, і він мені нічого не казав про „Ледащицю“, і в другому листі: „Съ Кожанчиковымъ миѣ не удалось переговорить по порученію Аф. Вас. „Институтки“ Вашей тоже еще нѣтъ“. 11 травня 1862 р. Опанас Васильович писав дружині: „У „Основі“ вже вийшов і „Чорнокрил“²⁾ і „Институтка“ *се твоя свіжа підновлена слава*“. На питання його, що „Дяк“, Марія Олександровна відповідала: „Дяк“ лежить — ще не бралася за нього, а от тобі завтра, або позавтрѣому пошлю, що *написала для „Вечорниць“ у Львові „Пройдисвіта“*—усі кажуть, що вже краще ніби й не можна, а я се тобі переказую, бо знаю, що любиш таке слухати“; трохи згодом вона писала: „Тепер я *кінчаю „Пройдисвіта“ і пишу другу*—нехай скінчу, тоді вже хвалитимусь“. В другому листі вона повідомляє чоловіка, що посилає йому „Казки“ й питає, чи не можна їх надрукувати в „Основі“. В листах р. 1863 єсть згадування про те, що Марія Олександровна пише „Кармелюка“ й думає писати „Бондарівну“ чи „Лимерівну“. В одному з таких листів вона пише: „Вже, мабіть, тепер перечитав „Галю“, може й „Пройдисвіта“ і „Кармелюка“, я вже „Галю“³⁾ одібрала“. Повідомляючи про свій намір видати книжку для дітей, вона пише: „се буде книжка для діток, що там піде „Галія“, „Кар-

¹⁾ Кожанчиков—видавець. Тургенєвського перекладу „Нар. Опов.“ Марка Вовчка.

²⁾ „Основа“ 1862 р. кн. I.

³⁾ Можливо, що тут мова йде про переклад „Галі“ в „Библиотека для членія“ 1863 р. кн. 9.

мелюк“, „Ведмідь“, „Невільничка“, по-українськи і по-московськи—і вийде ця книжка к 15 дек. Далі вийде друга книжечка, де піде „Пройдисвіт“, „Лимерівна“ і „Дяк“¹⁾.

З цих листів²⁾ ми довідуємось, що за кордоном Марія Олександровна написала 13 оповідань (коли рахувати „Мотрю“—то 14; „Мотря“ не була ніде надрукована по цензурним умовам, рукопис її теж не зберігся, але про її існування можна судити по рахункові, поданому редакцією „Основи“ Марії Олександровні); крім того, два, надрукованих в „Меті“ р. 1863 „Листи з Парижа“, один лист, найбільший, що зберігся в рукопису і, нарешті, казки, яких серед рукописів єсть 20—с. т. більше половини всього написаного Марком Вовчком по-українськи: на Україні вона написала тільки 12 оповідань (з них одинадцять в I томі „Народніх Оповідань“ р. 1857 і 12—„Чари“ в „Хаті“ р. 1860).

Звичайно, сторонники значної ролі Опанаса Васильовича в писанні „Народніх Оповідань“ вказували на те, що мова третього тому гірша за мову перших двох. Звідси робили висновок, що власне Опанас Васильович „прикращував їх барвами чудовими“. Тепер ми знаєм, що й другий том, мова якого не викликала ніякого

1) Перші чотири оповідання справді вийшли р. 1864 в виданні Яковлева, склавши 3-й том оповідань Марка Вовчка. „Пройдисвіт“ і „Дяк“ були надруковані тільки по смерті Марії Олександровни в ЛНВ. за 1908 р., а „Лимерівна“, здається, і не була написана по-українськи.

2) Див. також „Основу“ 1861—2 рр.

жалю, написаний за кордоном, в той час, коли Опанаса Васильовича там не було. Значить чудовою мовою перших двох томів ми завдячуємо лише Марії Олександровні. Коли третій том по мові слабший, то на це були свої причини. За кордоном вона стала помалу забувати українську мову, вона володіла нею вже не з такою досконалістю. Досить яскраво це відбилося на її листах і чорновках оповідань, написаних за кордоном.

По-перше, треба сказати, що Марії Олександровні не дуже давався правопис український. Навіть в першому томі „Народніх Оповідань“ (чорновках) були помилки. Найтрудніше їй давалося українське и, і, ї. Вона писала: журітесь, з тім, попрікипали, литала, помиркуйте, змарнила і т. и. Доманицький виписав¹⁾ 81 слово з помилками на „и“, а коли долучити ще декілька русизмів, як: *Качає* голівкою, смазані, чотире, облегли, таку жалібну (зам. такої жалібної)—то це будуть коли на всі, то найбільш характерні помилки, вибрані з оригіналів *всього* першого тому.

Те-ж саме ми бачимо в її листах: досить багато помилок в правопису, і зовсім мало русизмів. Доманицький приводить²⁾ лише 16 слів з помилками і 6 русизмів.

Геть більше помилок і русизмів в листах і оповіданнях, писаних за кордоном. В останніх здибаємо:

1) „Авторство Марка Вовчка“ „Записки Наук. Т-ва ім. Ш.“ т. 84. ст. 121.

2) Ibid, стор. 122,

батюшка (Мос.), *со мною, на стольцях, с білими, длинне зеркало, к нам, рви, солнце*, і т. д. всього 49 слів з помилками в одному тільки оповіданні „Дяк“. В „Листі з Парижа“ читаємо: *малиновий ковер, волосья і світі, і перевіті, жонки, коло її двери, посека. садіба, вісьму, козакова унука, дідова кия.*

Помилки ці більш видатні, ніж попередні, але коли взяти не увагу,—каже Доманицький—що це й все, що можна було вишукати в двох великих оповіданнях майже в 60 друкованих сторінок, то не можна сказати, щоб помилок було багато, тим більше, що помилок проти духу української мови не видно, не багато їх і проти українського синтаксису¹⁾. На Україні такі помилки виправляли Опанас Васильович і Куліш. Таким чином, ясно, чому мова оповідань третього тому гірша за попередні: 1) за кордоном мова, чи, краще, тонкості мови, її особливості, забувалися, 2) не було нікого, хто-б такі помилки, хоч і невеличкі, виправляв, нарешті 3) можа припустити, що текст зіпсували російські наборщики й коректори²⁾.

1) До речі сказати, що помилки вибрані з *чернеток*. Порівняння з друкованим текстом свідчить, що, посилаючи оповідання до редакції, Марія Олександровна *завжди переробляла й виправляла текст*. Це можна бачити на оповіданнях „Пройди-світа“, „Ведмідь“, „Листи з Парижа“: тут текст виправлений, а в редакціях „Вечорниць“ або „Мети“ тексту не виправляли; навпаки, там з побожністю передруковували навіть явні помилки.

2) Третій том видав Яковлев в Петербурзі.

„Народні Оповідання“ Марка Вовчка, мимо своєї художности й оригінальности, зажили великої похвали тогочасної критики й широкої популярности серед громадянства перш над усе самою темою, настроєм і тенденцією. Народне життя в рамцях кріпацтва і на волі, глибоко-співчутливе відношення до „меншого брата“, його безталанної долі, і протест проти народнього гніту—це те, чого найбільше шукали у творах художнього реалізму. Цікаво, через те, вияснити той ґрунт, на якому зросла творчість Марка Вовчка, як письменника народнього *par excellence* і до того, на українській основі, ті впливи, яким підпадав автор, ті нитки, які звязують його з духом часу. Кажучи загальніш, я маю на думці потребу вияснити, оскільки народні оповідання Марка Вовчка являються продуктом „среди“, того оточення, в якому пробував їх автор, розуміючи це оточення в самому широкому смислі:

Для цього треба звернутися до біографії автора і спробувати там відшукати заховані пружини його літературної діяльности, а також згадати ту картину, яку уявляла російська дійсність 40-50 р.р. в сфері літературній і громадській.

На жаль, даних про життя М. О. Маркович не так багато, щоб можна було змалювати повну картину її духовного розвитку і точно означити той ідейний зміст, котрим вона завдячує гуртові своїх близьких чи знайомству з тими чи іншими авторами. Біографічні відомости дуже скупі, і не дають досить матеріялу до пізнання тих факторів, котрі керували нею в її літературній роботі. Але все-ж відомі нам біогра-

фичні данні проливають хоч такий-сякий світ на її життя і працю, і дають нам принаймні ті точки, од яких виходячи можна з деякою мірою достовірности й повноти виконати наше завдання.

Марія Олександровна Вилинська¹⁾ народилася р. 1834. Де вона народилася—невідомо. Можна припустити, що в Орлі, чи в дідовому маєтку Орловської губ., про який вона згадує в своїй „автобіографії“²⁾.

Про її життя в Орлі Н. Петров пише:³⁾ „Въ юности своей она жила нѣсколько времени въ Орлѣ, кажется, въ семьѣ родственниковъ своихъ Мордовцевыхъ, гдѣ у всѣхъ тогда жили сильныя молороссійскія симпатіи, доставлявшія въ свое время поводъ безпокоиться мѣстному жандармскому полковнику изъ поляковъ г. Н-му“. Виховувалась Марія Олександровна в Харькові, в приватному пансіоні.

Про свої дитячі роки сама Марія Олександровна дає свідощтво, на підставі якого можна думати що для родини її не була чужою українська мова—в ній було чути українську пісню. Р. 1857 вона писала до чоловіка: „Ще дожидай пісні „Маленький соловейко“, що мій дід навчився у козака старого десь у поході і любив її співати“. Мені здається, що ці малі відомости да-

1) Між иншим і досі невідомо, як справді писалося її прізвище по батькові: одні біографи пишуть Вилеинська, другі—Вилинська, треті—Велинська.

2) Див. вище стор.

3) Здається, на підставі її корстенської біографії, що була вміщена в „Новостяхъ и биржевой газетѣ“ 1883 р. п. 187; цієї біографії я не міг добути.

ють нам право припустити, що вже обставини дитинства Марії Олександровни сприяли тому, що в душі її зростала симпатія до всього українського. Поки ми не знаємо інших, більш повних даних, чи таких, котрі суперечили-б цим, нема підстав утримуватися від такої догадки.

В липні 1848 р. в Орел приїхав під догляд губернатора князя П. І. Трубецького студент Київського Університету Опанас Васильович Маркович, що попав туди по „Костомаровській історії“, по справі Кирило-Методіївського брацтва. Як пише Н. Петров, „Марковичъ былъ коротко принятъ въ домъ Мордовцевыхъ и былъ очень интереснымъ лицомъ, особенно для любителей малороссійскаго быта и малороссійской рѣчи¹⁾ Кромъ свого интереснаго политическаго положенія, Афанасій Васильевичъ сосредоточивалъ въ себѣ много превосходныхъ душевныхъ качествъ, которыя влекли къ нему сердца чуткихъ къ добру людей, приобрѣтали ему любовь и уваженіе всѣхъ, кто узнавалъ его благороднѣйшую душу... Этоть-то замѣчательный молодой человекъ встрѣтилъ Марью Александровну Виллинскую, которая, кромъ своей несомнѣнной даровитости, обладала также и прекрасной наружностью“.

Дм. Маркович в своїх спогадах так описує Марію Олександровну: „блондинка съ сѣрыми красивыми

¹⁾ Що таких „любителей“ було в Орлі досить, свідчить пізніший лист Марії до Опанаса: „Я бачу, як він (Богдан, син М. О.) сознания у одпалих українців будить... Єй же богу можу що так, ти знаєш, що *тут їх чимало в Орлі*“ (ЛНВ. 190, кн. I ст. 61.)

глазами, ровними, плавними и покойними движеніями... Я помню ее высокою, съ большою русою косою¹⁾.

Опанас Васильович був гарячий апологет ідей брацтва, народолюбець і етнограф. Найближчим завданням своєї діяльності брацтво ставило знесення всяких класових привілеїв і перш над усе „искорененіє рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ“; засобом для цього було виховання молодіжі, ширення серед народу просвіти й літератури, і, взагалі, мирна пропаганда своїх ідей, „сообразно съ евангельскими правилами любви, кротости и терпѣнія“. Коли ми проглянемо листи Опанаса Васильовича до Марії (ще до одружіння), то побачимо, що вони вказують нам тільки на релігійно-моральне виховання, с. т. на те, що наказувало творити Брацтво. Цікаво зазначити, що всі ці листи писані російською мовою, і тільки де-не-де, для вислову своїх ніжних почувань, Опанас Васильович звертався до української мови, наводячи уривок української пісні, або вставляючи українську фразу. В одному листі читаємо: „Ой, повій, вітроньку, по зеленій траві, — ізбери, Боже, всі любощі мої“; в другому: „мнѣ подобалось слово, похваленное Манею, і сама вона ще більше міні подобалась, більше усіх слів, зібравши їх докупи всі чисто з цілого світу“²⁾. Р. 1850 чи 51⁸⁾ Опанас Васильович і Марія Олександровна одружилися. Опанас Васильович на ділі проводив ідеї бра-

1) „Замѣтки и вспоминая обѣ А. В. Марковичѣ“. „Кіевская Старина“. 1893 р. кн. IV.

2) ЛНВ. 1908 р. кн. I. ст. 57.

чна дата невідома. Відомо тільки, що це було в Орлі.

цтва. Можна через це припустити, що згодом, після одружіння, релігійно-моральне виховання Марії Олександровни розширило свої межі і торкнулось більш живих питань злоби для, котрими цікавився перейнятий ідеями брацтва Опанас Васильович і все поступове громадянство. Можна погодитись зі словами С. Єфремова, котрий сказав, що твори Марка Вовчка в своїм протесті проти кріпацтва були, може, єдиним в українській літературі безпосереднім результатом широких планів, що обмірковувались у Києві в 1846-7 рр. на товариських зборах.

Брацтво заповідало нести освіту в нарід, але воно вказувало й на необхідність пізнати нарід. Звідси— любовь до етнографії, в котрій кохався й Опанас Васильович, хоча тут українська етнографія мала вже поважну традицію. Любов до етнографії передалася й Марії Олександровні.

Тут ми натикаємося на питання про час і міру, так би мовити, українізації Марії Олександровни, її національного усвідомлення і свідомости.

26 червня 1851 ¹⁾ Опанас Васильович залишив службу в канцелярії орловського губернатера, де останній час з 13 серпня 1849 р. займав посаду старшого помішника правителя канцелярії, і 25 грудня того року був вже в Чернігові коректором „Черніговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, на „злиденній—як каже К.—

¹⁾ Дати взяті мною з брошури М. З. „Аф. Вас. Марковичъ“. Черніговъ 1896.

посаді, котра, як порівняти до тієї, що мав він в Орлі, так гірша — ніж з протопопа та перейти на паламаря“¹⁾).

Мабуть, тут, в Чернігові й почалося національне усвідомлення молодого дружини Опанаса Марковича. Відомо, що Марковичі були дружні з родиною Білозерських, котрі жили недалеко від Чернігова, а це була родина, де жили сильні українські сімпатії. Ближче про ці відносини ми нічого не знаємо. Відгук їх находимо в листі Марії Олександровни до чоловіка по дорозі в Орел: „побачилась з Мик. Мих.“²⁾ то аж заплакала; так-то *згадалось багацько*“. Можливо, що Білозерські подали думку Марії Олександровні послати свої оповідання Кулішеві, котрий був їх близький родич³⁾).

З 29 березня 1853 р. Опанас Маркович, покинувши службу в Чернігові, одержав посаду бухгалтера по продовольчій частині в „Палатѣ государственнихъ имуществъ“ в Києві. Канцелярська служба не відповідала живому характерові Опанаса Васильовича, й 19 серпня 1854 він вийшов в одставку.

Про цей період життя Марковичів ми знаємо, що заняття етнографією стало улюбленим ділом Марії Олександровни. Вище я вже говорив про те, що в Київ, вона ходила на базар, розмовляла з бабами, розпитувала, записувала. Про те, що Марковичі, зокрема Марія Олександровна, не сторонились простих людей, знаємо з листів М. О. до чоловіка. В одному з них

1) К. Памяти Опанаса Марковича. „Зоря“ 1892 р. № 23.

2) Микола Михайлович Білозерський.

3) Куліш був жонатий на Олександрі Михайловні Білозерській (Ганна Барвінок).

читаємо: „Виїзжаючи з Київа, чуємо: „стійте, стійте, ради Бога!“ Дивлюся, се моя кума з Приварок. „Кумонько-ж моя люба, мила, дорога“!—каже, обнімаючи мене.—„Бачу я, їдете—се моя кумонька, думаю... побіжу.“ Хрестник вже такий великий, бігає, а кума віддали в москалі. Ти й не повіриш, як вона плакааа з радощів, що побачила нас... Питаю, чи не знає, де Текля? „Як же нє знати? Боже мій! Як вона плаче, так плаче, так плаче! Та й журиться за вами, що й Господи! І живе там, де ви жили в-останнє, і не піду нікуди найматися, каже“¹⁾.

З простим народом. М. О. жила душа в душу, розуміла його горе й страждання, любила його. Від цих своїх друзів, про котрих знаємо з цитованого листа, могла вона чути про життя кріпаків і наймитів, нещасну долю котрих так чудово й зворушливо рисувала в своїх народніх оповіданнях.

Покинувши службу в Палаті, Маркович рік був без пасади.

Спогади М Чалого²⁾ дають підставу думати, що літом р. 1855 Марковичі жили в с. Коченівці в маєтку В. В. Тарновського, який запропонував Опанасові Марковичові скласти статистичний опис його маєтків. По словах М. О., Опанас рішив, що йому, не маючи майже ніякого діла, дурно брати гроші не годиться, і вони знову вернулися до Київа.

1) ЛНВ. 1908 р. I ст. 59.

2) „Кіевская Старина“ 1894 р. кн. V ст. 343. Дату, яку наводить Чалий, 1854, М. З. виправляє, на підставі формуляру Опанаса Марковича, на 1855. (брушура М. З. стор. 5).

З початком царювання Олександра II були усунені всі перешкоди, звязані з Кирило-Методіївським Брацтвом, і Опанас Маркович в серпні 1855 р. обняв посаду молодшого вчителя географії в Немировській гімназії на Поділлю. В Немирові були в той час свідомі українці, як Ілля Петрович Дорошенко, вчитель географії. Він був дуже близький¹⁾ до родини Марковичів (вони, навіть, жили разом на кооперативних підставах). „Зажили мои Марковичи—пише М. Чалий²⁾—въ Немировѣ припѣваючи. Отсюда-то, какъ плодъ обезпеченной жизни, и были отправлены въ Петербургъ приведшіе въ неописанный восторгъ Кулиша и Шевченка „Народні Оповідання“ Марка Вовчка“.

Коли саме були написані „Народні Оповідання“, трудно сказати. Хронологія тут спутана³⁾. На оригіналах оповідань першого тому єсть цифри і дати. Над оповіданнями „Викуп“ і „Знай, Ляше“ стоять цифри I і II. Під ними примітка: оба розказа— „истинныя происшествія“. Куліш в своїй статті („Русскій Вѣстникъ“) каже, що „сперва были присланы только два меньшихъ разказа“. Можна припустити, що то і були оті два оповідання, прислані Кулішеві в квітні 1857 р. Ці оповідання були, мабуть, послані, так мовити, для

¹⁾ Натяки на ці відносини єсть в цитованому вище листі Дорошенка до М. О., ксли та була вже за кордоном.

²⁾ Къ біографіи А. В. Марковича. „Київ. Стар.“ 1894 р. кн. V стр. 344.

³⁾ Я не мав змоги особисто переглянути листи М. О. й інші матерьяли. Дати листів М. О., які наводить Доманицький, неспвні. Через те, далі я висловлюю лише свої догадки.

проби, хоч написані були ще й інші оповідання: III—Свекруха (без дати), IV—Чумак (без дати), V—Одарка (15 апр.), VI—Максим Грімач (16 апр.), VII—Сон (18 апр.); VIII Чари (23 апр.) „Мабуть одержавши від Куліша згоду на друкування її оповідань, Марія Олександровна в липні переписала начисто ще нові оповідання: Сестра—1 іюля, Козацька кров (Данило Гурч)—2 іюля, Козачка—4 іюля, Панська воля (Горпина)—8 іюля, і з цими оповіданнями подалася в Орел, а по дорозі заїхала до Білозерських. В серпні вона писала до чоловіка: „А всі вже зңають, мій друже, що я переслала в П гъ П. О-чу де-що¹⁾); все то вже читано й перечитано. Стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту, яково-ж, то було мені! На другий день я читала таки своїх „Чумаків“... Я його просила не друкувати сих „Чумаків“... Можливо, в час гостювання Марії Олександровни у Білозерських, до них приїхав і Куліш, бо кого, як не Куліша, вона могла просити не друкувати згадуваного в листі оповідання? Тоді-ж вона й передала Кулішеві всі 12 оповідань, з котрих Куліш 11 випустив окремою книжкою. 29 серпня вона пише, що бачила „Сестру“ надруковану.

В вересні 1857 р. Марія Олександровна була вже в Орлі, де докінчувала оповідання, початі в Немирові, і писала інші. Про її пробування в Орлі знаємо з її листів. „Богдась, хоч-би однісенке словечко сказав по-руськи—по-нашому та й по-нашому“... „Богдасеві годять, почали й говорити по-нашому... Навіть і дядько,

¹⁾ Можливо, згадуються два перші оповідання.

то і той говорить по-нашому... Усі говорять до Богдася по-нашому; як вже там говорять, а говорять. Дуже жадаю, щоб ти послухав, як Богдась почне оповідати про діяння Дорошенка і Хмельницького. Він оповідає недовго, та добре якомсь. Я бачу, як він сознання у одпалих українців будить“. В Орлі Марія Олександровна писала історію українську. „Шукала Кониського—пише вона—та не знайшла, то купила Бантиш-Каменського. Тільки тут і є Б.-Каменський, Рігельман і Маркевич..... Читаю Б. Каменського—се більше для Богдася. Богдась не забуває історії української, і теперечки я покинула всі роботи і пишу для нього де-що, та й надалі нехай йому зостається... Напиши мені, що ти знаєш про Петра Дорошенка, Сірка, Пушкаря; а теж про Морозенка й Нечая; се у мене особицею від моїх работ—се для науки моєї й Богдасевої... Напиши про П. Дорошенка, Пушкаря і всіх, що я тебе прошу,—всі предання, факти, все, що ти чув або читав.“

Як довго пробула Марія Олександровна в Орлі—невідомо. В кінці 1857 р. вона вже знову була в Немирові.

В Немирові Марія Олександровна цілком усвідомилась національно. Що любов її до українського народу, ідея служення йому в національній формі, не була тимчасовою, а складала значну долю її ідейного змісту, це доводять многі факти. В листах з-за кордону, в яких вона просила чоловіка прислати їй відомости про Кармелюка й ин., читаємо: „Мені люба та робота тим, наче-б вона мене заносила в степи, гаї і поля україн-

ські" ¹⁾. Українською етнографією вона займалось все своє життя і літературної роботи не кидала й перед смертю.

Таким чином, під впливом Опанаса Васильовича та його друзів (Білозерських, Дорошенка) Марія Олександровна стала свідомою українкою ²⁾. Зерна симпатії до українського народу, що кинув Опанас Васильович в душу своєї дружини, впали на підготований в дитинстві ґрунт, і з них згодом виросло й пишно розрослося дерево української національної свідомості, що принесло такий плід, як ідея служення народові на літературній арені.

Заняття етнографією, близькі, можна сказати, сердечні відносини до народу дали теми для оповідань і надали їм певний настрій, а ідеї Кирило-Методіївського Брацтва—визвольну тенденцію, котра, до того-ж, підтримувалась українською літературною традицією і протестантським характером літературних і громадських течій Росії 40—50 рр.

В цю епоху, напередодні Великої реформи, ідеї боротьби з кріпацтвом носились в повітрі, ними дихали всі, кого хоч як-небудь цікавили питання, звязані зі становищем народу. Серед тій часті інтелігенції, котра давно вже склала певний погляд на кріпацтво, піднявся могутній визвольний рух, який перш над усе з найбільшою силою вилився в літературі. Українська інтелігенція, звичайно, йшла поруч, і свій протест

1) ЛНВ. 1908 р. кн. I ст. 74.

2) В цьому смислі тільки можна згодитись з словами Грінченка, що коли-б не було Опанаса, то не було-б і Марка Вовчка*.

проти громадської неправди вона заявила через „Народні Оповідання“ Марка Вовчка. „Народні Оповідання“, силою обставин—як каже Єфремов—стали виразником української громадянської думки по головному питанню дореформенної Руси.

Марко Вовчок, звичайно, підпала (не могла не підпасти) під цей могутній вплив модних громадських і літературних течій і своїми оповіданнями заплатила чималу дань злобі дня. Недурно А. Котляревський в рецензії на „Нар. Опов.“ писав: „Великая благодарность да будетъ воздана честному автору за его честное, благородное слово о томъ, на что въ настоящее время обращены и мысли, и чувства, и дѣла всякаго живого современнаго человѣка“¹⁾).

В грудні 1858 р. Опанас Маркович взяв відпуск на місяць, але, „по болѣзни“, з відпуску не повернувся і був причислений до Міністерства Народньої Освіти. Великодні Свята Марковичі провели в гостях у Василя Марковича, брата Опанаса, в Чернігівській губ. До цього часу гостювання Марковичів на Чернігівщині відносяться спогади Дм. Марковича, уривки з яких я подавав вище.

На початку р. 1859 Марковичі поїхали до Петербургу. Знаємо це на підставі листа Куліша до Огоновського, спогадів І. Тургенєва, посвяти вірша Марковичці Шевченком—24 січня 1859 р. Ці ж свідки маляють нам відому вже картину пробування подружжя

1) Эк. С-тъ. „Народни Оповідання“ Марка Вовчка: „Отеч. Зап.“ 1859 р. кн. 3, стр. 13.

Марковичів в Петербурзі. Тут мабуть, почувши від Шевченка на своє запитання: „какого автора мнѣ слѣдуєть читать, чтобы поскорѣе выучиться малоросійскому языку“, гарячу відповідь: „Марка Вовчка; онъ одинъ владѣєть нашей рѣчью!“¹⁾ Тургенєв заходився коло перекладу „Народніх Оповідань“.

З Петербургу Марія Маркович з сином Богдасем поїхала за кордон. Про цю подорож К.—пише: „Пані Марковичка загадала їхати за границю з сином Богданом, вже-ж і Опанас рушив за нею, але либонь з Берліна, чи що, вернувся, як пише д. Т. Мокрицький, „свідомий, що становище його якесь—ніякове“²⁾. З того часу, р. 1860³⁾. Опанас і Марія Марковичі жили окремо. „Почему они жили врозь—пише Дм. Марковичъ⁴⁾—я не знаю, но твердо знаю, что дядько Опанасъ страшно тосковалъ, и любимая его тема разговоровъ со мною, гимназистомъ 2-го класса въ 1860 году, это разговоръ о сынѣ Богдасѣ, о его ученѣ и письмахъ его“. Здається, ролю розлучника, принаймні на цей раз, відограв ні хто інший, як Куліш, котрий потім з таким роздратованням писав про Марію Олександровну. В листі з Берліну до Каменецького від 30/12 травня 1859 р.

1) „Кобзарь“ Прага 1876. ст. VI.

2) К. „Де-що про Опанаса Марковича“. „Правда“ 1 889 р. кн. VIII стр. 111, (Див. так. „Зоря“ 1892 р. № 23).

3) Точніше, з липня 1860 р., бо ще в червні, як це видно з листів Тургенєва, вони жили разом в Дрездені і Гейдельбергу („Минувшіє Годы“ 1908 г. № 8 ст. 89).

4) „Замѣтки и воспоминаня объ А. В. Марксвичѣ“, „Кіевск. Стар.“ 1893 р. кн. IV стр. 68.

Куліш писав: „Не могу надивиться, какъ это вы всегда умудряетесь смущать меня неисправностью отвѣтовъ. Изъ Кенигсберга послалъ я на ваше имя телеграфическую депешу—нѣтъ отвѣта! Положимъ, что М. была больна или разстроена, или что бы тамъ у нея ни было на душѣ, но вамъ слѣдовало немедленно передать ея слово или ваше собственное о ней. Какъ можно не отвѣчать на телеграфическую депешу! Я въ совершенномъ отчаяніи, я вижу, что только одинъ я для себя другъ, а больше никто не хочетъ. Вы все считаете шуткою, что происходитъ въ моемъ сердцѣ“¹⁾. Куліш виїхав за кордон раніше Марковичів (в квітню).

Може в результаті розмов Каменецького з Марією Олександровною на основі її попередніх відносин до Куліша, про які не знаємо нічого ближче, Марія Олександровна й „загадала“ їхати за кордон.

За кордон Марія Олександровна поїхала з Ів. Тургенєвим. В листі до неї з Парижу 22 травня 1859 р. він писав: „Пишу Вамъ два слова, любезная моя спутница—только для того, чтобы узнать, какъ Вы, гдѣ Вы, что Вы? Напишите мнѣ немедленно“²⁾. Невідомо, чи зустрілася Марія Олександровна в Берліні з Кулішем. Хоча 14³⁾ травня 1859 р. він писав з Берліну до Каменецького, що одержав від нього „телеграфическій отвѣтъ“, який справив на нього „успокоитель-

1) Письма Кулиша къ Каменецкому. „Кіев. Стар“. 1898 г. кн. VI стр. 370. Прим. ред. „засимъ слѣдуетъ большой пропускъ“.

2) „Неизданныя письма къ Марку Вовчку И. С. Тургенева. „Минувшіе Годы“ за 1908 р. № 8 ст. 73.

3) Очевидно, нового стиля. В. Б.

ное впечатлѣніе“¹⁾, але вже 16 травня (ст. ст.) Куліш був в Твері, (як це видно з тих-же листів його до Каменецького), а в цитованому вище листі Тургенева до Марії Олександровни, адресованому в Дрезден, читаємо: „Какія извѣстія изъ Россіи? Явился-ли Берлинецъ, какъ Вамъ нравится Дрезденъ? Я во всемъ этомъ принимаю живѣйшее участіе, потому что я Васъ искренно полюбилъ; не такъ, какъ К.²⁾, но не менѣе сильно, хотя въ другомъ родѣ... Жму Вамъ крѣпко руку, цѣлую Богдана, кланяюсь Рейхелямъ. Вашъ Ив. Тургеневъ“. Очевидно, въ Петербурзі знали причину раптового відїзду Марії Маркович за кордон, і там почалися з цього приводу якісь „толки“, про котрі вона довідалася зі слів Опанаса Васильовича, який приїхав до Дрездена пізніше³⁾. В листі від 31 травня 1859 р. Тургенев писав їй: „Вы мнѣ ничего не говорите о приїздѣ Вашего мужа... Совѣтую Вамъ лечиться въ Дрезденѣ... Я очень радъ, что Вы нашли себѣ пріютъ. Пріятно также знать, что Берлинецъ исчезъ съ горизонта, а отъ толковъ петербургскихъ друзей не убежешься, на то друзья, чтобъ толковать вкривъ и вкось“⁴⁾. Трохи згодом, одержавши від неї кілька

1) „Кіев. Старина“ за 1898 р. № 6. Після наведених слів редакція журналу зауважує: „Слѣдуетъ большой пропускъ“.

2) Примітка Б. М.—ча: „Инициаль Костомарова, или вѣрнѣе Кулиша“. Ми можемо напевно сказати, що це Куліш. Берлинецъ—теж ві.

3) Закордонний відпуск одержав Оп. Вас. 11 травня 1859 р. (ст. ст.); очевидно, він виїхав за кордон пізніше Марії Олександровни.

4) „Минувшіе Годы“ ст. 73—4.

листів, він знову писав 21 червня 1859 р. з Віші: „Третяго дня я сюда приїхаль, любезнѣйшая Марія Александровна, и чувствую потребность поболтать съ Вами. Прежде всего, благодарю Васъ за присылку Вашей книги¹⁾ и за письмо, начиненное разными извѣстіями, изъ коихъ самое утѣшительное то, что Вы теперь съ Вашимъ мужемъ... Итакъ, Кулишъ поїхаль съ женой по Волгѣ на Кавказъ. Вотъ те разъ! Это не въ рифму сказано, а отъ изумленія“. В цьому-ж листі єсть згадка про літературну роботу Марії Олександровни. „Вы пишете,—каже Тургенев,—что у Вас пока дѣло не клеится; это бываетъ отъ двухъ причинъ: отъ усталости и нерасположенія,—или отъ того, что человекъ вступилъ (иногда незамѣтно для самого себя) въ иную эпоху развитія—и еще не находитъ новыхъ словъ, а старыя не годятся“. Тут-же вперше зустрічаємо згадку про Герцена. Тургенев пише, що він їздив в Лондон, пробув там недовго і кожний день бачився з Герценом. Чи згадує він про нього, як про свого приятеля і видатного чоловіка, про котрого варто сказати Марковичці, чи як і про її знайомого, трудно сказати. Про життя Марії Олександровни в Дрездені знаємо з цитованого вже листа її до Т. Шевченка.

Про відносини її до Тургенева знаємо з наведених листів. Тургенев потім часто згадує і з великою охотою бажає продовження „тѣхъ длинныхъ, длинныхъ и хорошихъ разговоровъ, которые происходили между нами въ теченіе нашего путешествія. Особенно остался

1) „Народныхъ рассказовъ“ в перекладі Тургенева,

у меня въ памяти одинъ разговоръ въ маленькой кареткѣ между Кельномъ и границей, въ тихую и теплую весеннюю ночь. Я не помню, о чемъ мы собственно толковали; но поэтическое ощущеніе сохранилось въ душѣ отъ этой ночи. Я знаю, что это путешествіе насъ сблизило, и этому я очень радъ¹⁾. Маріи Олександровні він з великою щирістю висловлює свої настрої. В цьому-ж листі він каже, що на серці у нього „едва ли не старческа́я грусть“. „Нѣтъ счастья внѣ семьи—и внѣ родины“ — каже Тургенев. „Каждый сиди на своемъ гнѣздѣ и пускай корни въ родную землю. Что лѣпится къ краюшку чужого гнѣзда?“. І потім 29 червня 1860 р. він згадує ще про нову спільну подорож, котра лишила в ньому „самое пріятное впечатлѣніе“. „Я чувствую,—каже він,—что узы дружества, которые насъ связали съ прошлаго года, еще крѣпче стянулись“.

В липні 1859 р. Марковичі з Дрездена виїзжали в Швальбах, про що знаємо з листа Тургенева від 30 липня 1859 р. Нераз він просив Марію Олександровну про зустріч. 1 серпня 1859 р. він каже, що „гдѣ бы Вы ни были, непременно къ Вамъ поѣду“, в другому пише: „всенепремѣннѣйше желаю Васъ видѣть“. В жовтні Тургенев їздив в Росію, віддав до „Отеч. Зап.“ свій переклад „Інститутки“, „какъ вещь капитальную“. З цього-ж листа ми довідуємось, що Марія Олександровна жила в Дрездені, він радить їй „поклониться Дрезденской Мадоннѣ“.

1) „Мин. Годы“ ст. 76.

На початку 1860 р. вона була в Гейдельбергу. Весною вона їздила в Швейцарію, в Лозанну, а в червні знову була в Гейдельбергу. Мабуть тоді, весною 1860 р. Марія Олександровна подорожувала з Тургенєвим, про що згадує він 29 червня 1860 р. В липні 1860 р. вона поїхала в Швальбах. Туди писав Тургенєв їй листа з запрошенням приїхати на о. Уайт: „напередъ Вамъ говорю, что вѣкъ Вамъ не прощу, если Вы туда не прїѣдете“. До цього часу Тургенєв завше в листах передає „поклоны“ Опанасові Васильовичу; в листі від 21 липня 1860 р. цього „поклону“ вже нема. Очевидно в липні 1860 р. Опанас Васильович покинув жінку і повернувся до-дому, на Україну.

Не раз кликав Тургенєв Марію Олександровну на о. Уайт, писав їй, „что же мы будемъ дѣлать безъ Васъ на Уайтѣ“, погрожував послати їй „соборное и окончательное письмо“ за підписом його, Герцена і Анненкова; писав, що Герцен „будеть и Васъ приглашать, а я въ скобкахъ замѣчу, что у меня есть гулящая комната, за которую я тоже плачу и которая мнѣ не нужна“, детально розказував, як потрасти на острів. Але Марія Олександровна чомусь не поїхала. 27 серпня 1860 р. Тургенєв пише, що одержав від неї „телеграммъ“, в котрому вона сповіщає, що на острів не приїде.

В вересні 1860 р. Марія Олександровна поїхала в Париж і жила там до кінця року. Там вона часто бачилась з Тургенєвим.

Про це життя її в Парижі згодом Тургенєв писав: „Что я Вамъ преданъ—это несомнѣнно; но кромѣ

этого чувства, во мнѣ есть другое, которое иногда заставляет меня желать Васъ имѣть возлѣ себя—какъ въ моей маленькой парижской комнатѣ—помните? Когда мнѣ приходятъ въ голову наши тогдашнія бесѣды—я не могу не сознаться, что Вы престранное существо—и что Васъ разобрать очень трудно. По крайней мѣрѣ—мнѣ до сихъ поръ неясно, какъ понять все то, что было, подъ какую рубрику все это отнести“¹⁾ Про „странности“ Маріи Олександровни Тургенев не разъ пише до неї і до приятелів своїх. Так, в листі від 1 вересня 1860 р. читаємо: „Сохраняю Ваше предусмотрительное письмо, какъ нѣчто необыкновенно фантастическое. Вы являетесь мнѣ въ видѣ таинственнаго Сфинкса, около котораго безпрестанно сверкають телеграммы, столь-же непонятныя“²⁾. В листі до Макарова він писав 22 травня 1860 р., що Марія Олександровна „симпатична и мила—и такая-же оригинальная. Мнѣ кажется, что ей не совсѣмъ легко жить на свѣтѣ; но у ней характера много, она молчалива и упряма—и сама себя ѣсть съ ожесточеніемъ; что изъ этого выйдеть, одному Богу извѣстно“³⁾.

Весною 1861 р. Марія Олександровна поїхала в Рим. 1 березня н. ст. 1861 р. Тургенев пише їй з Парижу: „Итакъ Ви получите это письмо в Римѣ. Постарайтесь, по крайней мѣрѣ, извлечь всевозмож-

1) Лист від 22 травня 1861. „Минувшіе Годы“ ст. 90.

2) Ibid. ст. 87.

3) „Русская Мысль“ 1914 р. № 7, Ю. Никольскій „Тургеневъ и писатели Украйны“ ст. 114.

ную пользу изъ Вашего перебуванія въ Римѣ: *не мльйте*, сидя по часамъ о-бокъ съ Вашими, впрочемъ, милѣйшими пріятелями; смотрите во всѣ глаза, учитесь, ходите по церквамъ и галлереямъ“. Марія Олександровна так і робила. З Риму вона писала листа до Шевченка: „Мій друже хороший, Тарас Григорович! Чую, що ви все нездужаєте та болієте, а сама вже своїм розумом дохожу, як то ви не бережете себе, і які тепер сердиті.... Я все те добре знаю, та не вбоюся, а говорю вам і прошу вас дуже: бережіть себе, чи таких, як ви, в мене поле засіяно?... Їздили ви на Україну, були вам там пригоди, писали мені. Коли-то побачимось?—буду дождати.. Я тепер пишу до вас з Риму; коли-б вас сюди заніс який човничок, щоб ви не од людей почули, а на свої очі побачили, які тут руїни, дерева, квіти, а народ який, а яке тепло, яке сонце. Я була у Колізеї на самому вершку, на вікні сиділа, а як звідти зійшла, то й сама не знаю. Була в Ватикані—коли-б же ви були там, Тарас Григорович! У мене є для вас фотографія, та як її вам передати? Я тут і роботаю, і вчуся, і гуляю. Ви напишіть мені словечко, коли час буде. Ви забули, чи ні, що ви названий батько? Коли взяли імя, то взяли і біду батьківську: тепер думайте і не забувайте. Прощайте. Бережіть себе, прошу вас дуже. Щиро до вас прихильна М. М.¹⁾).

¹⁾ „Основа“. 1861 р. кн. VI. М. Максимович. Значеніє Шевченка для України, стр. 11—12. Лист цей вже не застав Шевченка в живих.

В Італії Марія Маркович пробувала до червня 1861 р. В листі від 22 травня того року Тургенєв пише листа з Росії, в котрому згадує, що одержав від неї листа з Італії.

Цікаво ще згадати про її знайомство з Герценом. В одному з листів Тургенева з осені 1859 р. читаємо: „Бейте меня, ругайте меня, топчите меня ногами, милая Марія Александровна. Я безобразный, гнусный человекъ—я не приѣду въ Остенде“. Очевидно, в той час там була Марія Маркович. Може тоді-ж, в Остенде, або в Лондоні, вона познайомилася з Герценом. В жовтні того-ж року вона була в Дрездені; трудно припустити, щоб, повернувшись з Остенде в Дрезден, вона вдруге їздила в Лондон. Напевно знаємо лише те, що з Герценом Марія Олександровна була знайома р. 1859, бо вже в січні 1860 р. починається її листування з ним.

В листі від 26 січня 1860 р. Герцен пише: „У меня есть противъ васъ злой умыселъ—мнѣ хочется васъ заставитьъ вечеръ или два—слушать отрывки изъ „Былое и Думы“—изъ тѣхъ частей, которыя будутъ напечатаны—когда меня запечатають, какъ посылку, на тотъ свѣтъ. Отрывки эти кромѣ Огаревыхъ никому не читалъ (исключая 2—3 главы), и мнѣ хотѣлось бы совершенно искренняго отзыва—отзыва немужского“¹⁾.

В иншому листі Герцена від 7 липня того-ж року читаємо: „Читать я вамъ буду многое—но между че-

¹⁾ „Былое“ 1907 р. кн. X стр. 71 лист XII. курсів Герцена.

тырехъ глазъ. Мнѣ очнь рѣдко хочется кому-нибудь читать то, что вамъ прочту“, а 27 липня Герцен писав: „Мнѣ очень хочется вамъ прочесть тѣ нѣсколько словъ, которыя мнѣ стоили нѣсколькихъ лѣтъ, и которыми я былъ до нынѣшняго лѣта недоволенъ, да только мнѣ бы это хотѣлось или въ комнатѣ у васъ читать съ глазу на глазъ, или на полѣ.. Я жду вашего искренняго суда, честнаго — вы — какъ женщина — должны сказать, если что васъ шокируетъ. Я вѣрю в ваше сердце. А для меня эти главы не шутка. Кромѣ Огаревыхъ и С. я никому не читалъ всего“¹⁾). Хоча Герцен і писав (в травні 1860 р.), що звернув увагу на „Народні Оповідання“ Марка Вовчка лише зацікавлений ім'ям перекладчика Тургенєва, але, як видно з цитованих листів, він був знайомий з Марією Олександровною ще р. 1859. Чим привабила до себе Герцена Марія Маркович, невідомо.

З Італії Марія Маркович повернулася в Париж і тут оселилася надовго, здається, до самого повороту з-за кордону. Перший рік її життя в Парижі можемо згадати одним прикрим непорозумінням. 12 жовтня 1860 р. Тургенєв писав з Парижа до Анненкова: „Пристройте, т. е. помогите устроить черезъ Е. Ковалевскаго, Марковича (мужа г-жи Марко Вовчокъ). Жена его здѣсь не совсѣмъ здорова и груститъ. Но это пройдетъ, и она оправится. А главное, она безъ гроша. Хотя мужъ ей посылать не будетъ, но если у

¹⁾ Про родинну драму, пережиту Герценом. Ibid. стр. 64-65.

него будетъ порядочное жалованье, такъ онъ, по крайней мѣрѣ, не будетъ ее грабить“ ¹⁾.

Останні слова Тургенева про „грабежъ“ викликали обурення родичів і друзів Опанаса Марковича. Дм. Маркович у своїх спогадах писав: „У мѣста будетъ сказать, что я лично посылалъ нѣсколько разъ по порученію А. В. деньги М. А-нѣ, и этимъ опровергнуть возложенную на его доброе имя хулу и клевету. Очевидно, идеально-честнаго и геніальнаго писателя кто-то ввелъ въ заблужденіе. Мы ждали опроверженія со стороны тѣхъ, кто получалъ отъ него деньги и кому должна быть дорога память Аф. Вас., но тѣ молчали и молчатъ. И пусть на ихъ совѣсть падеть гнеть такого позорнаго обвиненія“ ²⁾.

Як каже М. З., „защитить честь А. В. Марковича взялись чужіе люди“.

К. писав: ³⁾ „Він (Оп. Вас.) піклувався раз-у-раз про жінку і сина, про се свідчить П. М. Мокрицький, говорячи, що Опанас, після того, як його жінка перebrалася за границу, давав їй гроші“.

М. Симонів (М. Номис) і собі засвідчує, що й він „получалъ отъ Аф. Вас. деньги для его жены и отсылалъ по принадлежности. Подробностей рѣшительно теперь не припоминаю; но твердо помню, что то было во время моихъ сношеній съ А. В. по изданію его сбор-

¹⁾ Анненковъ „Переписка съ И. С. Тургеневымъ“. „Вѣстникъ Европы“ 1885, кн. 3 стр. 36. Ще раніше, 1 серпня 1860 р. Т. запитував в листі М. О-ну, чи бачилась вона в Емсі з Ковалевським і який результат з цього побачення.

²⁾ „Кіев. Стар.“ 1893 г. кн. IV стор. 75—76.

³⁾ „Зоря“ 1892 р. № 23 стр. 455.

ника „Прыказокъ“, т. с. не позже 1864 г. и не раніше 1863 г., что деньги А. В. нѣсколько разъ присылалъ изъ Чернигов. губ. въ Петербургъ для отсылки Маріи Александровнѣ въ Парижъ, и не десятками рублей, а сотнями“¹⁾...

Крім того, додає ще М. З. такий факт, відомий з офіційльних джерел, що „въ сентябрѣ 1863 г. Афанасій Васильевичъ, состоя на службѣ въ акцизѣ, просилъ управляющаго акцизными сборами Ѳ. П. Рашевскаго выдать ему денежное пособие для высылки женѣ, проживающей въ Парижѣ съ сыномъ Богданомъ, родившимся 27 октября 1853 г., и не могущей возвратиться въ Россію для воспитанія сына по недостатку средствъ“. Департаментомъ неокладныхъ сборовъ ему разрѣшено 350 р. и выдано ихъ въ декабрѣ мѣс.“²⁾.

Що могла одповісти на ці закиди Марія Олександровна? Чому вона мовчала? Спробую я виправдати її. Всі ці спогади і факти припадають на р. 1863³⁾.

Все це вірно, але ніяк не суперечить змістові листа Тургенєва, бо він писав його 12 жовтня 1860 р. Я вже згадував, що Опанас Маркович, повернувся р. 1860 з-за кордону. 20 січня 1860 р. він був цілком увільнений від служби по проханню⁴⁾, і півтора року, живучи

1) „Кіев. Стар.“ 1893 г. кн. IX стор. 451. Курсів наш.

2) М. З. „Аф. Вас. Марковичъ“ стор. 19.

3) Невідомо тільки, коли саме послав гроші Дм. Маркович, і про який час свідчить Мокрицький.

4) Закордонний відпуск був даний Опанасові Васильовичу лише на 8 місяців, як видно з формуляру, себ-то з травня 1859 р. по січень 1860. Пробуваючи в той час за-кордоном, він і подав прохання про увільнення від служби.

в Чернігові, був без всякої посади, бо тільки 20 червня 1861 р. був призначений „непремѣннымъ членомъ отъ правительства при мировыхъ сѣздахъ посредниковъ въ Черниговской губ.“. Пробиваючи без служби і без жадних засобів до життя, чи не міг Опанас Маркович звернутися до своєї дружини за певною допомогою? Тим більше, що р. 1859 вона одержала гонорар за Тургеневський переклад „Народніх Оповідань“, за свої „Разказы изъ народнаго русскаго быта“, за свій переклад „Ледащиці“ (в „Русскомъ Словѣ“), р. 1860—за „Чари“ (в „Хаті“), за Тургеневський переклад „Институтки“ (в „Отеч. Зап.“). Знаючи, що Опанас без служби, чи не посилала йому сама Марія від своїх літературних заробітків, хоч і невеликих? Звичайно, слово „грабежъ“, вжите Тургенєвим, не відповідає тому характерові допомоги, яку, мені здається, могла дати Марія Олександровна Опансові в той надто скрутний для нього час, але відгук правди в його листі єсть.

В своїх листах до Марії Олександровни Тургенєв часто згадує про фінансові справи її, веде переговори з видавцями журналів про друк її творів, умовляється про платню. Крім того, з листів його до інших осіб видно, що сама Марія Олександровна витрачала дуже багато і часто бувала цілком без грошей. В листі до Макарова від 7 липня 1860 р. він пише, що в серпні чекає Марію Маркович на о. Уайті, але вона не їде, бо вона слаба і без грошей. „Присланныя ей 200 цѣлковыхъ „пролетѣли какъ мечта“, какъ дымъ по небу голубому, и Марія Александровна опять въ своемъ

нормальному положеніи, сирѣчь безъ гроша“. В другому листі він каже, що кожний день бачиться з нею, що вона „очень хорошая женщина, но ѣсть деньги“. 22 січня 1861 р. він писав: „Деньги М. А. М-чь давно мною получены—и, прибавлю, давно мною переданы ей до послѣдней копеечки; я всячески стараюсь укрощать ея порывы, но все-таки она тратитъ милліонъ въ день“¹⁾.

На 1862 р. припадає знайомство Марії Олександровни з Бакуніним. Про нього вона пише до Тургенєва, котрий 31 серпня 1862 в листі з Бадена запитує: „Какимъ манеромъ Ви видѣли Бакунина? Что, онъ только пріѣзжалъ в Парижъ и вернулся въ Лондонъ?“, а 28 вересня, мабуть на запитання, як він дивиться на нього, пише: „Что за человекъ Бакунинъ? спрашиваете Вы. Я в Рудинѣ прѣдставилъ довольно вѣрный его портретъ... Между нами: это развалина“²⁾.

В тому-ж році Марія Олександровна познайомилась з чеським поетом Фриче, котрого їй рекомендував Тургенєв; він пише, що Фриче його великий приятель, а також „большой другъ М. А. Бакунина“, і радить говорити з ним по-французьки чи по-українськи.

Щось більше про життя Марії Олександровни за кордоном ми не знаємо. В Парижі вона далі провадила свою літературну роботу, друкуючи свої твори в „Основі“, „Вечорницях“, „Меті“, в російських журналах, видаючи окремими книжками.

¹⁾ Листи цитую по статті Ю. Никольскаго в „Русской Мысли“ за 1614 р. № 7: „Тургеневъ и писатели Украйны“ ст. 114.

²⁾ „Русская Мысль“ ст. 96.

Як знаємо зі спогадів про Опанаса Марковича, Марія Олександровна все збиралася повернутися на Україну, але щось їй заважало, чи може скрутне матеріальне становище, а може й щось інше.

На початку 1862 р. Опанас Маркович одержав посаду акцизного надзирателя в Новгороді-Сіверському. В листі до А. Л. він писав: „Живу я у Лакиди в дворі. Як, мовляли, живу я? Мало доброго, як і всюди. Сам живу, без сімї, да уже й не прийдуть: грошей в їх і в мене нема; зима заходить... Справив був на ті гроші, що за третину году взяв жалування наперед, родича привезти сімю. Той гроші потратив і не поїхав. Такий мій талан. Тепер усього беру 80 чи 90 руб. Дождавши (сімю) узяв квартиру добру. Добрий чоловік заплатив хазяїну 50 цілк. за мене та мебелі трохи зоставив своєї. От і оддавай що-місяця, то й на 40 цілк. хіба чи зостанеться з розїздом. Іс чого ж мені увірвать, щоб порятувать дружину з дитиною? Нехай би Михайло¹⁾ спогадав за їх. Може-б ми одробили, як чорна хмара перейде наша“²⁾.

Опанас Васильович розповідав р. 1860 Дм. Марковичу про Марію Олександровну і Богдася, „что они бѣдуютъ въ Парижѣ, что, несмотря на посылки денегъ, они никакъ не могутъ прїѣхать, и онъ страшно тоскуеть“. „Вообще—каже Дм. Маркович³⁾—считаю нуж-

1) Михайло Матвієвич Лазаревський.

2) А. Л. „Памяти А. В. Марковича“. „Кіев. Стар.“ 1892 р. кн. IX стр. 407—8.

3) „Кіев. Стар.“ 1893 г. кн. IV стр. 72.

нимъ оговориться, що по полученіи писемъ изъ Парижа, дядя то оживлявся: немедленно бѣгаль искать квартиру, мебель, т. е. одну кровать или какой-нибудь ни для кого не нужный столикъ или дорогую лампу безъ стекла и колпака,—и второе письмо повергало его въ печаль: онъ былъ мраченъ, столикъ отсыдался обратно, лампа дарилась хозяйкѣ, и дядя твердилъ печально: „не приѣдутъ, не приѣдутъ, неможна!“ На мси разспросы, отчего не приѣдутъ, онъ мрачно отвѣчалъ: „неможна... багато казать, та нічого слухать“. И эти обѣщанія приѣхать и опять отказы приѣхать тянулись $1\frac{1}{2}$ года 1866 и 1867“. Так і не дочекався Опанас Васильович приѣзду дружини і сина. 1 вересня 1867 р. він помер в Чернігові в „богоугодномъ заведеніи“ (городській лікарні), де смотрителем був його приятель Олександр Кониський. Перед смертю, по словах Дм. Марковича, він знищив багато заміток, листів.

Вдові його, Марії Олександровні, було видано від казни 1300 руб. „единовременнаго пособия за службу мужа“¹⁾.

Цікаво тепер ближче вяснити ролю Опанаса Васильовича в літературній роботі Марка Вовчка. В одному з листів до чоловіка з р. 1863 Марія Олександровна просила прислати їй відомости про Кармелюка: „і де родився, якого роду, як його звали, усе, усе чисто. Я тепер пишу повістку „Кармелюк“ (нікому не кажи) для дітей. Друга повістка буде Бонда-

¹⁾ М. З. стр. 31.

рівна чи то Лимерівна... Теж що до них ізбери мені, прошу тебе дуже. Кажуть люде про мого „Кармелюка“, що се в мене найкращий, дуже жалую, що тобі зараз не можу його послати, щоб прочитав. Робота в мене стала на тім, як він покинув мати, жінку і дитину й присягнув зеленому гаю. Прошу-ж тебе, друже, присилай хутко, зараз усе, що знаєш і маєш¹⁾. Як видно з цього листа²⁾. Опанас Васильович постачав матеріял, котрим Марія Олександровна користувалась для своїх історичних чи основаних на народніх переказах оповідань. Крім того, Опанас Васильович виправляв своїй дружині український правопис, та йноді надписував зверху свої варіанти, до яких, однак, Марія Олександровна ставилась критично. Ролю його, як першого редактора, чи, може, коректора, „Народніх Оповідань“ краще всього вияснюють оригінали першого тому і оповідання „Три долі“.

В оповіданні „Чумак“ бачимо такі поправки Опанаса Васильовича:

Друкований текст:	Оригінал з поправками Опанаса Васильовича.
Стор. 57 ³⁾ . що вечора ходив, світом вертавсь	...с світом вертавсь.
„ 60 Іще кріпкий чумак був	...крипкий...

Крім того: братіку зам. братику (М. О-ни), нижче, зам. низче, дні зам. дни, рибочко зам. рібочко, багáтства зам. багаства.

1) Л.-Н.-В. 1908 р. I стр. 73—4.

2) Див. ще вище лист. М. О., в якому вона просила прислати відомости про історичних осіб.

3) Цітую по вид. „Нар. Опов.“ 1902 р.

В „Одарці“, „Горпині“, „Чарах“ поправок Опанаса Васильовича нема.

В оповіданні „Викуп“:

Стор. 91 ...Мій парубок ¹⁾ дивлюсь...	...парубок	
„ „ ...примічаю.	...примічаю	
„ „ ...повісив.	...повисив	
„ 92 ...хисткий парубок ²⁾	...цікавий парубок	
„ 93 ...Він за шапку	...вин	
„ „ ...їх	...их	
„ 95 ...виступка козацька, настояща, <i>ще давніх козаків</i>(добавив Оп. Вас.)
„ „ ...Посиділи ми там <i>ище</i> ²⁾	...посиділи... <i>ище</i>	і т. п.

Всього—30 поправок—всі етимологічного характеру. В оповіданні „Свекруха“ 16 таких поправок, в—„Знай, ляше!“—5, в—„Максим Грімач“—6, в—„Данило Гурч“—1.

В оповіданні „Сон“ єсть невдала неприйнята поправка.

Стор. 75: не знаєш, моя дівчино, звичаїв козацьких!—

та й замовк.

Оп. Вас. поправив: змовк.

З 11 оповідань першого тому тільки в 8 єсть правописні поправки Опанаса Васильовича, в 3-х зовсім нема, принаймні, його рукою.

Про редакційні здібности Опанаса Марковича дуже красномовно свідчить чернетка оповідання „Три долі“. По поправках-варіантах можна найкраще су-

1) Помилки в друковану тексті, очевидно, допустив Куліш.

2) Помилку повторив Куліш.

дити про художній його смак, про ті „барви чудові“, якими він, ніби-то, прикрашував „Народні Оповідання“.

- Стор. 245 ...Тільки мені хвилиночка вільна—я раз до Марусі побігла
- „ 246 ...говорить, дивлячись поглядом своїм добрим а смілим ¹⁾
- „ „ ...То вже ж важко за нелюба йти!
- „ „ ...буде важко, що мати вмовляти стане, а я не піду
- „ 247 Та він же не знає і не дбає, що ти його кохаєш
- „ „ Лихо тобі із тим коханням буде, а горе, а радощів я не сподіваюсь.
- „ „ Пішла до господи тиха та ясна
- „ „ Коли вже за правду йде
- „ „ А що?—пита Катря в мене, всміхаючись
- „ „ Твоя правда,—кажу
- „ „ Гірко даремне кохати—промовила Катря
- ...хвилиночка вільна привернулася... (поправка не взята).
- ...дивлючись благо а сміло („благо“ поправив Оп. Вас. на „світло“)
- ...за нелюба віддаватись (поправка Оп. Вас., не взята).
- ...буде вмовляти та наполігати (не взято).
- Оп. Вас.: та йому байдуже: не дбає, чи ти живеш на світі, чи ні (не взято).
- Оп. Вас.: морока тобі із тим коханням буде, або лихо велике, не сподіваюся одрадою і трохи для тебе, сестрице (не взято).
- ...пішла по-малу до хати, сама, як світло поночі (не взято)
- ...Коли вже за правду годиться (не взято).
- М. О.: а що—спитала Катря в мене й усміхається зимно (Оп. Вас.: всміхнувшись ні гадки (не взято).
- Оп. Вас.: правда, на лишенько (не взято).
- Оп. Вас.: гірко даремне дождати, а ще гірше не кохати й не дождати (ця поправка була прийнята).

¹⁾ Друкований текст Куліща,

В. Доманицький наводить ще кілька незначних поправок, взагалі, дуже мало, коли мати на увазі, що це оповідання—дуже велике, на 126 друкованих сторінок. Зі всіх варіантів Опанаса Васильовича Марія Олександровна прийняла тільки одну, цілком розумно керуючись в данному разі лише своїм художнім чуттям. Відкинуті поправки, як не можна краще показувать нам, що у Опанаса Васильовича художній смак і почуття міри були не так розвинені, як у Марії Олександровни, що всією чарівною красою мови „Народних Оповідань“ ми завдячуємо лише їй, та ще, може, Кулішеві, В. Доманицький так пише про мову й стиль листів Марії Олександровни і Опанаса Васильовича: „Тому, хто хоче наочно бачити, що вже в році 1857, Марія Олександровна владала тою незрівняною мовою, якою написані „Народні Оповідання“, я раджу прочитати її листи року 57, то-б-то писані до того, як побачили світ „Нар. Опов.“. В сих листах бачиш ту-ж саму чудову мову, ту-ж ніжність і той запах мови, той уривчастий, але прозорий як скло, спосіб писання. Взагалі, для тих, кого досі брав сумнів, або хто схилився до того, що автором „Опов.“ (що до мови) був. Оп. Вас., я пораджу прочитати поруч з листами М. А.—листи Оп. Вас., тяжкі, многоглаголиві і сухі, без того ніжного чуття, що проймає кожен рядок писання Марка Вовчка, чи то буде оповідання, чи лист“¹⁾). Доманицький цитує два уривки з листів М. О., котрі цілком підтвержують його слова: уривки нагадують по мові і стилю картинки „Народніх Оповідань“.

1) ЛНВ. 1908 р. кн. I, стор. 63—4.

Вільше за Опанаса Марковича, хоч і не дуже багато, зробив для „Народніх Оповідань“ П. Куліш. Про його ролю знаємо з двох його листів і оригіналів.

Мабуть на пропозицію редакувати нові оповідання Марка Вовчка, Куліш писав Д. С. Каменецькому 7 липня 1858 р. „Что до Вовчка, то рука моя боляе къ нему не прикоснется. Пускай сличаетъ мою печать со своими оригиналами и выправляетъ *по даннымъ мною образцамъ художественной редакціи*. Если же въ себѣ сомнѣвается, то пусть ему помогутъ другіе люди со вкусомъ. Я сдѣлалъ для новаго писателя такъ много, какъ никто никогда ни для кого новаго и икому невѣдомаго. Этого съ него довольно. Не вѣкъ же мнѣ разрываться изъ великодушія“¹⁾. Через місяць 8 серпня він писав: „Вовчкомъ заняться мнѣ некогда. Вас. Мих.²⁾ имѣетъ довольно вкуса. Онъ можетъ сдѣлать исключенія, а это едва ли не главное в редакціи. Шевченка можно призвать на совѣтъ. Но, право, было бы страшно приостановить мнѣ свои работы, чтобы опять вести писателя, которому *уже отворены мною настежь двери и показана дорога*“³⁾. Що-ж зробив Куліш? В цитованому вже листі його до Марії Олександровни від 24 лютого 1860 р. він писав: „Любезная Марія Александровна! Послѣ долгого молчанія пишу къ Вамъ опять, какъ во времена оны,—немировскія. Въ „Хату“ вошли и ваши „Чари“, на которыя я по прежнему, неотнятому у

1) „Кіев. Стар.“ 1898 г. стр. 235.

2) Василь Михайлович Білозерський.

3) Ibid. стр. 241.

меня праву, набросилъ покровъ старинной легенды". Ці слова говорять ніби про дуже серйозну роботу Куліша над оповіданнями Марка Вовчка. Але, приглядаючись ближче до його редакторської роботи, ми побачимо, що зроблене ним не вимагало від нього яких-небудь надмірних зусиль; він зробив те, що зробив-би кожний совісний редактор, коли в його руки попаде „чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведение". Робота Куліша полягала в тім, що він придумував заголовок для кожного оповідання (М. О.—на заголовків не надписувала), ділив їх на глави, добавляв в початку оповідання, замість „motto" уривки народніх пісень чи дум, скорочував текст, закреслюючи іноді 2—3 сторінки, дописував кілька рядків, заміняв окремі слова і вирази більше вдалими, на його погляд.

В. Доманицький у статті своїй в „Записках" приводить всі поправки Куліша; я обмежусь тільки деякими.

В оповіданні „Сестра".

Оригінал	Поправки Куліша.
1. З розмовою ласкавою	1. З ласкавою мовою
2. мій чоловік	2. мій жених
3. Се в тебе десь недобрі думки, сестрице	3. що се в тебе за думки такі, сестро.
4. і хрестила і шлюб брала	4. і крестила і вінчалась
5. та я наче одмолоділа	5. я наче помолодшала
6. така вже тут поведінка	6. так уже тут заведено.

і т. и.

В цьому оповіданні він викреслив чотири рядки. В „Козачці" він теж поправив де-які слова і вирази і

тырехъ глазъ. Мнѣ очнь рѣдко хочется кому-нибудь читать то, что вамъ прочту“, а 27 липня Герцен писав: „Мнѣ очень хочется вамъ прочесть тѣ нѣсколько словъ, которыя мнѣ стоили нѣсколькихъ лѣтъ, и которыми я былъ до нынѣшняго лѣта недоволенъ, да только мнѣ бы это хотѣлось или въ комнатѣ у васъ читать съ глазу на глазъ, или на полѣ.. Я жду вашего искренняго суда, честнаго — вы — какъ женщина — должны сказать, если что васъ шокируетъ. Я вѣрю в ваше сердце. А для меня эти главы не шутка. Кромѣ Огаревыхъ и С. я никому не читаль всего“¹⁾. Хоча Герцен і писав (в травні 1860 р.), що звернув увагу на „Народні Оповідання“ Марка Вовчка лише зацікавлений імям перекладчика Тургенєва, але, як видно з цитованих листів, він був знайомий з Марією Олександровною ще р. 1859. Чим привабила до себе Герцена Марія Маркович, невідомо.

З Італії Марія Маркович повернулася в Париж і тут оселилася надовго, здається, до самого повороту з-за кордону. Перший рік її життя в Парижі можемо згадати одним прикрим непорозумінням. 12 жовтня 1860 р. Тургенєв писав з Парижа до Анненкова: „Пристройте, т. е. помогите устроить черезъ Е. Ковалевскаго, Марковича (мужа г-жи Марко Вовчокъ). Жена его здѣсь не совсѣмъ здорова и груститъ. Но это пройдетъ, и она оправится. А главное, она безъ гроша. Хотя мужъ ей посылать не будетъ, но если у

¹⁾ Про родинну драму, пережиту Герценом. Ibid. стр. 64-65.

викреслив останні дві сторінки, мабуть після поради самої М. О-ни, бо після слова „нещасливу“, якимкінчається оповідання, її рукою дописано: „тут би й скінчити?“—Куліш тут і закінчив, а кінець викреслив.

Навпаки, в оповіданні „Викуп“ він сам приписав на початку чотири рядки; в—„Данило Гурч“ викреслив цілу сторінку. В початку „Чар“—дописав шість рядків, а в середині викреслив в кількох місцях¹⁾.

Не завше Куліш вдало робив поправки. Так, слова: хрест, хрестити, перехрестити, він міняє на „крест, крести, перекрестити“; замість: та й пішла собі *місця* шукати та й пішла собі *міста* шукати; зам.: ані сукню випрасовати,—ані плаття вигладити, зам.: прикипів на місці—на місті; зам.: тільки бліда, як сніг біла—тільки як крейда біла (грубо!); зам.: зівяла—зовяла; піском—песком; зам. стара така, що аж її мох покрив—стара, старезна, що аж її міх покрив.

Уривки з народніх пісень і дум єсть в оригіналах для оповідань „Одарка“, „Сон“, „Викуп“, „Знай, Ляше!“ і „Чари“, але потім всі закреслені.

Для „Одарки“:

„Чи не було річеньки утопитись мені?

Чи не було кращого полюбитись мені?

Довелось стидо-бриду

Цілувати мого виду.

¹⁾ До речі, не зовсім ясно, як треба розуміти наведені вище слова його про „покрывъ старинной легенды“, який він, ніби-то, накинув на „Чари“. Особливо значної роботи його над цим оповіданням щось не видно.

Нещастя мое!

Недоля моя!" (Пісня).

Для „Викупа“:

„Ой, визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників

З тяжкої неволі“. (Нар. дума).

До речі сказати, motto вибрані дуже вдали: вони ясно підкреслюють головну думку кожного оповідання.

Після смерти Опанаса Васильовича Марковича Марія Олександровна повернулася з Парижу в Росію. Точна дата її повороту невідома.

А. Скабічевський каже ¹⁾, що в середині 60-х років вона оселилась в Петербурзі. Разом з Д. І. Писаревим (дальнім родичем своїм) вона була запрошена в „Отечеств. Записки“, і тут надруковані були її романи „Живая душа“ (1868), „Записки причетника“ (1869), повісти „Теплое гнѣздышко“ (1873), „Въ глуши“ (1875). В 1867 р. починається велика перекладна діяльність Марка Вовчка. Особливо багато перекладала вона з Жюль Верна, а також з інших мов різні педагогічні твори.

Чому кинула вона свою прилюдну українську літературну роботу? Що примусило її перейти на працю до російської літератури?

Цілком вірно рішає це питання С. Єфремов. В № 211 „Ради“ (за р. 1907) він висловив думку, що

¹⁾ „Ист. нов. рус. лит.“ 1903 г. гл. XII стор. 214. Див. також: Энцикл. Брокгауза т. 36 ст. 655. Стаття С Венгерова „Марковиъ М. А.“.

Марія Олександровна доти писала на українській мові, доки сильні були її звязки з українським громадянством: „На першій порі — каже Єфремов — вони (звязки) ще держались, але де-далі — інерція слабла; нового нічого не прибувало до літературного надбання, й успіх охолов, а тут ще смерть Шевченка, занепад „Основи“, розпад Петербурзької громади, Валуєвський циркуляр, і нарешті, як остання перетята нитка, смерть Опанаса — і звязки цілком завмерли“. До цих причин В. Доманицький долучає ще одну, на його погляд, головнішу: „вплив російських корифеїв літератури, певність, що й на російській ниві вона матиме не меншу славу, і — „презр'яний металль“,“ як засіб до життя за-границею удвох з сином, який (металль) щедро давали російські видання, та якого не міг дати стільки, скільки треба, один-єдиний український орган „Основа“, до того недовговічний“¹⁾. Марія Олександровна була в близьких відносинах до Тугенева, Герцена, Бакуніна²⁾, Пісарєва. Можна ще додати, що для Герцена вона писала до „Колокола“ статті і кореспонденції з Росії, для Бакуніна — революційні прокламації на українській мові.

Досить природно, що в результаті таких сильних впливів і таких несприятливих обставин був перехід Марії Олександровни до російської літератури, хоча вона й не забувала більш рідної для неї, близької, знайомої й укоханої української роботи. Ми вже ка-

1) ЛНВ. 1908 р. кн. IV ст. 198.

2) М. Драгоманов. „Листи до Івана Франка та інші.“ ч. II Львів. 1908.

зали, як багато етнографічних записів припадає на 1880—90 рр., коли Марія Олександровна жила 8 літ в Канівському повіті коло Богуслава; крім того, зберіглося багато початих українських праць пізнішого часу. Р. 1902 вона надрукувала в „Кіевской Старинѣ“ казку „Чортова пригода“. Цей останній візит її в Київ збудив її стару любов до української роботи, і приїхавши до-дому, вона знову прийнялася за українські оповідання: закінчила казку „Як Хапко солоду відрікся“ й почала велику повість „Гайдамаки“, котру писала до самої смерти: в останні дні свого життя вона виправляла її. Для цієї-ж повісти вона збрала багато цікавого матеріалу. Мова цих останніх оповідань Марка Вовчка так-же чиста, свіжа й барвиста, як і в оповіданнях 1857 року.

Біографічних відомостей про життя Марії Олександровни, починаючи з повороту її з-за кордону, надзвичайно мало, майже ніяких нема. Відомо, що в кінці 70 років вона вдруге одружилася з п. Лобачем-Жученком.

Померла вона 28 липня 1907 р.

Розділ II.

Зміст українських оповідань Марка Вовчка.

То все мені давня воля
сниться. Чогось мені непокійно...
і думки мої мішаються, і сон
мене не бере, а засну—все сниться,
що на волі“.

(„Ледащиця“).

„Народні Оповідання“ Марка Вовчка вперше вийшли в складі одинадцяти оповідань.

Герой оповідання „*Викуп*“ Яків Харченко, кріпак, полюбив дочку вільного козака Кохана—Марту. Старий Кохан, не бажаючи „чесний, хороший рід зневажати, козацький рід переводити“, не згоджується віддати своєї дочки за кріпака—„нехай лучче йде в черниці“. Яків повинен попереду викупитися. Він заробив грошей і після довгого торгу свого свата з панією викупився. Тоді Кохан поблагословив молодих.

В оповіданні нема яскравої картини кріпацького побуту, і „пані“ змальована доволі мягкими (мягкими відносно) рисами. Оповідач говорить про неї в добродушно-насмішкуватому тоні, я якому ще не видно тої глибокої ненависти, котра відчувається в інших опові-

даннях. В тому-ж таки комічному тоні з легкою іронією, так характерною для національного типу українця, оповідається про сутичку Якова з якимсь чиновником „по викупних ділах“ Захаревичем, котрий вимагав грошей за те, що напише „примѣры“ відпущеного на волю.

Сюжетом для „Отця Андрія“ („Знай, Ляше!“) служить визволення парубками дівчини-кріпачки з рук оконома-поляка, котрий насильно взяв її до себе. Парубки, виламавши вікно в кімнаті, де сиділа Оксана, випустили її і повели до о. Андрія, щоб повінчав її з нареченим. Довідавшись про це, пан-оконом дуже розсердився, подався навіть до о. Андрія, але діставши достойний опір, вийшов з його хати осоромлений.

Під цими двома оповіданнями була в оригіналі така приписка: „оба разказа—истинныя происшествія. Послѣднее случилось недалеко отъ Звенигородки“. Ця приписка дає нам де-яку вказівку на процес творчости Марка Вовчка—автор клав в основу своїх оповідать дійсні події і художньо їх змальовував, позичаючи часом де-які деталі з скарбниці народньої поезії.

В цих оповіданнях намічено ті мотиви, котрі проходять провідною ниткою в інших оповіданнях: мотиви народніх пісень, мотив увільнення від кріпацтва, доля наймитів і т. ин. Тут-же визначився і основний погляд на кріпацькі відносини, хоча яскравого малюнку кріпацького побуту автор і не дав.

В цих оповіданнях нема ще того, „отъ чего у читателя сжмается сердце и выступаютъ слезы“¹⁾,

1) Слова Куліша.

нема тут і „того сильного грудного голоса, который невольно будить и возвращаетъ челоуѣка къ жизни“¹⁾. Все це ми зустрінемо лише в інших оповіданнях.

Дальший розвій тих кріпацьких відносин, котрі намічені в „Отець Андрій“, знаходимо в оповіданні „Одарка“. Пан „накинув оком“ красуню дівчину і насильно взяв її до панського двору. Одарка втікла до дому, але її знову одірвали від рідної хати і, коли приїхав до пана його син, віддали йому до міста. Там Одарку засадили шити і вишивати, бо після всього, що їй довелося перетерпіти, вона не годна була тяжко робити. Одарка з кожним днем все таяла і таяла. Її одіслали в лікарню, де через кілька день вона вмерла.

В цьому оповіданні сволюя і немилосердя поміщиків змальовані далеко яскравіше, ніж в перших двох. Тут вже ми бачимо не добродушно-іроничне відношення до панів, як у „Викупі“, а потайну, глуху ненависть, котра в протест поки що не виливається, бо стримується свідомістю свого безсилля. „Не наша сила“—сказали парубки, що були послані по Одарку, і додали: „якби-то сила“. Сили не було, треба миритися.

В малюнку кріпацького побуту бачимо тут крок наперед. Все оповідання перенято гарячим співчуттям до „униженной и оскорбленной“, до невинної жертви людської сваволі, і дійсно, при читанні „сжмается сердце“, і мимоволі здійсмається в душі протест.

1) Слова А. Котляревського.

„Козачка“ уявляє з себе ніби продовження „Викупа“. Це оповідання говорить нам про те, що сталося б з Мартою, коли б Кохан не змусив Якова викупитися на волю.

Вільна козачка Олеся, сирота, покохала кріпака Івана Золотаренка і пішла за нього. Суворо і нелюбо прийняли молодих пани. „Пани такі якісь сердиті, а горді—аж надимаються.—„Будь покірна—наважують—та до роботи панської щира“. І чудно, і сумно було Олесі таке слухати. А далі й страшно стало. Се справдешня невільниця вона буде! І марно її літа молодії перейдуть, марно пишная краса зівяне в щоденній тяжкій роботі—у неволі“. Ці сумні передчуття справдилися з лишком. У молодих швидко відібрали хату і переселили їх у двір. Народився у Олесі син, потім другий і третій, але не радість принесли вони бідній матері, а горе і нові напасти. Взяли двох синів „до покоїв“, а потім і чоловіка взяв з собою пан у Москву, де він і помер. Багато горя винесла Олеся, „працюючи без спочинку, без відгалю, все на панщині, в роботі“. Віддали її старших синів паничам на услуги. Лишилась Олеся одна з меншим сином. В тяжкій роботі загубила свої сили, і вигнали її з двору; пішла в найми і там не поталанило. Знайшовся добрий чоловік, хтів її взяти з собою, так пані не пустила. Знову вернулася у двір, а звідти її вдруге вигнали, бо, казали, син її обікрав панича. „Кинули її під тином без помочі, саму, із малим Тишком“. „О, панське дворище! Бодай нічого доброго зроду-віку в тебе не вступило!“—таке було щире побажання

Олесі, оправдане її горем і стражданням. Вони зустріли її на порозі панського дворища, вони проводили її і в могилу. „Та, як жила плачучи, так і вмерла плачучи“—підводить підсумок її життю свідок її бідування.

Оповідання перенято тим-же співчуттям до всіх зневажених і знедолених, як і „Одарка“. В ньому також єсть протест проти кріпацтва,—тільки походить він не від кріпаків, а від вільних людей, односельчан Олесі. Коли довідались на селі, що Олеся йде заміж за кріпака, „так і забурчало по селу, мов у джерелі, як то можна, та де се видано, та хто таке чув, щоб вільна ксзачка за кріпака віддавалась!“ Стара тітка умовляє Олесю, просить одмовитися од божевільного бажання: „Дитино моя, Олесю! Схаменись! та як-би був жив твій батько або мати, краще-б вони тебе у глибокій криниці затопили!“ „Як такого ходу, то краще з моста та в воду“—додають інші. Але не мала Олеся ні батька, ні матері, котрі могли-б протиставити її бажанню свою тверду волю. Не послушала Олеся поради добрих людей—за те ніхто не озвався на її запросини прийти на весілля, хоч любили її всі та жалували. Мовчазною згодою всіх вона була виключена з громади: на неї лягло тавро відщепенства і самотності. Цю самотність і безпорадність почувала Олеся і через все своє страдницьке життя.

Оповідання написано дуже просто і природньо, без манерности, навіть без тої малої долі сентиментальности, яка єсть в „Одарці“.

Гірку долю матері-кріпачки малює нам „Панська воля“ („Горпина“). Народилась у Горпини дочка. Раділа молода мати, дивлючись на свою першу дитину, та недовго тішилась. Коли вмер старий пан, „почав молодий господарювати. І старий був недобрий, а сей такий лихий, що нехай Господь боронить! Так людей жене — гірш, як тих волів“. Погнали й Горпину на панщину. Коли заслабла дитина, Горпина лишилася вдома, але пан прислав по неї і звелів іти на роботу. Пішла Горпина і дитину взяла з собою, але пан наказав відняти дитину і віднести до-дому. На другий день Горпина вже не наважувалась лишатися дома чи брати дитину, а напоїла її настойкою з макових головок, на молоці, щоб спала. Заснула дитина, та заснула на-віки. Дівчинку поховали, а мати збожеволіла. „Аби почала перша маківочка бреніти, вже й угледить, і зараз вирве й любує нею, не натішиться... сидить та й перекидається маківочками і всміхається, як дитина“.

Це оповідання—ніби повніше розвинений частковий епізод „Козачки“.

Такий зміст оповідань з кріпацького побуту, що увійшли в перший том „Народніх Оповідань“.

Крім цих, в першому томі були вміщені побутові оповідання з життя вільних людей і оповідання, навіяні народніми переказами—легендами.

До оповідань першої категорії належать „Сестра“, „Чумак“, „Сон“, другої—„Максим Грімач“, „Данило Гурч“, „Свекруха“.

„Сестра“ розвиває один з епізодів оповідання „Отець Андрій“, власне, службу в наймах, хоч епізод

цей вставлений в широкі рямці родинних відносин в них тоне.

Героїня оповідання після смерті чоловіка перейшла жити до брата. Але жінка брата незлюбила її, часто з нею сварилась, кривдила її. Сестра вночі покинула братову хату і подалась в далеке село, де нанялась у батюшки і жила добре. Довідавшись, де вона, брат приїхав і ублагав вернутись. Вона не могла одмовитися, але швидко знову почалися нелади, і вона вдруге пішла, на цей раз до Київа. Нанялась до купчихи, жінки добрячої, та недобра була у неї дочка. „Тяжко робила я—Боже, як тяжко!—говорила сестра. Цілісінський день у роботі: одно скінчу, вже друге мене дожидає. Стара й сама години не посидить дурно; а дочка була вже така вигадчиця, що нехай Господь боронить! Сходить сонечко—вона вередує, і заїде—вередує. І те не добре, й те не доладу, і не так говориш, і не так ходиш... Та коли-б же на мене одну,—а то й на свою рідну матір грімає... Чому—каже,—у нас не так, як у Іванковських панів, що в їх усе попанськи, любе й миле, а в нас усе по-мужицькому“? Як не терпелива була сестра, але й вона не витерпіла: „панночка вже й бити порвалась“. Хотіла вона піти від них, але на той час приїхав брат і став жалітися на своє нужденне життя. Розжалостилась сестра, лишилася служити там-таки, хоч і за більшу платню, бо братові треба було грошей дати.

Де речі буде відзначити в характері героїні деяку сентиментальність. Вона—дуже жалістлива сестра, з добрим серцем і чулою душею, чутлива до дитячої

ласкавості і віддана всьому рідному, як і Одарка. Ось настрої сестри, коли вона покинула брата: „Іду, іду, і не оглядуюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу, та й глянула тоді на своє село, а сонечко саме сходить... Село як на долоні, так мені в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямриння, розквітлі садки і городи. Побачила й батьківське подвір'я, і ту вербу кучеряву, гиллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою—і з місця не ворущуся—здивилась... Що мені там кожна стежечка, кожний кущик знайомісінькі, дивлюсь туди та дитство й дівування своє розкішне, і заміжжя щасливе, і вдівство гіркеє—все мов по-писаному вичитую“. Коли старий, сліпий пан-отець добрим словом зустрів сестру, „сльози ринули з очей“. Коли приїхав до неї знайомий чоловік з рідного села, вона заплакала від радощів і проводила його за село з плачем. Зайшовши по дорозі до Київа до старого пан-отця, „поплакала там“.

Не зважаючи на таку сентиментальність, котру навряд чи можна поставити на докір авторові, оповідання дуже художнє і просте. Ідеалізації тут нема. Простодушна героїня дивиться на світ Божий „не мудрствуюя лукаво“, її душа одкрита для всього доброго, а все зле вона швидко сабуває.

Любов до родини і рідної хати споріднює сестру з Одаркою. Одарка теж тиха, покірна дівчина, що тепло любить батька та матір. По дорозі до міста тітка питається в неї, чи здорова вона: „Здорова, тіточко—відповіла—тільки мені на серці важко; о, як

важко!" І все вона думає, все сумує все просила відчинити вікно: „нехай подивлюсь у свою сторону". І перед смертю вона просила не відганяти її від вікна: „нехай я туди гляну в-останнє. Там мій батько та мати живуть".

Ще одна єсть даталь в „Сестрі", котра зустрічається раніше. Як паралель до оповідання сестри про купчиху та її дочку, наведу оповідання героїні „Отця Андрія" про свою службу: „Стала в одних панів за наймичку. Була я там чотирі роки, і добре мені було, поки панич не оженився. Взяв він молоденьку панночку і на личко дуже гарну. Вона зараз усе перевернула по своєму; нічим їй не вгодиш. Ти говориш не так! на тобі хустка погана! та надінь сукню! яку отсе одежину почепила!.. І стару паню почне муштрувати було з самого ранку: що се ви, мамінько, без чепчика вийшли? Хто ж то видав? отсе як мужичка ходите!"

Оповідання сестри майже буквально малює ту саму картину.

„Чумак" і „Сон"—це гарні етюди сільського життя, малюнки побуту вільних людей, обвіяні димкою поезії і тільки поезії. Нема тут нічого драматичного, ні трагічного—все просто, буденно і.. поетично.

„Чумак" показує нам, як Гриць покохав Марину, як, під час його відсутности, батько змусив Марину одружитись з другим. Довідавшись про це, Гриць дуже затужив і дав обітницю не женитися. Він додержав її і до кінця свого віку лишився самотнім чумаком.

В другому оповіданні („Сон“) дівчині приснився сон, який справдився. Приснилося їй, ніби два місяці котяться до неї, але один зник за хмарами, а другий скотився їй на руки. Випадково проїзжали через село чумаки, і один з них закохався в дівчину і обіцяв взяти її. Чумаки поїхали. До дівчини посватався парубок, котрого вона не любила, і йому відмовила. Це— той місяць, що за хмарами зник. Потім посватався і чумак, що був любий їй, за нього вона і пішла. Це— той місяць, що на руки скотився.

Оповідання ці цікаві нам, мимо своєї художньої сторони, ще з другого боку. Над ними не розлягається грізне гукання пана. Всі тут безпечно і веселі, безжурні і заможні; тут не тремтять за свою долю, і тому вони творять різкий контраст з затурканими, знедоленими, зневаженими і вбогими кріпаками. Сюди не досягає лиховісний погляд пана,—і ми бачимо веселе сільське життя, котре не може бути зламане несподіваним і владним втручанням панів. Дівчата і парубки гуляють вільно, кохаються безпечно, і коли часом що і засмутить веселе личко дівчини, або повне гідности лице парубка—так це батьківська влада, проти котрої не може бути протесту. Перешкоди з боку батька-матері можуть викликати у читача співчуття і сум, але не викличе обурення і протесту¹⁾.

До цих оповідань почасти близькі „Максим Грімач“ і „Данило Гурч“, хоча в них вже помітний вплив народніх пісень.

¹⁾ Незайвим буде нагадати, що про вільне життя козаків вже писалося і в оповіданні „Козачка“.

В часи панування Польщі і Москви жив на березі Дніпра козак Максим Грімач—контрабандіст. Була у нього дочка Катря, „дівчина доросла, а хороша та пишна, як королівна“. Покохала вона наймита-козака Семена. Семен пішов за козаками „на здобуток“, щоб заробити грошей і стати цілком вільним і незалежним, бо за наймита Грімач віддати дочку не хотів. Обіцяв Семен Катрі: „Зацвіте перша вишня у твоєму садочку, закує сива зозуля—я припливу до тебе“¹⁾. В ранню весну сіла Катря під старою вербою на березі. „Тільки дивиться вона, придивляється, чи не пливе шибкий човен, чи не править тим човном статний та любий козак“. Побачила Катря далеко на хвилях дніпрових човен, але не Семен правив ним. Привіз козак недобру вість: під час бурі загинули в Дніпрі всі козаки. Катря не змогла пережити смерти милого. „Ступила на вербову віть, зійшла як на хибку кладку, поглянула на всі сторони та й кинулась на самий глиб“. Дуже зажурився старий Максим і, пригадуючи дочку, все промовляв: „Катре, Катре! дитинко моя хорошая! Загубив я твій вік молоденький“.

Зазначу ще характер Максима; він був чоловік гордий, з сильною волею і хороший товариш: „нехай тільки станеться кому з нашого села пригода—головою ляже, а вирятує; нехай зачепить хто чужий, то й не збудеться лиха: налетить, як той вихор нагальний, до-щенту викорчує“.

Такого-ж характеру оповідання „Данило Гурч“.

¹⁾ Ця обіцянка нагадує нам народні пісні.

Коло Дніпра жив козак Охрім з жінкою Івгою і дочкою Наталею. Сватає Наталю хороший, добрий парубок, але бідний. Не віддала Івга дочки, хотіла багатого зятя. Пішов Михайло заробити грошей, а тим часом посватався до Наталі Данило Гурч¹⁾ „багач великий“, але дуже суворий чоловік, що колись убив рідну сестру за те, що втікла з поляком. Не хтіла Наталя йти за нього: „Лучче мені вмерти, як за ним бути“. Не послухали Наталю, повінчали з Данилом. Хоча й щиро кохав Данило молоду дружину, але не викликав до себе її любови. Вона все боялася його і все пам'ятала свого Михайла. Один раз зібрався Данило до міста, а Наталя зважилась тим часом навідатись до своїх рідних. Побігла вона до перевозу через Дніпро, але там її нагнав Данило, що слідкував за нею. Кинулась Наталя в Дніпро, але Данило нагнав її в човні і зарубав та й сам загинув.

Старий Охрім трохи схожий на Максима. „Охрім був чоловік такий добрячий: аби кого побачить у біді, зараз вирятує, хоч там як утратиться“.

В основі оповідання „Свекруха“ лежить народній мотив про те, як свекруха незлюбила свою невістку і всіма силами намагалася її збутися. Свекруха отруїла невістку, але потерпіла заслужену кару, бо син її, побачивши жінку мертву, зарізався. Мати-свекруха не перенесла смерти сина і вмерла.

Такий зміст одинадцяти оповідань I-го тому „Н. О.“

¹⁾ Мотив той самий, що і в оповіданнях „Максим Грімач“ і „Чумак“.

З них п'ять малюють кріпацький побут, шість побутово-родинного змісту, з котрих три (останні) оснований на народніх переказах і піснях.

До останніх оповідань по соєму характеру належать і „Чари“.

В основі його лежить чисто народне повірря проте, що людина може силою чар обертатися иншими істотами і других людей обертати. Тиміш покохав дівчину Олену і хотів одружитися з нею, але друга дівчина Хима, котра теж любила Тимоша, бажаючи помститися, одержала від знахарки чарівну сілу і обернула Олену та її дружок, що зібралися на дівич-вечір птицями. Після того, як Олена так загадково зникла, Тиміш одружився з Химою. Один раз в садку він побачив пташку, котра все кружляла над його головою. Хима пізнала в ній Олену і стала просити чоловіка вбити її, але він одмовився. Хима вийшла з саду, а за кілька хвилин Тиміш побачив, що над його пташкою вється чорний ворон. Жаль йому стало бідної пташки; він захопив рушницю і вбив ворона. Упав ворон на землю, але не вороном, а Химою; в руках у неї лежала мертва Олена.

Оповідання з народніми мотивами близько додержуються етнографичного матерьялу, і тому в них нема широкої картини народнього побуту, яку бачимо в „Сестрі“, чи хоча-б в оповіданні „Максим Грімач“.

Всі ці оповідання писані Марком Вовчком в Україні, мабуть під впливом того, що вона бачила чула, а також під впливом занять етнографією. Ин'

оповідання¹⁾ писані за кордоном, „изъ прекраснаго далека“, і розвивають подібні-ж сюжети, але сюжети ці розроблені в них ширше і глибше. Перші оповідання, прислані з-за кордону, були „Ледащиця“ і „Інститутка“.

Славу Марко Вовчок здобула своїми оповіданнями з кріпацького побуту; очевидно, під впливом цього успіху вона знову взялася за „кріпацькі“ сюжети.

В „Ледащиці“ оповідає кріпачка. Вона була подарована одній особі, небагатій, але з великим гонором: вона все пишалась своїм батьком, що ніби був князь. Жила вона в місті і тримала столовників. Коли їх набралось багато, вона взяла до себе свою кріпачку Горпину Чайчиху з дочкою Настею, котрі до того були в її приятелів. Чайчиха була вільного роду, козачка, і „князь той жуковатий“ неправдою заволодів нею. Стала Чайчиха кудись ходити—виявилось, „права“ для себе шукала, вільною знову стати захтіла. Але пані підкупила чиновників, і Горпина волі не добила. Нічого не сказала Горпина, тільки „зуби сціпила, та простогнала ніби:—знала я, знала:“ „Так от чого матуся така думна ходила! Ось чим журилась! Ото-ж вона мені маленькій, було розкажує про наших батьків вільних, та й сама волі забажала!“—сказала Настя, довідавшись про невдалі заходи матері. „Веселіша вона тоді була—добавила—розкажує, було, мені прядучи казки, як наші батьки вільними козаками по Дніпру жили“. Жадоба волі передалася від

1) Крім „Разказовъ изъ русскаго быта“.

матері дочці: „То все мені давня воля сниться. Чогось мені непокійно: усе чогось дожидаю, сама не знаю, чого... І думки мої мішаються, і сон мене не бере; а засну — все сниться, що на волі!“ Рішила Настя сни свої перетворити в дійсність. Не могла вона байдуже дивитись на вільних людей: „Там люде! живуть, ходять собі, на Божий світ дивляться, а я отут над чужою роботою пропадаю... я не знаю ні горя, ні радощів: я мов камінь тут камяню“! Просить вона матір допомогти їй,* порадити. „Нема поради“! — відповіла мати. Стала тоді Настя сама собі поради шукати. Зауважили, що Настя все кудись ходить вечорами, а раз прийшла весела, але п'яна. „Ну, моя матінко, — сказала вона — ізнайшла вже я чоловіка, що мене визволить. Хоть він тепереньки й зневажає мене, і од людей не криє, та нехай! Я йому, матінко, дякую, я йому, матінко, низесенько кланяюсь у самі ноги. Будемо вільні, станемо жити, на самих себе робити, будемо за нього Богу молитись“! Довго прийшлося Насті дождати волі — цілих два роки. Стала вона все частіше пити, а там і дитина з'явилась. Вмерла дитина, — Настя, була рада і... п'яна. Нарешті прийшла і воля. Заплакала стара Чайчиха. „Не бороніть — сказала вона сусідам, що прийшли поздоровити її з волею й розважити, — нехай поплачу! Я двадцять років не плакала“! А Настя стоїть, на всіх дивиться і шепче: „я вже сьогодні випила — шумить мені в голові“, а потім простогнала: „Люде добрі! чи я вільна, чи я тільки п'яна“? Ціною втрати дівочої чести, ціною хвороби купила Настя свою волю.

Через кілька днів після „волі“, вона заслабла, і в жару їй все здавалось, що її вигонять. Думки кріпачки, що стала вільною, навернулись до єдиного виходу — до служби. Але Настя не була певна, що життя її, п'яниці, буде добре: „Я вільна, вільна!.. Ну, добре! І вільна, і п'яна, і ледащо! Де-ж мені прихилитись, де? Добрий хазяїн вижене. П'яниця, ледащо—треба її з свого двору вигнати! Скаже й вижене—і добре зробить“! І перед смертю їй все ввижалось, що в „зиму люту“ її вигонять. З тою думкою і вмерла. Воля зда-лася Насті тільки для того, щоб умерти¹⁾.

Центр ваги цього оповідання лежить в жадібному змаганні кріпачів на волю. Але мотивом тут служить не кохання, як в „Викупі“, а ясна свідомість безправності й несправедливості свого становища. В цьому відношенні „Ледащиця“—великий крок наперед в порівнанні з попередніми оповіданнями. Не зайвим буде зазначити тут один факт. *На волю вирватися прагне кріпачка з вільного роду.*

Сюжет цього оповідання цілком оригінальний: нічого подібного ми не здибаємо в інших оповіданнях.

„Інститутку“ Н. Петров, а за ним і С. Сфремов, ставлять в центрі всіх оповідань Марка Вовчка. Я-би поставив її в кінці, як вінець всього написаного М. Вовчком з кріпачького побуту. „Інститутка“ дає підсумок всього того, що було розкидано в попередніх

1) Мимоволі пригадуються слова з оповідання „Козачка“: „як-би хто знав, або схотів її напоумить, то вона (Олеся) вдовою була-б знов на волі, не кріпачка, *та що вже тепер по тій волі*“. Так і Насті не довелося пожити на волі.

оповіданнях, але підсумок цей зроблений майстерно, до того-ж висуває ще інші мотиви і епізоди. В деяких деталях ми бачимо дальший розвиток тих настрів і змагань кріпаків, що тільки в формі неясних натяків, або другорядних епізодів зустрічались раніше.

Двірська дівчина Устя жила в „дівочій“ панському дому, у старій поміщиці. „Докучає, було, та робота—каже Устя—аж пече; та що вradiш? Спасибі хоч за те, що не бють десять разів на день, як от по інших чуємо“. Але таке життя не тривало довго. Приїхала до старій пані її внучка, інститутка. Радість принесла їй, але горе дівчатам двірським. Панночка відзначалася тими властивостями, що ними наділені всі панночки й молоденькі пані в інших оповіданнях: дурна, пуста, піклується лише про зовнішню пишність, жорстока, вередлива і безсердечна. Ось як розповідає вона про свою науку в інституті: „Ах, бабусечко! і морено й мучено нас—та все дурницею.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять, або як люде живуть по-за морями... аби я знала, чим мені себе між людьми показати... До французької мови і до музики добре я бралась, до танців теж. Що треба, то треба. На се вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все инше—морока. Ту заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а вдруге випускала, та й зовсім не знаю... чужі зроду того й не дошимряються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь; іще я їх оступачу—он як, бабусю!“ Дуже вдало зхарактеризувала панночкину науку Устя: „Чого там панночки нашої не навчено, а найбільше, бачця, людей туманити!“ Пан-

ночка тільки й думає про те, як би гостей запросити, погуляти та жениха собі хорошого придбати. „Дам тебе за князя, чи за графа — за багатиря всесвітнього“ — каже бабуня, „а панночка й голову задерла: виступає так, наче вона вже княгиня великородна“. Погано стало жити людям — „потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула — життя й господарство“. Навіть бабуні свсеї не обминула. Примусила її покинути роботу, за котру та бралася, бо не мала чого робити, „убрала її у чепчик з стрічками рябенькими та й посадила на крісlecky серед кімнати“¹⁾. Дівчат вона посадила вишивати, сама за ними доглядала, а потім і бити стала. „Заплітаю коси — оповідає Устя — не так. Знов розплітую та заплітаю — знов не так. Вона мене й щипає, і штурхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою змиває, — чого-чого не докажує над моєю головонькою бідною“. Звикла панночка, щоб всі коло неї ходили, як враз почула, що є така людина — полковий лікар, котрий не хоче їздити до неї. Прикинувшись слабою, вона викликала лікаря. Лікар приїхав і на біду, закохався в панночку. Покохала його й панночка, але не зважувалась іти за нього, поки не довідалась, що він має хутір. Переїхала інститутка до чоловіка на хутір і там все перевернула по-своєму. Ось як описує життя на хуторі Устя: „Здається, що в хуторі тихо й мирно; цвіте хутір і зеленіє. Копи-б же поглянув хто, що там коїлось, що

¹⁾ Пригадаймо образ панночки з оповідань „Знай, ляше“ „Сестра“: портрет той самий.

там діялось! Люде прокидались і лягали плачучи, про-
клинаючи. Усе пригнула по-своєму молода пані, усім
роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла“. Надіялись
на пана, та „плохий зовсім—ніщо з його. Сказано:
добрий пан, не бе, не лає, та нічим і не дбає“. По-
кохала Устя парубка Прокопа, але все боялася про-
сити у пані дозволу побратись. Тільки щасливий ви-
падок допоміг: на хрестинах першого сина вибрали
вони влучний мент, коли всі гості зібрались, вийшли
в кімнату і попросили поблагословити їх. Хоч як не
хотіла пані дозволити, але довелося вволити прохання
кума-полковника. Та не довго тривало родинне щастя
Усті—занадто тяжке було життя кріпаків. Прокіп так
малює їх настрій: „Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то
щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду
терпіла і не озвалась! Не така в мене вдача! Я так:
або вирятуйся, або пропади!“ І став Прокіп шукати
собі порятунку. За активний протест проти грубої
розправи молодой пані з бабусею, що обдарувала се-
лянських дітей панськими яблуками, Прокопа віддали
в москалі. Прокіп „не пручався, сам руки простяг;
ще й всміхається“. „Що ти починив?“—питає Устя—
„Будеш вільна—от що!.. На волі і лихо, і напасть—
ніщо не страшно. На волі я гори потоплю! А крепаку
хоч як щаститься, усе добро на лихо стане“. Пере-
їхали Прокіп з Устею до міста. Жили вони там добре,
поки Прокіп не пішов до Литви, а Устя стала слу-
жити в Києві. „Служу, наймаюся, заробляю“—каже
вона. „Що наша копійка? Кровю обкипіла! Та инколи
й мені так лехко, так то вже весело стане, як поду-

маю, що аби схотіла—зараз і покинути ту службу вільно... Яюсь розважить мене, підможе мені та думка, що вільно мені, що не звязані руки мої. Се лихо дочасне, не вічне—думаю". Так стала Устя вільною.

Зазначу нове в цьому сповіданні: *на волю стремлять вже кріпаки по походженню, стремлять активно*. Прокіп проміняв кріпацтво на тяжку військову службу. Другий кріпак, Назар, втік. Кріпаки знайшли вихід з свого лихого становища, але вихід цей купили дорогою ціною, остільки-ж дорогою, як і Настя, бо чим-же краще безпритульне, бурлацьке життя Назара, або салдатчина Прокопа за моральні і фізичні страждання Насті?

З деталей оповідання можна вказати на одну, що повторює в мініатюрі „Панську волю“. Жінка Назара Катря втопилась з горя по смерті дитини, що вмерла від недогляду, бо Катрі за тяжкою роботою ніколи було доглядати за нею.

До речі буде зазначити, що Катря, вільна з походження, вийшла заміж за кріпака і теж тяжко відплатила за свсю помилку.

По широті картини невольного життя кріпаків, по багатству, й яскравості образів і епізодів, по майстерному викладу—„Інститутка“. безумовно краще за всі оповідання, хоч не можна не вказати на те, що *нових фактів, виключаючи ті, котрі уявляють дальший розвиток відомих раніше, тут нема*. Новими здаються тільки сцени життя салдата в місті і фігура старого кантоніста.

„Інститутка“ присвячена Т. Г. Шевченкові. Шевченко був в захваті від оповідань М. Вовчка¹⁾, і після особистого знайомства з нею присвятив їй вірш „Недавно я по-за Уралом блукав“... М. Маркович віддячила йому посвятою найкращого з своїх оповідань.

„Інституткою“ можна закінчити огляд „кріпацьких“ сюжетів, бо „*Два сини*“, останнє з оповідань такого змісту, нічого нового до картини кріпацького побуту не додає.

Оповідання торкається права панів віддавати в рекрути кріпаків по своєму бажанню. У вдови було два сини, і обох пан віддав в москалі. Один загинув під час служби, другий вернувся до-дому знєсилений і хворий і швидко помер.

Але в художньому смислі воно надзвичайно гарне, власне по глибині і теплоті матернього чуття, котре проймає оповідання бідної вдови

Оповідання присвячено М. А. Максимовичу²⁾.

Інший характер носять оповідання „Три долі“, „Не до пари“ і „Від себе не втечеш“ (Павло Чорнокрил). Це — оповідання психологічно-побутового змісту. Від попередніх побутових оповідань, як „Сестра“, „Чумаки“, названі оповідання відрізняються тим, що в них зачеплено яке-небудь питання загально-людського значіння, яка-небудь психологічна проблема.

Але фон оповідань — народне життя — лишився той самий, і через те в оповіданнях єсть досить

1) Див. розд. I.

2) Див. „Основа“ 1861 р. кн. IV.

фальші, бо автор вкладає в уста простих людей такий аналіз своїх почувань і настроїв, який іноді не під силу і людям інтелігентним.

Героїня оповідання „Три доли“—Катря—хороша, розумна, але химерна і горда дівчина. На одному весіллі вона зустрілася з Чайченком, про красу якого говорило все село, і закохалася в нього. Полюбила його і приятелька Катрі—тиха і повна кохання Маруся. Чайченко теж покохав Катрю, але батько її не давав згоди на шлюб. Тимчасом в сусідньому селі, де жив Чайченко, оселилась весела вдова і приворожила Чайченка. Кокетувала з ним, а заміж пішла за багача. Помер багач: удівонька знову женихалася з Чайченком, але знову осталася вірна собі—пішла заміж за багача-шинкаря. Чайченко не міг її забути і все волочився за нею. Катря, довідавшись про зраду Чайченка, по довгій внутрішній боротьбі, пішла в монастирь. Стара Чайчиха хотіла оженити сина, щоб одвернути його від шинкарки. Вона запитала Марусю, чи піде за нього, і тиха Маруся відповіла: „піду“. Вона не звернула уваги на прихильність Чайченка до шинкарки; їй досить було коло нього бути, доглядати його—навіть подяки не сподівалась. А Чайченко і після одружіння не відстав від шинкарки, не зважаючи на те, що вона на всі його залицяння відповідала глузуванням. Маруся крізь пальці дивилась на поведінку чоловіка, ніби нічого не помічала. Шинкарь, запідозрівши зраду з боку жінки, вбив її і себе. В убивстві обвинуватили Чайченка, бо за нього знали, що він постійно одвідував шинок і залицявся до шинкар-

ки. Обвинувачення не було доведено, і його випустили. Після цього Чайченко заслаб, а потім і пити почав. Маруся не нарікала на свою долю: „Весело, як є з ким радіти, та й то добре, як є об ким поплакати“.

Ціле оповідання повне такими сценами і вложеними в уста селян такими фразами, що ми можемо сказати: „Нове вино влито в старі міхи“. Новий інтелігентський зміст втиснуто в стару форму оповідання з народнього побуту. Через те в оповіданні багато надуманости, штучности. Характери змальовані загальними рисами, вчинки не мотивовані, від промов дієвих осіб, та і самої оповідачки, віє „інтелігентщиною“.

До того-ж оповідання дуже розтягнуте—на 126 друкованих сторінок, в той час, як найбільше з „кріпацьких“ оповідань—„Інститутка“—має лише 68 сторінок.

Сюжет оповідання „*Не до пари*“ полягає в тім, як чоловік та жінка, котрі раніш кохалися, „не зійшлись характерами“ і стали чужі один одному. Хоч жінка і не переставала любити, але любов чоловіка зникла, бо жінка була йому „не до пари“. Муж цікавився тим, „як у світі жити“, а жінка знала тільки кухню й господарство і не розуміла змагань чоловіка. Коли жінка працює, миє, шиє, чоловік „осмутніє, і хмурий стане, і не їсть, і не пе нічого“. Хоч жили вони мирно, не сварились, але життя те стало сіре, скучне, непривітне.

І в цьому оповіданні бачимо інтелігентські узори, розшиті на непридатній канві народнього життя.

Той-же мотив звучить і в оповіданні „Від себе не втечеш“ (Павло Чернокрин). Тут фон ще більш непридатний до всяких психологічних проблем—кріпацький, хоча „кріпацького“ в тісному розумінні цього слова в оповіданні нема нічого.

Жило в одному селі подружжя—Павло Чернокрин і жінка його Ганна. Ганна „була молодесенька, люба та мила, з ясними очима, з веселим серцем,—коло його як пташенятко звивається... В-досвіта, ранесенько, вона вже прокинулася, вже робить і співає“, горя не знає, а Павло „похмурий сидить“¹⁾. „Доля лихая, люде недобрі, вбожество гірше—мені важко“—так пояснює він свій невеселий настрій. Не зійшлося подружжя характерами, хоча Ганна, далека від того, щоб розібратися у всяких „високих матеріях“, щиро любила Павла і намагалася так-сяк його тяжке життя красити. Але тут не кінчилось так мирно, як в „Не до пари“. Зустрів Павло в панському саді дівчину Варку і покохав її, бо знайшов в її душі відгук на його власні думки і почування. Покохала його й Варка, але не знала, що він жонатий. Заслабла Галя; думав Павло, що помре, і спадуть з нього пута закону. Але Галя несподівано видужала, і Павло опинився перед ділемою: або розлука з Варкою, або... смерть Галі. Павло вибрав влучну хвилину і убив Галю. Поклав тіло так, ніби Ганна сама ударилась об гострий край сундука, а сам пішов до церкви. Ніхто

¹⁾ Пор.: „Вона не вважала, що... Чайченко... смутний, та нетерплячий, та неспокійний ту рідку хвилину, як посидить дома“. („Три ділі“).

не знав про його злий вчинок, тільки одна Варка, котра скоро й стала його жінкою. Не принесло нове життя бажаного щастя. Варці все ввижався труп безвинної Галі, а Павла мучила совість. Продали вони хату, що була німим свідком злочину, і оселились в другій. Але й це було даремно—совість Павла не вгамувалася і довела й го до всенароднього каяття. Пан, боючись судової тяганини, рішив оповістити Павла божевільним, і в цьому смислі був написаний лікарем протокол. Варку відвезли в друге село, чому вона була дуже рада, а Павло лишився, але так засумував, що прожив недовго.

Марко Вовчок, мабуть, швидко зрозуміла художню фальш таких оповідань і звернулася до інших сюжетів, котрі почерпала зі скарбниці народніх історичних переказів і пісень.

До таких оповідань належать „Кармелюк“, „Невільничка“ і „Галя“. Ці оповідання (і „Ведмідь“) склали 3-ій том „Нар. Опов.“

„Кармелюк“ починається чудовим описом вечора й ночі в українському селі, що своїм початком трохи нагадує гоголівське „знаете-ли вы украинскую ночь?“ „Хто був на Україні? Хто зна Україну? Хто бував і не знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, то нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках, а весною... там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть, і усі соловейки защебечуть“. В одному такому селі старої України жила вдова з сином Іваном, по прозвищу Кармель. В дитинстві Іван відзначався серед своїх ровесників красою, розумом, смі-

ливістю і високорозвиненим почуттям товариської солідарності. „Як товариш попросить об чім, то він, здається, з-під землі достане, а не одмовиться. А коли бідолаха який вбогий йому вклониться, то він, здається, головонькою своєю наложе, а вже вдовольнить. Голод, хояод, усяку біду й напасть він готовий прийняти для иншого“¹⁾). Рано Кармелюк став думати над горем людським і „вбогі бідолахи“ стали його друзями. Один раз зустрів Кармель на дорозі бідну молоду дівчину, що гірко плакала; „її білі плечі просвічують крізь плохеньку сорочку, спідниця на їй вицвіла й уся в латках; на молодім личіку нема румянцю; устонька рожеві не мають звичаю всміхатись, хороші очи впали й смутні“. Сподобалась йому дівчина, і він рішив одружитися з нею, „наймичкою Марусею“. Недсвго жив у щасті з Марусею Іван Кармелюк: „засумував, та й засумував. Знов почав з хати втікати, блукати на самоті, знов почав блідніти й зітхати“²⁾). Довго не знали причин його горя; нарешті він сам пояснив: „Марусе кохана! я не зношу людського лиха і вбожества! Я мушу тому запобігти!“ Всюди бачив Кармелюк панування багатих, та горе бідних³⁾). І рішив Кармелюк стати розбійником, щоб відібрати багатство у багатирів та роздавати його бідним. Зібрав він товаришів і став „працювати“ в Чорному лісі, зрештою, не стільки силою, скільки словом і особистим впливом. Їхала че-

1) Ця характеристика викликає в пам'яті знайомі постаті Максима Гримача і Охріма („Данило Гурч“).

2) Пригадаймо Павла Чорнокрила.

3) Див. його пісню в оповіданні.

рез ліс одна скупа пані і везла з собою всі свої „скарби великі“. Напали на неї товариші Кармелюка, але не хотіла пані віддати скарбів. Тоді підійшов Кармелюк і сказав, щоб віддала добровільно. Як подивилась пані на нього, — „як блискавиця вразила її та краса чарующа“ — і віддала гроші. Їхала молода дівчина з братом і теж так була вражена красою і величністю отамана, що сама зняла з шиї дороге намисто і віддала незвичайним розбійникам. Після цієї зустрічі дівчина пішла в монастир, а брат пристав „до громади у Чорному лісі“.

Перелякані багатирі зробили облаву на Кармелюка і піймали його в саду, куди він прийшов побачитись з Марусею. Кармелюка засудили, але через рік він втік з заслання і знову принявся за давню роботу. Його вдруге зловили, але скоро „чутка розбіглася, що Кармелюк визволивсь, повернувсь; чутка та пропала, і Кармелюка, ані його дружини, ані дитини вже не знайшлося повік. Де вони поділися, як загинули — не зна ніхто й досі. Зникли вони й згинули — тільки де не-де зостається пам'ять живлюща“.

В основі оповідання лежать народньо-історичні українські перекази. Особа Кармелюка — історична, і про нього зберіглися народні пісні, що малюють його, як захистника бідного люду. У М. Вовчк цей тип „печальника горя народнього“ зустрічався раніше в особах Максима Грімача, Охріма, Павла Чорнокрила, правда, не в такому освітленні. Образ тихої, покірної, люблячої Марусі — знайомий образ жінки, улюблений у М. Вовчка.

Оповідання присвячено П.-А.-К., судячи по літерам—Панькові Александровичу Кулішеві. Ця пошвята—акт вдячності за ті пбслуги, що вчинив Куліш авторові в редагуванні його творів.

Казка „Невільничка“ присвячена Б.-А.-М., мабуть, Богданові Афанасьєвичу Марковичу, маленькому синові Марії Маркович.

Жив давно колись в Овручі хлопчик Остап. Подивившись навкруги, він прийшов до переконання, що „погано людям жити у місті Овручі! Треба сьому лиху запобігти“¹⁾! Ця думка допомогти людям, котрі терпіли від „невіри“—татар і турків, ніколи з голови не виходила у нього. „Тим часом, як інші хлопці билися із собою, немов півні, за яку свою кохану, або гралися та пустувалися хорошенько, Остап усе похожав, та поглядав, та замишляв“. Один раз довелося йому бачити, як турок повіз на коні молоду дівчину, котра простягала до нього руки за поміччю; та не міг Остап дати помочи—за малий був. Підрісши, захотів Остап здійснити давню мрію—увільнити рідний край від всякої біди і наруги: „наче голос який кликав його, наче ціла країна рідна гукала на його, немов усе лихо людське благало: рятуй, рятуй!“ „Годі, годі, браття, у ярмі ходити! Годі, годі, браття, під неволею сидіти!—гукає Остап.—Ходім, браття, за край воювати; ходім, браття, визволятись!“²⁾ Зібрав він військо та й вирушив у похід на турків. В бою попав Остап в по-

1) Пор. слова Кармелюка.

2) Ці слова нагадують народні пісні.

лон... Посадовили його турки в темницю, але він втік, а втікаючи, зустрів дівчину, ту саму, котру бачив в дитинстві. Вона йшла допомогти йому тікати. Вона показала шлях на Україну і просила визволити її. Остап повернувся на Україну, зібрав знову військо, напав на турецьке місто і визволив дівчину.

Оповідання написано в формі казки, що розказує дітям стара бабуня.

На оповіданні позначився вплив народніх пісень.

„Тихо в турецькому місті. Вечір пізній, місяць ясний... Ні з ким розмовляти невірничці молодій, і не промовлять нічого устенька рожеві, та й без мови вичитуються на дівочому личеньку усі дівочі мислоньки й думоньки, уся туга й смуток, і сподіванка, й непевна надія, і любий жаль... Козаче! козаче! коли ж до тебе дівчина пригорнеться? Де ти? Дівчина у неволі дожида та сумує, а невірний пан з дівочої туги глузує! Ой, козаче! де ж ти забарився? Чи тебе Господь допровадив на Україну? Де ти, козаче? Де забарився? Де пробуваєш? Чи дівчину памятаєш?...

Тихо-тихо у турецькому місті. Вечір пізній, місяць ясний; рожеві квіти пахнуть... Бідне серце дівоче усе так само прохає і терпить“.

До казок можна зарахувати і „Галю“.

У Києві на Подолі жила вдова з дев'ятьма синами і десятою дочкою Галею. Жили вони дуже бідно, бо заробляла одна тільки мати. Підріс старший брат, віддали його на службу до кравця; але швидко він пішов від нього, бо хазяїн зле з ним поводився. Стали жити знову всі разом. На Великдень повела вдова

діток своїх до міста на ярмарок. Стали діти просити у матері купити їм чого-небудь... Мати „дивлячись на них жалібненько, відповіла: „Не можу! нема“! Зрозуміли діти гірке значіння цих слів і стали проситися до-дому. По дорозі менший брат питається: „що се, який се шлях он там, тамечки, на горі, в гаю, і кудю він звивається?“ Стала мати оповідати, що колись на тому шляху нападали на проїзжих розбійники, котрі дуже добре жили, багато золота й срібла мали. Підросли сини, і знайшлася служба для двох з них. Старший нанявся до баштанника, але той його швидко прогнав, коли ніби-то не дорахувався грошей, котрі повинен був одержати від своїх покупців. Другий брат знайшов службу у хлібороба, закохався в хазяйську дочку, котра відповіла на його кохання глузуванням, і кинув службу. Після цього запропонував старший брат „присягнути зеленому гаю“. Всі згодилися і в той-же вечір пішли з дому.

Стара мати даремно чекала повороту синів; так і вмерла. Лишилася Галя одна жити в убогій хатині на зеленому лузі. Один раз проходив коло хати молодий козак, сподобалась йому дівчина, і вони одружились. Зібрались вони в дорогу, та попали до рук братів-розбійників. Забили брати молодого козака, але вбитий був і старший брат. Пізнав менший брат сестру Галю, пізнала й Галя братів. Не винесла вона пережитого несподіваного горя ї, не тямивши себе, кинулась у Дніпро.

Остеронь од казок, оснований на народніх переказах, стоїть „Ведмідь“— гарний малюнок з дитячого

життя. На пасіці жили з дідом малий Михайло і сестриця Мелася. Коли не було діда, на пасіку прийшов медвідь. Мелася затигла сонного брата в будку, щоб медвідь не збудив його і не наробив лиха. Коли медвідь пішов, Мелася про все розказала Михайлові. З тої пори Михайло все шукав випадку віддячити Меласі, виручивши її з біди. Він навіть купив рушницю, але медвідь більше не з'являвся.

Такий зміст „Народніх Оповідань“ Марка Вовчка.

Розділ III.

Критика про „Народні Оповідання“ Марка Вовчка.

Першу критичну статтю про „Народні Оповідання“ М. Вовчка написав П. Куліш. В статті „Взглядъ на малороссійскую словесность по поводу выхода въ свѣтъ книги „Народні Оповідання“ Марка Вовчка¹⁾“ він писав: „Счастливый случай привелъ меня быть издателемъ этихъ *вполнѣ самостоятельныхъ истинно-оригинальныхъ разсказовъ*, которымъ ничего подобнаго доселѣ не являлось ни въ малорусской, ни в великорусской литературѣ. Авторъ, взявъ какое-нибудь дѣйствительно случившееся событіе, разсказываетъ его не отъ своего лица, а отъ лица дѣйствующихъ лицъ или свидѣтелей происшествія и *разсказываетъ съ такимъ совершенствомъ, съ такою естественностью*, что многія мѣста я самъ принялъ за стенографію со словъ малорусскихъ поселянъ. Эти разсказы очень часто напоминаютъ по своему тону записанныя мною и напечатанныя въ „Запискахъ о Южной Руси“ пре-

1) „Русскій Вѣстникъ“ 1857 г. кн. XII. Курсивъ всюди нашъ. В. Б.

данія. Авторъ трудился, какъ этнографъ, но въ этнографіи оказался поэтомъ. Его глубокій человѣчный взглядъ въ самую душу изображаемыхъ лицъ, чувство красоты во всемъ Божьемъ твореніи и гармонія слова, которымъ выражается внутренняя жизнь человѣка, ставятъ его *далеко выше списывателей съ натуры...* Тутъ нѣтъ ни страшныхъ бѣдствій, ни великихъ несчастій, ни трагическихъ катастрофъ. Люди живутъ, страдаютъ и умираютъ такъ просто, какъ обыкновенно бываетъ въ нашихъ селахъ; и однако у читателя сжимается сердце и выступаютъ слезы при многихъ, самыхъ обыкновенныхъ, повседневно видимыхъ сценахъ. Это ни отъ чего другого, какъ отъ того, что *эти разсказы прошли сквозь сердце автора и диктованы ему сердцемъ.* Такою живою, не отвлеченною, не мечтательной любовью къ народу у насъ еще не загорался ни одинъ писатель. *Личность автора совершенно исчезаетъ въ разсказахъ:* вы видите передъ собою народъ, слышите народъ, знаете, какъ онъ живетъ, понимаете, какъ онъ чувствуетъ... *Многіе бывали проводниками для читателя,* желавшаго проникнуть въ хату поселянина, многіе показывали его намъ ясно, какъ въ дѣйствительности; *но всегда мы чувствовали себя рука объ-руку съ проводникомъ* и смотрѣли на народъ болѣе или менѣе его глазами. *Здѣсь выходитъ иначе:* передъ вами открываютъ своеобразную жизнь со всѣми ея тайнами, и едва вы переступили черезъ порогъ малорусской хаты, *проводника нѣтъ.* вы окружены народомъ, вы имѣете съ нимъ дѣло непосредственно, и вамъ такъ хорошо среди народа, такъ

дружески поворачивається онъ -къ вамъ лицомъ, що вы поневолю заражаєтесь къ нему глибокою симпатією“.

Керуючись естетично-психологічним, а почасти публіцистичним принципом, Куліш підкреслив перш за все самобутність „Нар. Опов.“, їх оригінальну форму, вірне знання народу, м'яккість стилю, відсутність драматичних сцен і трагічних розв'язок, велику об'єктивність автора, гуманний настрій, високу художність і глибоку щирість.

З естетичною критикою Куліша можна погодитись, коли все сказане належить до оцінки форми „Нар. Оп.“. Не можна признати повної самобутности і оригінальности в змістові „Н. Оп.“—тут М. Вовчок продовжувала літературну традицію і, навіть, відбила де-який вплив Шевченка¹⁾.

Слідом за Кулішем „великую художественность въ воспроизведеніи народныхъ чувствованій и быта“ зазначила і редакція „Русскаго Вѣстника“²⁾, даючи сторінки журналу під авторський переклад де-яких оповідань М. Вовчка.

В слідуєчому році п. Ек. С—ть писав в „Отеч. Зап.“³⁾: „Едва ли кто, переживъ эти немногіе листы, не помолодѣетъ душою, не почувствуетъ въ себѣ благородной рѣшимости стряхнуть одолѣвающую дремоту и выступить въ жизнь бодримъ и свѣжимъ человекомъ... Со времени живыхъ художественныхъ очерковъ

¹⁾ Див. далі.

²⁾ 1858 р. кн. 7.

³⁾ „Отеч. Зап.“ 1859 р. кн. 3. Народні Оповідання Марка Вовчка. [Див. А. А. Котляревський. Собр. соч. СПб. 1889 т. I].

малорусской жизни Гоголя, въ русской литературѣ мы не встрѣчали ничего подобнаго этимъ „Нар. Опов.“. Въ нихъ вѣсть что-то эпическое, народное, возвышающееся надъ взглядомъ отдѣльнаго человека. Оттого ихъ языкъ такъ поэтически живъ и бьетъ такую чистую струю, а событія и лица приходятъ предъ вами не въ полусвѣтъ личнаго воззрѣнія, а въ широкое взглядѣ цѣлаго народа, живое выраженіе котораго мы встрѣчаемъ только въ народной поэзіи... Вы встрѣчаетесь здѣсь съ тѣмъ сильнымъ груднымъ голосомъ, который невольно будитъ и возвращаетъ человека жизни, какъ бы ни была она тяжела и непривѣтлива... Впечатлѣніе, произведенное „Сестрой“, растетъ по мѣрѣ чтенія книги и достигаетъ полнаго размѣра лишь въ трехъ рассказахъ: „Козачка“, „Одарка“, и „Панська воля“. Это—три акта одной тяжелой драмы, впечатлѣніе которой тѣмъ сильнѣе, что она далека всѣхъ литературныхъ условій и прямо вводитъ насъ въ среду живой, неподкрашенной дѣйствительности... Благо тому, кто словомъ или дѣломъ способствовалъ установленію яснаго взгляда на современную жизнь и ея задачи, взгляда, чуждаго и мрачныхъ стремленій старины и слабонервнаго расположенія боязливыхъ сторонниковъ аккуратности. И вотъ въ чемъ—въ нашихъ глазахъ главная заслуга книги М. В. Не лукавя и не лицемеря, не вступая въ намѣренныя сдѣлки ни съ какими практическими ображеніями, художественною рукою рисуетъ передъ нами жизнь, ея мрачныя и свѣтлыя стороны съ давняго времени“. Кінчается статья теми словами, які

цітовані вже в розділі 1¹⁾). А. Котляревський, як і Куліш, бачить в „Нар. Оп.“ оригінальність, художню об'єктивність, навіть повну відсутність літературних впливів, *народність* оповідань, і звязок, правда ідейний, з народньою поезією²⁾); до цих рис він долучає ще, ставлячи в особливу заслугу автору, бадьоре вражіння, яке справляють „Нар. Оп.“, і честне служення „Злобі дня“—боротьбі з кріпацтвом, кріпацькими поглядами і тенденціями.

Оцінюючи „Нар. Опов.“ М. Вовчка з чисто-публіцистичного, почасти естетичного погляду, А. Котляревський не зауважив літературно-наступного та ідейного звязку з попередніми письменниками української й російської літератури: звідси—та односторонність в оцінці, яку знаходимо у всіх критиків-публіцистів, сучасників автора, котрі більш за все цінили в літературних творах тенденцію служення громадським ідеалам. Коли твір задовольняв цим вимогам і до того ще визначався безсумнівними художніми вартостями, публіцисти були цілком задоволені і обмежувались тільки похвалами авторові, що попав в тон громадської музики.

Не з таким захватом, перейняту огульною хвалою і тільки хвалою, критичну замітку написав Костомаров³⁾).

1) Стор. 56.

2) Пор. слова Куліша, що „Н. Оп.“ нагадують *по своєму тону* народні перекази.

3) „Современникъ“ 1859 кн. 5. К. „Украинские народные рассказы Марка Вовчка. Переводъ И. С. Тургенева, СПБ. 1889“. [Стаття написана Костомаровим про українські оповідання, але вміщена, як рецензія на переклад Тургенева. В статтю вставлено переклад „Одарки“).

„Личность автора невидима — каже він. — На каждомъ шагу читатель встрѣчаетъ картины, поражающія красотой, тѣмъ болѣе цѣнныя, что написаны безъ притязаній на искусство. Нигдѣ не видно желанія изобразить предметъ, какъ можно шире и нагляднѣе: авторъ довольствуется характеристическими чертами, на всѣхъ его разказахъ лежитъ отпечатокъ сжатости и выпуклости образовъ. Въ этомъ отношеніи в нихъ есть что-то античное¹⁾: какъ въ великихъ произведеніяхъ древняго міра, — въ немногихъ чертахъ представляется многое, и оконченное созерцаніе продолжаетъ свою работу въ душѣ читателя рядомъ возбужденныхъ мыслей и чувствованій. Эта же способность отыскивать главныя поразительныя черты, избѣгать многословія и въ немногомъ выражать многое, отличаютъ и тѣ мѣста, гдѣ изображаются чувства. Нѣтъ здѣсь сентиментальности, въ которую впадаютъ иногда и даровитые писатели, увлекаясь желаніемъ представить полнѣе и живѣе дѣятельность чело-вѣческаго сердца... „Нар. Опов.“ выступаютъ съ голо-сомъ правды и чело-вѣколюбія за слабыхъ и беззащитныхъ... „Нар. Опов.“ ограничиваются только описаніемъ единичныхъ явленій, а не представляютъ изображенія народнаго быта въ настоящихъ условіяхъ означеннаго вопроса (крѣпостного права; В. Б.)... [Они] не коснулись такихъ сторонъ этого предмета, которыя вытекали бы изъ его сущности, были бы необходи-мыми и постоянными его признаками. Здѣсь нѣтъ ни

1) Пер. „эпическое“ у Котляревського.

народнаго взгляда на это положеніе дѣль, исторически усвоеннаго народомъ, ни тѣхъ типическихъ особенностей, съ какими малорусскій народъ является въ отношеніяхъ къ этому предмету. Призваніе благороднаго автора еще впереди: ибо онъ угадалъ требованія читающей и мыслящей части своего народа, которая давно нуждается въ пророкахъ, которые бы раскрывали вѣковыя раны, замазанныя лицемѣріемъ и безпечною и указывали бы на животворную купель исцѣленія. Но, къ сожалѣнію, проходя мимо своихъ писателей и поэтовъ, и даровитыхъ, и бездарныхъ, въ этомъ отношеніи мы могли бы сказать вмѣстѣ съ разслабленнымъ: „человѣка не имаы“, а если и были такіе призванные, то они умолкали слишкомъ рано, можетъ быть не всегда по собственной волѣ, а по приговору судьбы“¹⁾.

Нове, що зазначив Костомаров в порівнанні з своїми попередниками, це—стислість характеристик героїв, загальність картин, і поруч—опис одиночних рис народнього побуту, котрі не впливають з основи кріпацьких відносин, відсутність народнього, історично-засвоєного погляду на них. З першою частиною цього рівноставлення можна погодитись, але друга викликає здивовання. Як поєднати загальність картин з описом одиночних явищ? Коли автор задовольняється характеристичними рисами, коли він володіє здібністю відшукувати головні риси і, уникаючи многословія, „въ немногомъ выражать многое“,—значить, картина

¹⁾ Натяк на Шевченка.

побуту і герої оповідань типичні, спільні з цілим рядом явищ такого-ж порядку. А „типичне“ і „одиначне“—поняття, котрі не можуть стояти поруч.

Такий самий сумнів викликає і туманна фраза про те, що „Нар. Оп.“ не торкнулись таких сторін кріпацтва, котрі впливали-б з його істоти, були-б необхідними і постійними його прикметами. Про які сторони кріпацтва і його необхідних і постійних прикметях говорить Костомаров, котрі не були виявлені в „Нар. Опов.“? Невже, на думку Костомарова, картина кріпацького побуту вийшла блідою і неповною у Марка Вовчка? Я гадаю,—це питання само собою відпадає. Пізніше Скабичевський дорікав М. Вовчкові надмірністю фабр, а не їх браком. Це непорозуміння стане ясним, коли цей погляд Костомарова поставити поруч з його бажанням бачити в авторові „Нар. Оп.“ „пророка“ інтелігентної частини українського народу, наступника Шевченка, виразника народнього погляду на історичний процес соціального і національного поневолення українського народу.

Звичайно, *таким* пророком М. Вовчок не була. Коли Шевченко назвав її потім своєю літературною донею, „кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих“, то вказував, звичайно, на спадковий звязок „Нар. Оп.“ зі своїми творами в напрямі, в боротьбі з кріпацтвом, в обороні пригніченого люду, але не в пророцькому виявленні національних ран українського народу, не в бажанні збудити національну свідомість і сказати шляхи відродження.

І дуже добре, що цих завдань М. Вовчок не ставила в своїх оповіданнях. Від цього вони тільки виграли. Те, що було природним, художнім і робило належне вражіння в історичних поемах, сатиричних і ліричних віршах Шевченка, наскрізь суб'єктивних, до того-ж відзначених могутнім талантом автора, то було-б фальшивим в народніх, глибоко-об'єктивних, *вложених в уста простих людей*, оповіданнях М. Вовчка. Але все-ж таки, на честь нашому авторові, треба зазначити, що навіть в рямцях, котрі одвела йому форма оповідань, він зумів показати народній погляд на кріпацтво. Хіба вимога викупитися, що була поставлена Коханом Якову („Викуп“), не єсть вияв народнього погляду; хіба прохання, поради і погрози козаків, що не хотіли допустити, щоб Олесь („Козачка“) за кріпака віддавалась, не виявляють ясного розуміння народом кріпацьких відносин; хіба змагання Насті („Ледащиця“), Прокопа і Назара („Інститутка“) не говорять про свідомість свого становища? Костомаров хоче бачити *історично*—засвоений народом погляд. Але хіба оповідання Чайчихи („Ледащиця“) про життя її вільних родичів не натякають на те, що нарід *пам'ятав* процес закріпачення,—власне „*неправда*“ довела його до неволі. *Свідомість* цієї „неправди“, несправедливості свого невільного стану—і єсть історично-засвоений народній погляд¹⁾. Власне, цією особливістю й відрізняються „Нар. Опов.“ М. Вовчка від інших оповідань з кріпацького побуту, як напр., „За-

1) Пор. Народні Оповідання про початок кріпацтва.

писки охотника“ Тургенева. Тут, може бути, несвідомо, відбився вплив того оточення, в якому пробував автор, його перейнятість народнім духом, його розуміння народньої душі ¹⁾).

За Костомаровим критичну статтю про „Українські народніє разказы Марка Вовчка“ подав Де-Пуле ²⁾). „Малороссійская жизнь ярко выступаетъ въ сочиненіяхъ Марка Вовчка. Жизнь эта безконечно развитѣе, человѣчнѣе и поэтичнѣе, чѣмъ жизнь великорусская. Какая нѣжность и благородство въ отношеніяхъ между полами и членами семейства! Нечего удивляться, если такой бытъ предлагаетъ богатые матерьялы для художника...

Поэтическіє очерки Марка Вовчка набросаны необыкновенно нѣжною, хотя и твердою, талантливою рукою. Очертанія фигур, сцены и картины природы, нарисованныя авторомъ, до того сдѣланы воздушно, что, при дальнѣйшей заботѣ о подобной воздушности, при желаніи подражать ей, получится нѣчто совершенно безразличное, въ которомъ не будетъ никакой возможности различить—не краски: дѣло не въ нихъ,—а свѣтъ и тѣни... Эта воздушность очертаній (правда, милая и граціозна) дѣлаєть то, что фигуры, нарисованныя нашимъ авторомъ, удивительно однообразны; по крайней мѣрѣ такво большинство молоденькихъ женскихъ фигуръ... По прочтеніи небольшой книжечки

¹⁾ Пор. далі погляд Добролюбова на характер відношення хріпаків до свого становища.

²⁾ „Русское Слово“ 1859 р. кн. 10. „Критика“ ст. 1—15.

Марка Вовчка, изъ 20—30 фигуръ, набросанныхъ авторомъ, въ вашемъ воображеніи, читатель, останутся живыми, типическими образами весьма немногіе... что въ ней хорошаго? А въ этой маленькой книжечкѣ есть дѣйствительно много хорошаго, много такого, что никогда не забудется: это поэзія, всюду разлитая, и прелестныя картины простой малороссійской жизни... Но какимъ путемъ дошелъ Марко Вовчокъ до того, что придалъ своей книжечкѣ тотъ поэтический характеръ...—путемъ идилліи и драмы... Марко Вовчокъ необыкновенный мастеръ на изображеніе идиллическихъ картинъ. Три его разсказа, *Сестра*, *Чумакъ* и *Сонъ*, особенно богаты идиллическимъ элементомъ... Прелесть идилліи увеличивается еще у нашего автора превосходными поэтическими частностями, состоящими въ картинахъ природы и въ положеніяхъ, въ которыя онъ ставитъ своихъ героевъ "... Переходючи до характеристики крѣпацькихъ оповідань, Де-Пуле каже: „Другая, посторонняя идея носится надъ цѣлою половиною разсказовъ Марка Вовчка; идея эта—крѣпостное право, которое, подобно кошмару, давитъ и воздушныя созданія нашего автора и изображаемую имъ жизнь. Въ настоящее время странно благодарить автора за гуманныя идеи, это значило бы -- заподозрить его въ ихъ отсутствіи; не благодаримъ и мы Марка Вовчка. Мало этого; мы считаемъ своею обязанностью указать почтенному автору, что онъ, увлекаясь благороднымъ негодованіемъ противъ возмутительности факта переносить свое увлеченіе и въ сферу искусства“

Критика Де-Пуле нічого нового не внесла в оцінку творчости Марка Вовчка, хоч і хвалить оповідання за їх поетичність.

В тому-ж 1859 р. подав свій голос про „Нар. Опов.“ і лагер противників визвольного руху „Библиотека для чтения“ писала: неможна „преодолѣть чувства отвращенія при видѣ всей этой грязи и мерзостно-отвратительныхъ эпизодовъ.. Какая умная мысль, какой дѣльный выводъ наградить васъ за моральную пытку, которой вы только что подверглись?“¹⁾

Я навів ці слова, звичайно, не для того, щоб полемізувати з їх автором²⁾, а лише для повноти. З рештою, й вони мають своє значіння. Коли для читачів „Библиотеки“ читання „Нар. Опов.“ було „моральной пыткой“, значить автор їх влучно попав в болюче місце оборонців кріпацького ладу. Осуд „Нар. Опов.“ „Библиотекою“ за їх зміст і тенденцію—найкраща похвала їм.

Стаття „Библиотеки“ викликала відповідь Герцена. В № 71 „Колокола“ (15 травня 1850 р.) Герцен³⁾ писав в статті „Библиотека, дочь Сенковского“: „Жизнь ваша, заѣденная хищнымъ помѣществомъ, не отзовется ни угрызениемъ совѣсти, ни примиряющей слезой... но этого не будетъ! И лучшее доказательство, что не будетъ, это появленіе такихъ изящныхъ въ своей сельской прелести рассказовъ, какъ тѣ, ко-

1) Кн. XI стр. 9.

2) Стаття редакційна.

3) Підписано: И-ръ (Искандеръ. В. Б.).

торыя навели „Библиотеку“ на ея безобразную выходку. Разказы эти, попавшіе къ намъ въ руки съ другими книгами, остановили насъ именемъ переводчика. Прочитавши, мы поняли, почему величайшій современный русскій художникъ И. Тургеневъ перевелъ ихъ. Тутъ все чисто и здорово, неистощенная земля, непчатое сердце, тутъ вѣтъ полемъ послѣ весенняго дождя, *вѣтъ и проклятіемъ русскаго поля господскимъ домоу...* Оттого то и слезы его (Марка Вовчка, В. Б.) не наполняютъ душу однимъ безвыходнымъ, поѣдающимъ горемъ,— а дрожатъ, какъ утрення роса на сломанныхъ и истощенныхъ цвѣтахъ; ихъ не воскресятъ онѣ,—но другимъ возвѣщаютъ горе“.

Цікаво для насъ тутъ підкреслити ті слова, котрі говорять про значіння „господскаго дома“ в „Нар. Опов.“ М. Вовчка.

З великою похвалою відгукнувся на книжку М. Вовчка і Добролюбов.

„Книжка М. Вовчка—читаемо у нього¹⁾—вѣрна русской дѣйствительности, разказы его касаются чрезвычайно важныхъ сторонъ народной жизни; въ легкихъ наброскахъ его мы встрѣчаемъ штрихи, обнаруживающіе руку искуснаго мастера и глубокое серьезное изученіе предмета... [Оповідання М. Вовчка] ...литературное явленіе, ...разносторонне, живо и вѣрно изображающее нашу народную жизнь, глубоко заглядывающее въ душу народа“.

1) „Современникъ“ 1860 г. кн. 9 „Черты для характеристики русскаго престоноародья“. Див. також Н. Добролюбовъ Собр. сочин. 1885 т. III.

Ці слова, сказані Добролюбовим з приводу „Разказовъ изъ народнаго *русскаго* ¹⁾ быта“, але їх можна з успіхом прикласти і до „Нар. Опов.“, бо в тій-же статті Добролюбов писав: „Новая книжка „Народныхъ разказовъ“ проникнута *тѣмъ самымъ характеромъ и тенденціями*, что и прежніе „Народні Оповідання“. Тонъ автора отрывисто пѣвучій, характеръ разказовъ грустный и задумчивый, второстепенныя подробности полны чистой и свѣжей поезіи въ описаніяхъ—*все это осталось такимъ же самымъ, какъ и въ прежнихъ разказахъ...* Только имена людей и мѣсть, изображенія природы, игры и пѣсни вводятъ насъ въ великорусскій бытъ, да еще отношеніе крестьянъ къ крепостному праву имѣють здѣсь свой особенный оттънокъ“ ²⁾).

Добролюбов своїм авторитетним словом тільки підтвердив похвали попередніх критиків.

Згідно зі своїми вимогами, котрі він ставив до літературних творів, Добролюбов зазначив в „Народн. Опов.“ вірність дійсности, життєву правду, об'єктивність і художність. Порівняючого, історико-літературного аналізу творів Марка Вовчка він не дав.

Цю спробу зробив К. Леонт'єв. Як і стаття Добролюбова, вона присвячена російським оповіданням М. Вовчка.

По мотивах, поданих вище, ми можемо віднести її до українських оповідань, бо все, що говорить Ле-

1) Курсів наш.

2) Курсів наш.

онтъев, ще в більшій мірі може бути приложено до них, ніж до російських.

„Всякій видить—каже він ¹⁾—что у Марка Вовчка всѣ изображенія мягче, нѣжнѣе, самая злоба, зависть и другіе пороки какъ-то мягче... Многіе заставляли розказывать людей простого званія; въ „Запискахъ Охотника“ много краткихъ розказовъ и мелкихъ замѣтокъ отъ лица народа (Бѣжинъ лугъ, Малиновая вода и др.), но личность образованного автора, какъ наблюдателя, неполнѣ скрита за ними ²⁾... Марко Вовчокъ занимаетъ какое-то *особое мѣсто въ нашей литературѣ*, въ родѣ мѣста Кольцова между поэтами-стихотворцами... Вообщемъ, у Марка Вовчка нѣтъ той яркости, махровости, которою отличаются болѣе или менѣе всѣ наши авторы. Это общее свойство, обуславливается личными частностями; сюда относятся: обиліе поразительныхъ эпитетовъ, яркія описанія наружностей и природы; обиліе... оригинальныхъ словъ и оборотовъ; утонченныя психологическія и жизненно-философскія замѣтки, особливо їдкій юморъ, какъ, напр. гоголевскій, подробная отдѣлка даже второстепенныхъ лицъ въ розговорахъ и движеніяхъ... У насъ со времени Гоголя всѣ писатели болѣе или менѣе ярки. У Марка Вовчка, напротивъ, и образности мало, и юморъ неїдкій, а самый мягкій, чуть примѣтный, женственный, и *люди все являються какъ будто мимоходомъ*,

¹⁾ К. Леонтьевъ „По поводу розказовъ Марка Вовчка“. „Отечеств. Записки“ 1861 г. кн. 3.

²⁾ Пор.: „проводникъ“ Куліша.

и изъ народнаго быта онъ беретъ *больше такіе слоу, о которыхъ можно говорить проще, общѣе,* и рассказывать заставляетъ все женщинъ, и подъ всѣмъ протекаетъ у него такая грустная наивная музыка, что изобразить ее другими словами невозможно. Вотъ поэтому-то мы находимъ у Марка Вовчка столько оригинальности, столько свѣжей поэзіи, искренняго чувства; видно, что все это *написано не по мъркѣ,* какъ пишетъ большая часть, а вслѣдствіе особой и неотступной потребности. И даже если мы возьмемъ отрывки изъ лучшихъ народныхъ (только народныхъ!) произведеній Тургенева, Писемскаго, Щедрина и поставимъ ихъ рядомъ съ отрывками изъ Марка Вовчка, то сейчасъ же увидимъ, что у послѣдняго больше наивности... У нихъ у всѣхъ нѣтъ той мягкости въ понятіяхъ и языкѣ, которую мы видимъ у послѣдняго автора. Этою наивною, оригинальною изложеніемъ Марко Вовчокъ не только озарилъ довольно обыкновенныя лица помѣщиковъ, не только достигъ высокой прелести въ „Игрушечкѣ“, „Институткѣ“, „Купеческой дочкѣ“, но сумѣлъ придать жизнь такимъ избитымъ сюжетамъ, какъ „Надежа“ и „Саша“, заставить даже безъ неудовольствія читать такія неправдоподобныя въ частностяхъ вещи, какъ „Маша“.

Очень затруднительно выбирать отрывки для сравненія; *предметы,* излагаемые авторами, *все разные,* и однородныя выписки подобрать невозможно. Приводимъ, впрочемъ, мѣста изъ „Питерщика“, „Муму“, „Пахаря“, „Старца“ — предметы все разные, но всякій согласится, что Марко Вовчокъ о томъ же самомъ

говорилъ бы иначе, и что остальные четыре автора сюжетъ Марка Вовчка представили бы съ большею яркостью, быть можетъ, даже съ большею силою, но съ меньшей наивностью. Вотъ, что мы хотимъ доказать этими отрывками“.

Далі Леонтьев наводитъ уривки з „Питерщика“ Писемського, „Муму“ Тургенева, „Пахаря“ Григоровича, „Старца“ Щедрина. У всіх цих оповіданнях, справді, велика сила описів, деталей, докладні характеристики, багато авторських пояснень, приміток.

„Мы имѣемъ въ виду — говоритъ далі Леонтьев — только языкъ... Изъ „Муму“ мы взяли (уривок) потому, что въ ней бездна чувства, простоты и краткости, тѣхъ самыхъ свойствъ, которыя мы въ другой частной формѣ встрѣчаемъ у Марка Вовчка. Изъ „Пахаря“ потому, что въ немъ Григоровичъ мало имѣлъ въ виду быть творцомъ, а просто съ чувствомъ описалъ жизнь хорошаго старика. „Питерщика“ мы предпочли за ббльшую мягкость сюжета, чтобы было хоть сколько-нибудь однородно съ мягкостью Марка Вовчка; „Старца“ Щедрина мы взяли потому, что въ немъ, во-первыхъ, рассказъ ведется отъ лица простолюдина, а во-вторыхъ, потому, что рассказъ, какъ извѣстно, очень поэтиченъ и исполненъ чувства... Основываясь на законности стремленія къ новизнѣ, мы находимъ, что *Марко Вовчокъ внутренно новѣе*... У насъ яркость образовъ, ѣдкость юмора или комизма, мелочь нравовъ въ разговорахъ и подробные отчеты о физическихъ движеніяхъ дѣйствующихъ лицъ въ послѣднее время были постоянными явленіями; у Марка Вовчка этого

нѣтъ... Мы не ждемъ, однако, отъ Марка Вовчка какой-нибудь школы; *его повѣсти остануться особнякомъ, какъ стихи Кольцова*“.

Під цією оцінкою художньої сторони „Нар. Оп.“ можна підписатися. Леонтъев не ставив завдання знайти впливи, що позначилися на оповіданнях М. Вовчка. *Йому* це трудно було зробити, бо впливи ці крилися не в російській літературі. Встановити вплив або наслідування в „Нар. Оп.“ в темі, сюжеті теж було досить трудно і непевно, бо малювати народне життя було властивістю багатьох письменників. Леонтъев вгадав, що належить звернутися до *аналізу форми* оповідань М. Вовчка, їх стилю, мови. Це завдання він і виконав, користуючись порівнюючим методом. Безсторонність, з якою підійшов він до свого завдання, тонке чуття, з яким він одмічає відтінки стилю і особливости оповідання, переконали його в тім, що в цій галузі, галузі форми і стилю, М. Вовчок — автор цілком незалежний і оригінальний.

Леонтъев торкнувся мови оповідань М. Вовчка. Про мову їх в тому-ж році писала редакція „Основи“: „Наш М. Вовчок, як бжолка Божа, випив найкращу росу з квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, которий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою“¹⁾. Судячи по стилю, слова ці належать Кулішеві, котрий ще раніше, в згаданій вже статті в „Русскому Вѣстнику“ писав: „Прелестъ языка въ этихъ разсказахъ дивная! Казалось, послѣ Шев-

¹⁾ „Основа“ 1861 р. кн. IV стр. 33.

ченка нечего было требовать больше отъ малороссійскаго языка, но г. Марко Вовчокъ разсыпаль въ своихъ разказахъ такія богатства родного слова, что, я увѣренъ, самъ Шевченко придетъ въ изумленіе“.

Критика Леонтьева кінчає період вихвалення творів М. Вовчка, період дивування його талантом, період захвату його художністю, правдивістю, оригінальністю.

Протягом де-якого часу нічого не писали про М. Вовчка, нічим за нього не згадували. А тимчасом прийшли нові події, змінились ідеї громадянства, вимоги читачів, виникли інші літературні течії, нові літературні завдання; переінілись і вимоги критики. Про Марка Вовчка з його „кріпацькими“ темами, що стали анахронізмом, забули.

Лише видання „Разказовъ изъ украинскаго быта“ 1867 р. викликало критичну статтю А. Скабічевського. Ця стаття й виявляє різницю дореформенних і пореформенних вимог літературної критики.

„Г-жа М. Вовчокъ—читаемо у Ск-го¹⁾—начинаєть съ самыхъ широкихъ обобщеній; въ основаніе каждой своей повѣсти она ставить непременно какой-нибудь крупный вопросъ; или нашей общественной жизни, или общечеловѣческаго значенія. Въ каждой повѣсти она старается выставить передъ нами общіе типы, и изобразить не двѣ-три сцены изъ жизни своихъ героевъ, а *представитъ всю судьбу ихъ, и въ ихъ судьбѣ напомнить намъ о таковой же долѣ мно-*

1) „Противоположная крайность“. „Отечественныя Записки“ 1868 р. кн. 7.

гихъ подобныхъ имъ личностей¹⁾. Но фактовъ живихъ, осязательныхъ, которми писательница могла бы съ несомнѣнною ясностью и полнотою подтвердить *свои дедукціи*, у Марка Вовчка запасъ небогатый и... одно-сторонній... Характеры дѣйствующихъ лицъ очерчива-ются *общими*²⁾, отвлеченными *чертами*. Бѣдность фак-товъ влечеть за собой, съ одной стороны *недостатокъ пластичности, подробностей*³⁾, съ другой — *частую повторяемость однихъ и тѣхъ же красокъ*, чѣмъ въ осо-бенности страдаютъ въ произведеніяхъ Марка Вовчка молодые козаки и козачки въ ихъ любовныхъ похо-женіяхъ... Повѣсть „Від себе не втечеш“ самымъ ося-зательнымъ образомъ обнаруживаєть дедуктивность творчества писательницы и въ то же время *бѣдность индуктивнаго знанія народної жизни*“.

Незнання народнього життя, бідність фактів, де-дуктивність творчости — справді, хиби, коли-б вони були у М. Вовчка в такій мірі, як гадає Скабічевський. Те, що він посилаєть ся на оповідання „Від себе не втечеш“, не може виправдати його *загальної думки* про всі оповідання, бо хиби *цього* оповідання, як дру-гих в такому-ж роді, пояснюють ся иншими причинами, котрих не можна поширити на всі оповідання, тим більше перші, на кріпацькі теми.

Свій погляд Скабічевський повторив і в своїй „Исторіи новѣйшей русской литературы“. „Разказы

1) Пор. слова Костомарова про „Многое въ немногомъ“.

2) Пор. слова Костомарова і Леонтьева.

3) Це зауважив і Леонтьев, але поставив в заслугу Вовч-кови, як *щось нове*.

М. Вовчка— писав він тут— подкупили тѣмъ, что явились въ такое время, когда всѣ были увлечены крестьянской реформой и они удѣлывали злобѣ дня, такъ какъ заключали изображенія страданій крѣпостныхъ подѣ гнетомъ помѣщиковъ. Къ тому же, пользуясь свободой тогдашней цензуры, *М. Вовчокъ не пожалѣла мрачныхъ красокъ для угнетателей и яркихъ для угнетенныхъ*¹⁾ и по силѣ и рѣзкости протеста превзошла все, что до того времени появлялось въ этомъ родѣ. Многіе видѣли въ ней русскую Бичеръ-Стоу, и сочиненія ея выдержали въ теченіе 60-хъ годовъ три изданія... Но слава М. В. закатилась съ такою же быстротою, съ какою и разгорѣлась. Въ концѣ 50-хъ и началѣ 60-хъ годовъ смотрѣли сквозь пальцы на слабыя стороны ея разсказовъ, *благодаря ихъ политическому содержанію* и тому, что *народный бытъ былъ еще въ то время мало извѣстенъ*; десять же лѣтъ спустя, разсказы утратили свое обаяніе, и тогда выступили наружу существенные ихъ недостатки: поверхностное знаніе народнаго быта, отсутствіе живыхъ реальныхъ красокъ въ изображеніи его, ограниченіе однѣми общими стереотипными чертами, какія только можно заимствовать *изъ чтенія народныхъ пѣсенъ и сказокъ*, и сентиментальность. Нельзя отказать М. В. въ талантѣ, но этотъ *талантъ субъективный, больше лирической, чѣмъ эпической*²⁾; обнаруживая подчасъ

1) Пор. „мерзостно-отвратительные эпизоды“ „Библиотеки для чтенія“.

2) Котляревський бачив у Марка Вовчка власне „эпическое“.

способность къ *г*нкому психическому анализу, онъ находится въ то же время *всецѣло на романтической почвѣ вымысла*. Поэтому самыми лучшими, и теперь еще не утратившими своего значенія, являются сказки М. В.; таковы: „Сказка о девяти братьяхъ разбойникахъ и десятой сестрицѣ Галѣ“, „Невольница“, „Медвѣдь“, „Кармелюкъ“, „Маруся“ и т. п. Благодаря тому, что это сказки—вы не требуете отъ нихъ живого и реального изображенія народнаго быта и миритесь съ ихъ сентиментальностью, подобно тому, какъ не ставите въ вину тѣхъ же качествъ „Ундиинѣ“ Жуковскаго. Въ то же время вы не можете не признать неотъемлемаго ихъ достоинства: гуманнаго и демократическаго духа, которымъ онѣ проникнуты“.

Скабичевскій цілкомъ розійшовся в своїй критиці зі своїми попередниками. Оскільки останні іноді прибільшували вартість оповідань М. Вовчка, остільки перший прибільшив їх хиби. Скабичевскій перегнув палку в другий бік. Його оцінка прямо протилежна всім попереднім. Там, де Леонтьєв бачив „наизность и мягкость“, Скабичевскій побачив „силу и рѣзкость“. Те, що Котляревскій ставив в особливу заслугу М. Вовчкові, боротьбу з кріпацтвом, „политическое содержаніе“, Скабичевскій поставив в догану. Те, що Котляревскій, Костомаров і ин. назвали „епічним“, „античним“, „глибоко-об'єктивним“, — Скабичевскій назвав суб'єктивним, „лірикою“. Де Добролюбов бачив життєву правду, вірність дійсности, там Скабичевскій побачив „романтическій вымыселъ“. Правда не на боц Скабичевського. Сили й різкості в творах М. Вовчи

не знайти, „політичного змісту“ неможна признати хибою, бо треба взяти на увагу історичну перспективу: неможна з погляду *наших* ідеалів оцінювати твори давніх авторів; трудно вишукати у М. Вовчка і суб'єктивізм; те, що Скабічевський назвав „лірикою“, можна порівняти з „музикою“ Леонтьєва. „Романтическій вымыселъ“ єсть у М. Вовчка в творах пізнішого часу, писаних за-кордоном, але його не можна знайти в „кріпацьких“ оповіданнях; через те думка, що М. Вовчок „всецѣло“ стоїть на ґрунті вигадування, повинна бути одкинута.

Скабічевський пояснює успіх „Нар. Опов.“ М. Вовчка, між иншим тим, що тоді народній побут був мало відомий. Можна запитати: а через 10 років цей побут став більше відомий? В яких сучасних йому творах Скабічевський знайшов краще знання народнього життя, та ще українського? Оповідання М. Вовчка „утратили своє обаяніє“ не через те, що виявились їх проблематичні хиби (це—догад, власне пояснення Скабічевського), а через те, що *своєю темою* вони більше не відповідали потребам громадянства, котре шукало в літературних творах *инших* сюжетів. Мое пояснення тим правдивіше, що Скабічевський признав вартість *казок* М. Вовчка, с. т. творів, нічим не зв'язаних з кріпацьким правом. Коли взяти на увагу, що в художньому відношенні „кріпацькі“ і побутові оповідання М. Вовчка стоять далеко вище казок, то стане ясно, *чим* пояснити упадок інтересу до перших оповідань.

Скабічевський навіть в своїй „Исторіи новѣйшей русской литературы“ не піднявся на ступінь історико-

літературного досліду творів М. Вовчка, не додержав історичної перспективи і лишився цілком під впливом поглядів і принципів, що панували в критиці. Про те, критика Скабічевського зробила своє діло. Вона зайвий раз показала, що історик літератури повинен зріктися всякої публіцистики, і при досліді літературних творів пильно додержувати історичної перспективи.

Незважаючи на свою односторонність, критика Скабічевського не лишилася одинокою. На його погляд в значній мірі став і п. Петров¹⁾.

Аналізуючи оповідання, в котрих більше помітний вплив етнографічного матеріалу, Петров приходить до висновку, що вони „очень близко держатся историко-этнографического матерьяла, за которымъ мало остается мѣста для творческой самодѣтельности автора... Писательница сама знакомилась и знакомить насъ съ народомъ не непосредственно, а показываетъ его намъ сквозь призму историческихъ пѣсенъ и вѣковыхъ народныхъ преданій, которыя можно воспринять и усвоить чисто книжнымъ путемъ“. Аналізуючи оповідання побутового змісту, п. Петров зауважує, що „у Марка Вовчка само собою создаются два типа, положительный и отрицательный, которые проходятъ рядомъ во многихъ повѣстяхъ и рассказахъ этой писательницы, но иногда почти исключительно завладѣвають повѣстью или рассказомъ. Но тогда какъ сфера отрицательныхъ типовъ, какъ болѣе и ближе знакомая писательницѣ по ея происхожденію и обще-

¹⁾ „Очерки истории украинской литературы XIX в.“ К. 1884.

ственнымъ положенію, вѣрно и рельефно изображается ею, другая, чуждая ей сфера крестьянъ и казаковъ, усвоена ею только посредствомъ наблюденія и изученія, основаннаго при томъ на недостаточномъ числѣ фактовъ, которые восполняются у нея извѣстной гуманной тенденціей и теплотою собственнаго чувства, разливающего вокругъ героевъ и героинь какую-то елейность и сообщающаго разсказу сентиментально-элегическій тонъ. Замѣтимъ кстати, что въ лучшую пору своей литературной дѣятельности М. В. попеременно жила въ Германіи и Италіи, какъ показываютъ ея письма къ Т. Шевченку, слѣдовательно описывала Малороссію изъ прекраснаго далека“.

Зазначає п. Петров і бідність сюжетів у Марка Вовчка. На його погляд „всѣ другія повѣсти и разсказы М. В. развиваютъ или просто повторяютъ тѣ же самыя сюжеты. какіе намѣчены въ повѣсти „Інститутка“. Це сталося через те, що п. Петров поставив „Інститутку“ попереду інших оповідань. Про оповідання з кріпацького побуту п. Петров говорить: „Описывая крѣпостной бытъ, Марко Вовчок была, по мнѣнію нѣкоторыхъ, въ этомъ жанрѣ преемницей Квитки и Шевченка, а можетъ быть еще болѣе подражательницей И. С. Тургенева и отчасти американской писательницы Бичеръ-Стоу, автора „Хижины дяди Тома“.

З висновком п. Петрова про етнографичні оповідання М. Вовчка можна погодитися. Що-ж торкається „двухъ типовъ“ побутових оповідань, то до цієї думки треба віднести обережніше. П. Петров не знав, як

творились народні оповідання М. Вовчка, і через те робив догадки й висновки на підставі інших творів. Присутність двох протилежних типів не може служити докором для М. Вовчка. З даних біографії ми знаємо, що М. Маркович описувала те, що сама чула, що їй розповідали про життя простого люду самі герої, або свідки. Само собою розуміється, що оповідати вони могли тільки про те, що самі вистраждали, які наруги терпіли, якій неправді підпадали. Через те, описуючи два протилежних типи, Марко Вовчок стояла на ґрунті дійсности більше за інших авторів. Коли-б вона знайшла позитивні типи серед панів, то це було-б виключенням. А герої М. Вовчка найбільш типичні. Досить приглянутись розумовій і моральній фізіономії дідичів з „Записокъ Охотника“, щоб признати, що в своїм змалюванні негативних типів М. Вовчок не виходила за межі побутової правди. Коли пани „Нар. Оп.“ й вийшли цілком протилежні своїм кріпакам, то сталося це через те, що *самі вони* не являються дієвими особами в оповіданнях; ми знаємо тільки те, що вони робили або зробили по словах інших людей. Навіть, признавши це хибою, ми повинні її віднести до хиб *форми* оповідань, а не бачити в цім навмисного згущення фарб з певною метою утворити чорний фон для світлих типів другої категорії. Але сама форма оповідань застрахувала автора від такої односторонності; це побільшується ще особливою м'якістю викладу, відсутністю різких штрихів, крикливих ефектів. Крім того, яким ще іншим способом можна авторові засвоїти „сферу крестьянъ и казаковъ“, як не способом „наблюденія и изученія“?

Що ж торкається „елейности“, котра ніби-то утворюється зайвою теплою авторського чуття, то це я вважаю суб'єктивним вражінням критика, якому (вражінню) можна протиставити слова Куліша: „розкази (М. Вовчка) прошли сквозь серце автора и диктованы ему сердцем“. „Елейность“, на мою думку, занадто сильний епітет.

П. Петровим закінчився другий період критики про Марка Вовчка, критики негативної. І знову забули про нього, як про письменника. А коли й пригадували, то тільки в звязку з пиғанням про автора „Нар. Оповідань“.

Тільки новий вік приніс нам де-кілька дослідів про творчість Марка Вовчка.

Велика, по розмірам, і ґрунтовно написана критична стаття належить п. С. Єфремову ¹⁾. Стаття викликана звісткою про смерть Марії Маркович (28—VII—1907 р.).

Після попередніх заміток про особу Маркович і „загадковий“ псевдонім, в яких відбивається стара теорія ²⁾, п. С. Єфремов переходить до характеристики епохи появи „Нар. Опов.“ і малює картину громадського й літературного руху 50-х років. В цьому нагадуванні про звязок М. Вовчка, з епохою і необхідність стати на історичний погляд—заслуга п. С. Єфре-

1) „Рада“ № 209 і ин. і С. Єфремов,—„Марко Вовчок“ (літературна характеристика). К. 1907.

2) Добре про це говорить В. Доманицький в своїй рецензії на брошюру С. Єфремова. (ЛНВ. 1908, кн. IV, стор. 197).

мова. Говорючи про „кріпацькі“ оповідання М. Вовчка, п. С. Єфремов робить висновок, що вони „більш-менш повно і всіма сторонами охоплюють життя-бідкування кріпаків, так що за гуртом, не вважаючи на свою ескизність, дають цільну, гарно розкладену і повну картину того життя“. Ніби у відповідь на замітку п. Петрова про „два типи“, п. Єфремов каже, що картина кріпацького ладу у М. Вовчка далеко не вміщається в такі вузькі рямці. Автор наводить цитати, котрі виявляють думку народню про характер кріпацьких відносин, і робить висновок: „Марко Вовчок дає правдиву картину страшного життя і у добрих панів і цим переносить питання з вузького ґрунту особистої моралі на широкі простори соціального ладу“. Багато місця уділено аналізу „Інститутки“, в котрій п. Єфремов справедливо бачить широку картину кріпацького побуту; в ній автор, на його погляд, пробує підняти завісу над тим, звідки виходять „малі тирані“, як вони виховуються, з якими інтересами вступають в життя. Коли картина вийшла у автора не дуже привабливою, то тут не його вина; він тільки те, що було в дійсности, змалював художнім пензлем своїм“.

Характеризуючи настрій сірої кріпацької маси, М. Вовчок, на думку п. Єфремова, показав, що „хочби до якого ступіня довели людину, але живий дух у неї, а живий власне своїм стремлінням на волю. Під покровом терпіння, слухняности і покірности в душі кріпацькій найглибше жила надія на волю, тільки вона одна й ясніла далекою зіркою й манила й надила до

себе.. Думками про волю тільки й живуть кріпаки у Марка Вовчка“¹⁾).

„Не кажучи вже—кінчає п. Єфремов огляд „кріпацьких“ оповідань—про *добре знання тих обставин*, серед яких доводилось кріпакам своє життя плуганити, оповідання ці визначаються колоритом щирого смутку над людською долею та гуманного спочування до кріпацького безталання, що так закрашує ці гарненькі, зграбненькі малюночки, немов оправлені в дуже престенькі рямці... Читаючи спокійно-епічні оповідання, читач не остається спокійним, а запалюється бажанням протесту й боротьби з неволею²⁾, а це найкраща рекомендація художнім творам що-до їх артистичної вартости і громадсько-політичної ваги“.

Далі п. Єфремов переходить до оповідань, що малюють вільне життя козаків, становище „наймитів“, героїв-борців „протестантів“, і родинні відносини простих людей.

Відаючи належну дань авторові за уміння малювати родинний побут народу, а також досить реально описати життя бідолах-наймитів, п. Єфремов рахує цілком невдалими фігури „протестантів“, як у розумінні того природнього виходу з життя-бідування, який вони символізують, так і за блідість фарб, неясність характеристик героїв. Це—„бліді, невиразні фігури, котрих автор не з життя вихопив, а *виховав*

1) Пор. вище слова Котляревського про „батьоре вражіння“ „Нар. Оповідань“.

2) Єфремов. Марко Вовчок, стр. 35—36.

у теплиці власної фантазії і не зміг дати їм плоти і крові... Автор не знаходить на своїй палітрі фарб, щоб ними змалювати ту фігуру, яка невиразно десь манячить у глибині його свідомости". Нездатність Марка Вовчка до яскравого змалювання таких типів п. Єфремов пояснює особливим характером таланту авторки, „таланту гуртового“. „В його творах—каже він—не шукайте дужих індивідуальностей, різко обчеркнутих рукою художника... не вимагайте артистичних портретів, особ з глибоко-проведеними індивідуальними рисами. Це—гуртовий талант, співець тих невиразних і в житті, дрібненьких і сірих істот, що дають тільки фон життю“.

Брошура п. Єфремова уявляє, без сумніву, кращий аналіз творів Марка Вовчка, хоча на ньому й відбився вплив старої теорії про авторство. Звідси—неповнота в поясненні деяких сторін творчости М. Вовчка. П. Єфремов в значній мірі став на історико-літературний ґрунт, але не зберіг необхідного спокою й об'єктивности, впадаючи часто в публіцистику й полеміку по питаннях „злоби дня“. Така, напр., тирада про експропріаторів, яка цілком не до речі в такому досліді.

На кінець наведу погляд Франка про оповідання Марка Вовчка. „Ії „Нар. Оповідання“, що до їх авторства тепер нема ніякого сумніву,—каже він ¹⁾,—визначаються незрівняно оригінальним і свіжим стилем,

¹⁾ Ів. Франко. Нарис. історії українсько-руської літератури. Льв. 1910, стор. 141.

незвичайно колоритним та все таки далеким від сентиментальности, тонкою психологічною обсервацією фактів буденного життя і незвичайною, справді-жіночою, делікатністю в мальованню подій" ¹⁾).

¹⁾ Коротеньку характеристику творів М. Вовчка дає О. Грушевський в статті „Сучасне“ українське письменство [ЛНВ. 1908 р. кн. XI і окремою книжкою]. Нема нічого нового і в „Історії українського письменства“ С. Єфремова. К. 1912 і 1917 р. Тут тільки Єфремов одмовився від старої теорії про авторство.

Розділ IV.

Оцінка художньої сторони „Народніх Оповідань“ Марка Вовчка.

Це питання розпадається на два відділи; перше—питання про оригінальність сюжетів та їх освітлення, друге—художня оцінка в тісному розумінню цього слова. Перше питання вирішується порівнянням творів нашого автора з творами других сучасних і попередніх авторів, та означенням можливого наслідування і впливу. В цьому відношенню питання розділяється в свою чергу на два: а) вплив української літератури і б) вплив російської літератури.

I.

Разом з живими, життєвими вражіннями, Марко Вовчок перейняла і літературну спадщину Т. Г. Шевченка. З творів Шевченка до його заслання, себ-то, задовго до появи „Нар. Оповід.“ надруковано було небагато, але написано і ходив по руках рукопис більшої частини „Кобзаря“. Шевченко дуже високо цінив „Народні Оповід.“ Марка Вовчка, що доказав

присвяченням їй вірша: „Марку Вовчку“ (На пам'ять 24 генваря 1859) ¹⁾.

„Недавно я по-за Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало—
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких,
Лрдей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднее!—І оживу,
І думу вольную на'волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О, доле,
Пророче наш, моя ти доню!—
Твоєю думу назову!“ ²⁾

Шевченко назвав Марка Вовчка своєю „донею“ і мав на це певні підстави. Після його заслання замовкля українська муза, і ніхто не зважувався сказати слово правди про кріпаків і виступити на оборону „отих рабів німих“, про яких співав Шевченко.

¹⁾ Див. також листи Шевченка та його „Дневникъ“ (Розд. I).

²⁾ У Шевченка є ще один вірш „Сон“, присвячений М. Вовчкові, в якому поет передав основний характер творів М. В.

В цьому відношенню М. Вовчок своїми сповіданнями з кріпацького ладу, повними гарячого співчуття до простого народу, своєю свободолюбивою тенденцією („вільною думою“) стала заступницею літературної праці Шевченка. Але й крім цього на „Народніх Оповіданнях“ дежить немалий вплив творця „Кобзаря“. В поемі Шевченка „Сон“ є таке місце:

„Он глянь,—у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки здіймають,
З шкурою здіймають—бо нічим обуть
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,—
Єдину надію—в військо оддають!
. А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне“.

Це місце може служити ніби програмою, окремими пунктами котрої—теми, які розвиваються в оповіданнях М. Вовчка „Два сини“—оповідання про розбите життя двох синів нещасної вдови. „Панська воля“—оповідання про смерть дитини, що вмерла від недогляду, бо її мати гнали на *панщину жати пшеницю*—художня ілюстрація до слів Шевченка; в обох оповіданнях М. Вовчка нема більш нічого, ніяких інших мотивів, котрі-б доповнили картину, намальовану Шевченком, як що не рахувати того, що логічно випливає з головної теми оповідання, або було продиктоване формою оповідання.

Так, в „Панській волі“ мати після смерти дитини збожеволіла.

„Два сини“ малюють картини з дитячого життя цих нещасливих жертв панської влади. Але таку-ж картинку малює і Шевченко в другому вірші „Сова“, присвяченому тому-ж мотивові—*горю* матері, у котрої відібрали дітей. „Сова“ має ще більше спільних рис з названими оповіданнями М. Вовчка.— Героїня Шевченка—вдова, у М. Вовчка в „Двох синах“—теж, у Шевченка мати, не дочекавшись свого сина, збожеволіла, у М. Вовчка в „Горпині“ після смерти сина у матері теж розум помутився.

Між Шевченком, що співав про горе і радість жінки-матері, і М. Вовчком знаходимо багато спільного. Цікаво зазначити, що у Шевченка трапляються слова, конкретний зміст котрих часто розкриває М. Вовчок у своїх оповіданнях. Після смерти чоловіка „Сова“ лишилась удовою.

„З горем та нудьгою
Пішла вона до сусідів
Поради просити...
Присудили сусідоньки
У наймах служити...
Пішла в найми... не минула
Лихої пригоди.

„Лиха пригода“ трапилась, як відомо із змісту „Нар. Опов.“, багатьом героям М. Вовчка. Я цим не хочу сказати, що етюди служби в наймах у М. Вовчка відбивають на собі вплив Шевченка. Я зазначив це тільки, як цікавий збіг, котрий можна з'ясувати спіль-

ністю життєвих спостережень обох авторів. В цьому-ж віршованому оповіданні Шевченка знаходимо ще одну деталь, спільну з М. Вовчком.

„По копійці заробляла,
Копу назбирала
Та до сина *лист писала*“.

В „Козачці“ М. Вовчка Олеся також надіслала листа чоловікові. Далі в тому-ж оповіданні Шевченка слова:

„..... літо
За літом минає.
Помарніла, скалічила,—
Ніхто й не *пізнає*
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу?“.

Рівнобіжні таким словам М. Вовчка в зазначеному оповіданні: „коли-б хто побачив, несе було відра з водою стара, убога жінка..., чи пізнав-би хто Олександрю, багату козачку, пишну дівчину?“

Наведеними порівняннями матеріал для того, щоб судити про вплив Шевченка на Марка Вовчка в „кріпацьких“ оповіданнях, вичерпується, але цей вплив поширюється на оповідання побутового характеру, історичного та народнього ¹⁾.

Перше місце серед творів Шевченка побутового змісту, котрі мали вплив на оповідання М. Вовчка того-ж характеру, займає „Катерина“. Катерина, кидаючи рідну хату, взяпа у садочку жменьку землі:

1) В розумінні впливу народньої поезії.

„...ця крихотка
Надо мною ляже,
Та про долю, мсе горє
Чужим людям скаже“.

Одарка (з оповідання М. Вовчка того-ж імени) перед смертю просила пустити її до вікна і принести „вишневу квіточку“. Як „крихотка землі“ для Катерини, так і „вишнева квіточка“, що нагадувала про батькову оселю, для Одарки—служать ніби символічним звязком між ними і їх родиною. Одарка це висловила такими словами: „нехай подивлюсь у свою сторону, нехай туди гляну в останне: там мій батько і мати живуть“.

Катерина зустріла чумака і попрохала у нього „на дорогу“:

„Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!
Та й навіщо? А дитина?!“

У М. Вовчка знаходимо таку аналогію: „Прокинувся Тишко, та й пішов просити; дивиться Олександра, як її дитина рученята простягає до людей, як, хто копєчку дасть, хто бублика, инший чорняву головку погладить, а инший одіпхне— все бачить Олександра“ (Козачка).

Катерина, зустрівши свого звабника, прохала взяти сина, та не кидати її; сама-ж одмовлялась від усіх прав на його кохання:

„Наймичкою тобі стану,
Кохайся з другою,
Тільки не кидай“.

Маруся („Три долі“) не звертала уваги на прихильність свого чоловіка до шинкарки, дивилась крізь пальці на його поведінку, вона вдовольнялася тим, що була біля нього, спікувалася ним, навіть подяки од його не сподівалась.

Розуміється, текстуального збігу межі віршами Шевченка та прозовими оповіданнями Марка Вовчка встановити вельми трудно, де-коли неможливо.

Доводиться, мимоволі, обмежуватись констатуванням окремих аналогічних епізодів і образів, спільності сюжетів та мотивів. Таку спільність знаходимо і в інших творах наших письменників.

„Черниця Марьяна“ Шевченка змальовує нам долю дівчини, що покохала козака, котру мати примушує вийти заміж за пана,

„За старого, багатого,
За сотника Йвана“.

Дівчина Марьяна вступила до монастиря.

Аналогічний випадок знаходимо у Марка Вовчка в оповіданні „Данило Гурч“. І тут мати, не зважаючи на те, що дочка її Наталя любить з козаком Михайлом, котрий хоче її сватати, примушує йти за „багача великого, Данила Гурча“.

Фінал у М Вовчка інший. Наталя пішла заміж за Данила, але втопилася у Дніпрі, рятуючись від чоловіка. В цій розв'язці п. Петров бачить вплив народніх пісень „про жіночу долю“ і вказує на те, що в

них часто зустрічається самогубство жінки, як вихід із безталанного становища¹⁾.

Можна встановити спільну аналогію між оповіданням М. Вовчка „Невільничка“ і поемою Шевченка „Гамалія“.

Герой поеми йде з товаришами визволити невільників з турецької неволі.

Остап („Невільничка“) збирає військо для тієї-ж мети. М. Вовчок доповнила цей сюжет психологічними мотивами: Остап, взагалі, зважився допомогти своєму народові, котрому жилось дуже зле від постійних наскоків турків; він був чутливою вдачі й мучився нещастям людей. На характері Остапа відбилася, мабуть, літературна звичка М. Вовчка; такі типи досить часто здибаються в її оповіданнях²⁾.

Нарешті, вплив Шевченка виявляється в оповіданнях, в яких сюжетами були народні мотиви. Героїня „Тополі“ полюбила молодого козака, котрий пішов кудись та й не вернувся. Почала дівчина сумувати, а мати

„Не спитала,
За сивого багатого
Тихенько еднала“.

Дівчина пішла до ворожки, щоб поворожити:

„Чи довго їй, одинокій
На сім світі жити?“

1) Див. розд. II.

2) Можливо, що це й так, але-ж трудно відкинути цілком думку, що Шевченко дав М. Вовчкові подібний мотив. Цікаво, що в оповіданні „Три долі“ Катря, не добившись згоди батька на шлюб з Чайченком, теж пішла в монастирь.

Позаяк

„Хоче дати мене мати
За старого заміж..
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб до-дому не вернулась“,

Дала їй ворожка „зілля“ й научила, що з ним робити. Послухалась дівчина, напилася „зілля“, як се наказала ворожка, і

„На диво, серед поля
Тополею стала“.

Хима („Чари“) у М. Вовчка з ревнощів до парубка Тимоша, якого вона любила, і який посватав другу дівчину, звернулась до відьми за порадою, як помститись на розлучниці. Наділила відьма Химу чарівною силою, якою та обернула молоду та її подружок в птиць. Найбільш яскраво виявився вплив Шевченка в оповіданні М. Вовчка - „Свекруха“. Героїня цього оповідання отруїла свою невістку, але вмерла і сама, позаяк не могла пережити смерти сина, котрий зарізався, побачивши свою жінку мертвою.

В баладі Шевченка „Утоплена“ мати з особистої ревности втопила свою красуню доньку, але загинула й сама.

Крім *подібности* в головній думці, є й подібні деталі аж до текстуального збігу. В баладі Шевченка разом з Ганнусею загинув і рибалка, котрий любив її і кинувся в воду спасати її. У Марка Вовчка загинув і син свекрухи-злочинниці.

Балада кінчається такими словами:

„А в-ночі, дівчата,
Випливає з води мати,
Сяде на тім боці,
Страшна, синя, розхристана.
І в мокрій сорочці;
Мовчки дивиться на сей бік,
Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить“.

Коли „свекруха“ довідалась, що й син її мертвий, „як вона кинеться, як побіжить! мало з рук у людей мерця не вибила... Та й *страшна-ж* вона була! Без хустки, *сиві коси тріпаються по плечах, розхристана*, уся в крові... Вже на другий день знайшли під тинном неживу: *синя, синя*, як бузина. Молодих у-купці поховали, стару оддалік... Хата їх так і розвалилась пустокою... *Що-вечора, як місяць зійде, по тому дворищу* тиняється молода Орлиха. У глупу ніч сяде проти місяця, зложить білі руки, піджидає свекрухи, та й докоряє їй: „ти мене, молоду, з світу звела, стара Орлихо“.

Таким чином Марко Вовчок була не тільки літературною наступницею Шевченка, його донькою, вона була його ученицею, перенявши не тільки ідейний зміст „Кобзаря“, але відчувши і формальний його вплив.

Єдиним попередником Марка Вовчка в українській повістній літературі був Г. Квітка, зі своїми повістями з народнього життя.

Наприкінці свого нарису про М. Вовчка, п. Петров каже: „описывая крѣпостной бытъ М. А. Вовчокъ была, по мнѣнію нѣкоторыхъ, въ этомъ жанрѣ преемницей Квитки“...

Квитка цілком не торкався кріпацтва, і мені не зрозуміло, як могла М. Вовчок бути в цьому його „преемницей“. Цю преемственість треба шукати в іншій сфері: в оповіданнях родинно-побутового змісту, з домішкою етнографічного матеріалу, або в типах і засобах характеристики героїв, в манері викладання, в тоні і настрої. Окрім преемствености, може виникнути питання про вплив. Такий вплив, як що тут про його може бути мова, обмежується тільки тим, що і Квітка і Марко Вовчок для де-яких оповідань брали сюжети з життя і приправляли їх етнографічним матеріалом.

Але різниця та, що для Квітки етнографія була тільки засобом, а увагу він звертав головним чином на реальне життя,—у Марка Вовчка риси реального життя лягали на фоні художньо-обробленого етнографічного матеріалу. Найбільш яскраво визначається ця різниця при порівнянні повісти Квітки „Маруся“ з силою етнографічно-побутових рис (опис весілля, похорону молодої і т. ин.) з оповіданням Марка Вовчка „Чари“, де головне—народній світогляд, конкретно переведений на життєвому прикладі.

Де-яку подібність, випадковий збіг можна помітити в типах, (особливо жіночих), аналогію в тоні і настрої оповідань, тільки не в тенденції; в способі

характеристики, в манері викладу, в стилі—не тільки впливу, але й подібності немає.

Між чоловічими типами Квітки єсть такі, що нагадують подібні-ж типи у Марка Вовчка. Так, Тихон Брус з повісти „Добре роби, добре й буде“ виводиться, як людина байдужа до грошей, людина добра, чула, готова визволити сусіду з біди.

Такої-ж вдачі й де-які герої Марка Вовчка: Максим Грімач, Охрім (Дан. Г.), Кармелюк, Остап¹⁾.

Характеристика цих типів у М. Вовчка доводить скорше, що письменниця мала відомий певний тип і рисувала його всюди майже однаковими фабрами, але це ще не показує на вплив Квітки. Ту саму подібність видно і в жіночих типах. У Квітки Маруся (з оповідання тієї-ж назви) визначається лагідною вдачою, привітністю, дівочою соромливістю, наївністю, покірливістю своїм батькам, глибокою любов'ю до свого рідного.

У Марка Вовчка майже всі дівчата й жінки визначаються подібними-ж рисами. Досить вказати на Одарку, Олесю („Козачка“), яка без жадної скарги несе важкий свій хрест; сестру, тиху та лагідну, Марусю („Три долі“) покірливу, щиро кохаючу, самовіддану.

Але й тут цей тип жінки був улюблений у Марка Вовчка і виходив з її особистої вдачі і характеру; через те я не припускаю гадки про вплив літературних зразків.

¹⁾ Характеристику їх див. в розд. II.

В подібності типів у Квітки й М. Вовчка я бачу лише випадковий збіг.

Вплив Квітки на спосіб викладу та на стиль Марка Вовчка ніхто не стане стверджувати, бо для цього не тільки не можливо знайти прикладів, які могли-б це довести, але навіть саме поверхове порівняння доводить нам яскраву протилежність. Квітка *навчає народ* і кожне оповідання починає вступом морально-поучаючого характеру, кожную подію ядліє оцінкою та особистими примітками; одним словом, тоді як Квітка—письменник цілком суб'єктивний,—Марко Вовчок тільки оповідає, починаючи свої твори без усяких вступів, які не мають прямого відношення до діла, завжди утримується від особистих приміток і додержує цілковитої об'єктивності та безсторонності. Може кому-небудь видасться за вплив той факт, що Квітка оповідає завжди від свого лиця, а Марко Вовчок пише устами свого героя, або свідка, але на мій погляд, така форма оповідань являється результатом того, що вона оповідала те, що чула, а не через те, що вона наслідувала манеру Квітки.

Коли, завдяки такій формі, в оповідання вводиться де-яка доля особистого елемента, який виявляється в характеристиці дієвих осіб (але інакше їх і неможливо було-б охарактеризувати), та в де-якій оцінці подій, то характер оцінок зовсім не схожий на моральні та релігійні сентенції Квітки.

Слідуючі приклади підтверджують мої висновки. Оповідання „Маруся“ Квітка починає ось як: „Часто мені приходиться на думку, чого-б то чоловікові так дуже

пристращатись на сім світі до чого-небудь, не то щоб до якої вещи, а то хоч-би і до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелів та других? Перше усього подумаймо, чи ми на сім світі вічні?" і т. и. на протязі трьох сторінок і тільки тоді переходить до оповідання. А ось початок „Козачки“ М. Вовчка: „Жив у нас на селі Козак Хмара; багатирь був! Що було в його поля, худоби; що всякого добра! Не дав йому Господь діточок купочки, уродилась дівчинка одна одним, як сонечко в небі“. Відразу починається історія життя героїні. Для порівняння манери писання наведу характеристику Марусі і Одарки.

Квітка характеризує свою героїню ось як: „Що то за дитина була! Ще маленьке було, а знало і Отчеш, і Богородицю, і святий Боже, і половину Вірую. А тільки було зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома... От і виросла... на втіху. Та що-ж то за дівка була! Висока, прямиесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі прямиенький з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають і між ними зубоньки неначе жарновки, як одна на ниточці нанизані. Коли було заговорить, то усе так звичайно, так розумно, так неначе сопілочка заграє стиха, що тільки-б її і слухав; а як усміхнеться, та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажніі уста. Коси у неї як смоль чорні, та довгі, довгі, аж за коліна; у праздник, або хоч і в неділеньку, так гарно їх повбіра, дрібушка за дрібуш-

ку, та все сама запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком... та завітче квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що рядків двадцять буде, коли і не більше, а на шиї—та й шия-ж білесенька, білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої шиї, на чорній бархатці широкій, так що пальця мабуть у два, золотий еднус і у кільці зверху камінець червоненький, що так-так і сяє" і т. д.

Квітка дуже докладно розписує і характер, і зовнішній вигляд і одіж героїні, у всьому „многоголаніє“, що затримує читача на другорядних сторонніх річах та дрібницях і одтягує увагу від головного.

Зовсім не те у Марка Вовчка.

„А в мого брата була дівчина, Боже мій милий, яка дівчина! Вона було ввесь двір веселить собою, як зорею. Таке-ж молоде та щасливе! Ніякого лиха не знає, не відає; бігає собі та сміється, мов у срібні дзвоникі дзвонить“. На сьому характеристика й кінчається.

Ще один приклад: „Старий Якименко оженив сина, та таку-ж невісточку собі взяв, що й не сказати. Білолиця, гарна і весела, а прудка як зайчик: і в хаті, і на дворі вється, порядкує; господарює і співає й сміється, аж геть чути її голосок дзвенячий. Аби на світ благословилося, уже й вона прокинулася, як рання пташка і клопочеться і бігає. І свекру догодить—вслужить, і чоловіка пожалує, і діло в неї не

стоїть, зроблено все. Живуть щасливо, любенько". („Горпина").

Портрет намальовано, характеристику дано і далі йде оповідання про нещасну долю героїні.

Тон і настрої оповідань Марка Вовчка і Квітки в де-якій мірі аналогічний. Як у Квітки, так і у М. Вовчка оповідання переняті співчуттям до простого народу, повагою до його душевних вартостей, уважним відношенням до його горя й радощів, до його інтересів.

Але зате у М. Вовчка червоною ниткою проходить через усі оповідання вольнолюбива тенденція, якої ми зовсім не помічаємо у Квітки: — у останнього замість цього — бажання показати, що простий нарід по своїм духовним вартостям нічим не різниться від інтелігентних вищих верств¹⁾. Коли оповідання М. Вовчка про щасливе кохання („Сови"), або про розбиті надії на щастя („Чумак", „Три долі"), про лиху свекруху („Свекруха"), або докірливу братову („Сестра"), при чому де-які в тісному звязку з народними піснями, споріднені були з звичайними і улюбленими темами попередніх українських авторів, з окрем

¹⁾ Пор. слова М. Дашкевича: „Квитка, по справедливому замѣчанію Костомарова не раскрылъ всего того, что таилось въ глубинѣ народной души, не осмыслилъ, какъ Шевченко, смутныхъ чувствъ народа и его чаяній". (Отчетъ... стр. 60). Це зробив М. Вовчок, вказавши на несхильний порив кріпаків на волю. Правда думка Ефремова, що М. Вовчок була в українській повісти й літературі тим, чим був Шевченко в поезії (Іст. укр. письм. К. 1917 р. стр. 276).

Квітки, то оповідання з життя кріпаків („Інститутка“, „Ледащиця“ і інші), або повні смутку контрасти між побутом козаків та кріпаків („Козачка“), виконані вже на тлі нових соціальних оцінок та нових літературних течій¹⁾.

Своїми „кріпацькими“ оповіданнями М. Вовчок була учнем Шевченка і піонером в повістній українській літературі. Але герой—нарід Квітки вперше з'являється у нього не тільки в українській, але й у світовій літературі, нарід в побутових, реальних обставинах зі своїми родинними радощами та горем, зі своїм духовним обличчям, з моральними вартостями та природнім розумом—в цьому відношенню М. Вовчок була звичайно його наступницею.

Квітка поставив метою показати нарід в його родинному та громадському побуті, довести, що і під соломяним дахом сільських хат, як і в панських оселях, живе невтомне шукання правди й справедливости на землі, що під сірою одежою беться гуманне, чутливе, самовіддане серце, що щиро відгукується на чужу біду і щиро кохає.

В цьому відношенні М. Вовчок продовжувала традицію Квітки, але не була під його впливом.

Протестом-же проти кріпацької неволі, тенденцією визволення пригніченого народу, картинами його сірого безрадісного життя М. Вовчок з одного боку стоїть поруч з Шевченком, з другого—через голову Квітки

¹⁾ Див. О. Грушевський. Сучасне українське письменство (ЛНВ. 1908 р. кн. 10) ст. 251.

простягає руку Котляревському й Артемовському - Гулакові, продовжуючи їх традицію.

Котляревський перший в українській літературі заговорив про становище простого люду. Пекло в „Енеїді“—яскрава картина пригнобленого життя недавно закріпаченого люду:

„Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх, за скотів“.

Котляревський звів до купи в пеклі всіх „сильних миру сього“, всіх „катів“, як одним словом назвав він рабовласників; навпаки, до раю попали

„Бідні, нищі, навіжені,
Що дурнями счисляли їх,
З яких був людський глум і сміх...
Це ті, яких випроважали
В потилицю і по плечах“—

Це всі ті, кого пригноблювали, над ким знущалися, яких з такою любов'ю малювала М. Вовчок в своїх оповіданнях. Пригадайте хоч-би Олександрю („Козачка“), яку вигнали геть з панського подвір'я за те тільки, що вона насмілилася запитати у пані, чи не писав їй пан про її чоловіка.

Цікаво, що в пеклі Котляревського опинився і „прекрасний пол“ привилейованої кляси, наділений тими-ж рисами, якими змальовано подібні-ж типи у М. Вовчка:

„Які-ж дівок охочі бить,
Зубами з серця скреготали,

Що наймички їх не вважали
І не хотіли їм годить“.

„Інститутка“ М. Вовчка — конкретний приклад для ілюстрації цих рядків Котляревського.

Котляревський своєю „Енеїдою“ перший в новій українській літературі осудив кріпацтво, перший став на оборону людських прав знедоленого люду, а своєю „Наталкою-Полтавкою“ в живих дотепних образах показав, що гарного єсть в житті народньому. Його Наталку, тиху, покірливу, що з любови до матері зважається вік собі занাপастити, бачимо і в Марусі Квітки і в жіночих типах М. Вовчка ¹⁾.

Твори Котляревського визначаються гуманним, демократичним духом, гарячим співчуттям до простого народу і протестом проти кріпацької недолі.

Той самий настрій, те саме співчуття, той самий протест, лише в більш яскравій і конкретній формі знаходимо і у нашого автора. З Котляревським увійшов до української літератури народ і посів в ній одно з найпочесніших місць.

Він став майже єдиним і признаним героєм літературних творів.

1) Пор. слова проф. Дашкевича: „Въ Наталкѣ раскрыта прекрасная душа малорусской „дівчини“ съ такою полнотою чувства, которая не может не трогать читателя и зрителя и которой лишена сентиментальность...“

Котляревскій явился здѣсь *предшественникомъ Книжки съ сочувственномъ и въ то же время правдивомъ воспроизведеніи народнои души*“. („Отчетъ“... стр. 38, курсів наш). Так Котляревський з народнім змістом своїх творів, через оповідання Квітки, стає ближчим попередником М. Вовчка.

Нарід являється героєм у Гулака-Артемовського, який присвячує кріпацтву злу сатиру-байку „Пан та собака“.

В ній безправне та пригноблене становище кріпака-собаки Рябка змальовано такими темними, але разом цілком реальними фарбами; настрої власника кріпаків, який часто важко впливає на відношення до останніх, мотиви жорстокого поводження з ними—вистіяні остільки відливо, що в ідейному відношенні сатира Артемовського стоїть дуже близько до „кріпацьких“ оповідань М. Вовчка.

З'ясувавши відношення М. Вовчка до Шевченка та Квітки і установивши де-яку залежність від першого і преемственний традиційний зв'язок з попередньою українською літературою, можна запитати, що-ж нового вніс наш автор в освітлення сюжетів і тем, які були ним розроблені, в чому виявилась його оригінальність? Відповідь на це питання більш-менш дана при з'ясуванні взаємовідносин „Народн. Опов.“ з творами інших авторів. Нове, звичайно, М. Вовчок дав нам своїми побутовими повістями, особливо-ж „кріпацькими“ оповіданнями. Коли Квітка доказує, то М. Вовчок просто показує. Тоді як у Котляревського та Артемовського осуд кріпацтва є наслідок більше абстрактних ідей та уявлень і гуманного настрою освічених авторів, у М. Вовчка він являється, як логічний висновок з дійсних відносин, підтвержений вказівкою на те, як прагнуть волі сами кріпаки.

Останнє особливо виявиться від порівняння „Народ. Опов.“ з „Записками Охотника“ Тургенєва.

В 1859 році Тургенєв переклав „Народні Оповідання“ Марка Вовчка російською мовою, при чому „поставив своєю задачею соблюсти въ своемъ переводѣ чистоту и правильность родного языка, и въ то же время сохранить, по возможности, ту особую наивную прелесть и поэтическую грацію, которою исполнены „Народные рассказы“¹⁾.

Факт перекладу Тургенєвим оповідань Марка Вовчка немов звязав ці два ймення разом. Але, крім цього цілком зовнішнього звязку, був ще звязок внутрішній, який означався схожістю тем „Народніх Оповідань“ і „Записокъ Охотника“, а також спільною тенденцією—протестом проти кріпацтва та спочуттям до пригнобленого люду. Цей звязок і викликав думку про вплив Тургенєва („Зап. Охотн.“) на Марка Вовчка.

Коли переглядати сторінки тогочасної критики, зараз-же після появи „Нар. Опов.“, то кидається в вічі такий цікавий факт. До кінця 1859 р., себ-то до перекладу Тургенєва, критики (Куліш, Котляревський, Костомаров) і не гадали звязувати Марка Вовчка з Тургенєвим. Висловлювались думки, які взагалі не допускали порівняння ні з ким²⁾. Навіть після 1859 року Добролюбов теж не зробив цього. Перший, хто зважився на це, був К. Леонтєв. Але наслідок порівняння був не на користь Тургенєва. Через сім років Скабічевський, непохвально висловившись про оповідання М. В. і звівши їх з того високого педесталю, на якому поставила їх

1) З передмови Тургенєва до перекладу (курсів наш).

2) Напр. Куліш, А. Котляревський.

тогочасна критика, теж нічого не сказав про можливість впливу Тургенева на Марка Вовчка.

Тільки в 1884 році в книзі п. Петрова ¹⁾ вперше було знято це питання. Здавалось, після того, що було написано про Марка Вовчка і Тургенева, п. Петров повинен був-би фактами довести припускаємий вплив. Але замість цього ми знаходимо у нього лише одну фразу: „Описывая крѣпостной бытъ, Марко Вовчокъ была... можетъ быть еще болѣе подражательницей Тургенева“ (ст. 392). Цим „можетъ быть“ все й обмежується у п. Петрова. Ніяких доказів для підтримання своєї догадки він не подав ²⁾. Не зважаючи на це, думка п. Петрова стала ходячою фразою. В протилежність Леонтьеву, який визнавав за М. Вовчком „особое мѣсто“ в російській літературі, Скабічевський в своїй „Исторіи новѣйшей русской литературы“ зарахував М. В. до гуртка „письменниковъ-белетристовъ 40 років“ ³⁾.

Загальна характеристика школи белетристів 40-х років, яку дає Скабічевський ⁴⁾, є така: „При всій ріжниці—читаємо у нього—в індивідуальних рисах і вдачах белетристів цієї школи—твори їх мають багато

1) „Очерки ист. укр. лит. 19 в.“

2) Пор. слова Дашкевича „Петровъ постоянно говоритъ о вліяніи общерусскихъ поэтовъ на украинскихъ, но ощутительныхъ признаковъ значительнаго вліянія первыхъ и подражанія со стороны послѣднихъ часто не указываетъ“. (Отчетъ о 26 присужденіи наградъ гр. Уварова, стр. 257).

3) Къ беллетристамъ 40-хъ годовъ по характеру рассказовъ изъ народнаго быта слѣдуетъ отнести извѣстную писательницу Марко Вовчокъ (ст. 208).

4) До цієї-ж школи належить і Тургенєв.

спільного між собою в тому, що од більшости їх в однаковій мірі віє селом, пахощами широких лугів, ріллі й тінявих садів, що оточували старі панські садиби: в усіх їх ви знайдете силу сільських краевидів і цілу галерею жіночих типів—один одного привабливіших та граціозніших¹⁾). Коли прикласти цю характеристику до народніх оповідань М. Вовчка, то побачимо, що вона зовсім не покриває їх змісту і настрою. Од оповідань М. В. як що й віє селом, то дух цей зовсім іншого сорту, ніж у російських белетристів 40-х років... Сади, що оточували старі панські оселі, не дають пахощів,— вони навівають жах до їх господарів, викликають щире прокляття пригночених долею і окривджених людьми кріпаків, і щире обурення читачів. Ось як зустріли у М. В. козачку Олесю на панськім дворі, оточенім тінявим садом: „Не почула Олеся ні привіту, ні совіту, ані любого та-веселого погляду не побачила. Пани такі якісь сердиті, а горді—аж надимаються. Будь покірна—наважують—та до роботи панської щира! І чудно, і сумно було Олесі таке слухати! А далі й *страшно стало*. Це справдешня *невільниця* вона буде. І марно її літа молодії перейдуть, марно пишная краса зівяне в щоденній тяжкій роботі—у *неволі* („Козачка“). Нічого, крім страху за свою долю, не навіває панська садиба. Коли-ж сумні передчуття Олесі справдилися, коли її вигнали з панського двору, щоб дурно хліба не їла, вона так прощалася з „панською садибою“: „О, панське дворище! Бодай нічого доброго з роду-віку в тебе не вступило!“

¹⁾ Ор. cit. ст. 111.

Що-ж до „сили ландшафтів сільської природи“, то і в цьому оповідання М. В. не підійдуть під подану Скабічевським схему. Описи природи займають в „Нар. Оповід.“ досить незначне місце.

Таким чином з усіх характерних рис „школи белетристів 40-х років“ тільки одна (галерея жіночих типів) може бути віднесена до творів М. Вовчка. Але й тут є істотна різниця. Скабічевський має на думці „привабливі та граціозні“ постаті дівчат та жінок дворянської кляси (Тургеневських), тоді як у М. В. дівчата й жінки, хоч привабливі й граціозні, але глибоко нещасні істоти, пригноблені важкою працею, під вічним страхом кари, вони животіють серед фізичних і душевних страждань.

Скабічевський далі говорить про роль письменників-дідичів в змалюванні народнього побуту і кріпацтва, про те значіння, яке мало їх походження на характер такого змалювання. „Поміщики найближче стояли до народу—говорить він. Але близькість ця була цілком зовнішньою і при тому рабовласницькою; поміщики не мали змоги увійти у внутрішні умови народнього побуту, збагнути душу народу і його ідеали. Їх одрізняла од народу безодня недовірря та захованого ворогування, яку мали селяне до панів, не виключаючи найгуманніших з них¹⁾. Це одбилось на більшості тво-

¹⁾ Між иншим це недовірря та ворогування досить незначно одбились в „Зап. Ох.“. У М. Вовчка-ж таке відношення селян виступає на кожнім кроці. Зокрема про відносини до гуманних панів у М. В. є такі слова одного з персонажів: „Добрий пан—не бє, не дає, та нічим і не дбає“ („Інститутка“).

рів з народнього побуту белетристів 40-х років. Характери, типи й епізоди, які ми зустрічаємо в цих творах, мають надто конкретний характер, мають вигляд *ви-надково поміченого і вихопленого з життя*. Касьян з Красивої Мечі, Хорь, Калінич, Яків-рядчик і інші виступають самотньо перед вами, *зовсім не складаючи збірних типів*, в яких-би ви бачили представників народніх мас¹⁾.

Ця особливість (самотність і конкретність образів) в творах белетристів 40-х років зовсім підкопує ті підстави, на котрих М. Вовчка можна було б зарахувати до цієї школи. Важно для нас і те, що Ск—ий взяв для підтвердження своєї думки приклади з Тургенева, котрого він, очевидно, вважає найбільш типовим для цієї школи. Така посилка на Тургенева ще більше підкреслює мою думку: Тургенева і М. Вовчка ставити поруч неможна.

Відомі нам біографічні матеріали про М. В. дуже добре малюють ті відносини, в яких була вона з простими людьми, як уміла вона привабити їх до себе, змусити їх без примусу оповідати життя своє й чуже, одкрити свою душу, своє відношення до фактів пережитого й переживаемого. Про цю здібність щільно підходити до народу, приглядатися до внутрішніх умов народнього життя говорять усі критики, що писали про її оповідання. В цьому відношенню вона була в тих сприяючих умовах, котрих Ск—ий не хоче признати

¹⁾ Op. cit. ст. 207.

за другими белетристами¹⁾. Крім того типи і епізоди її оповідань мають як раз протилежний характер, чим який давав Ск—ий белетристам 40-х років. Власне у неї й нема тих „надто конкретних, одиночних і одиноких, випадково помічених і вихоплених з життя“ образів, які він знаходив у Тургенева. Типи М. Вовчка—перш над усе *типи*, збірні образи в цілковитому розумінні цього слова, дійсно представники народніх *мас*. М. В. малює своїх персонажів дуже загальними рисами, і цю „загальність“ характеристик зазначали й попередні критики²⁾. Та й сам Сакібчевський зазначає у М. В. „відсутність живих *реальних* фарб, обмеження одними загальними стереотипними рисами“ (ст. 208). Як-же „загальність“ можна погодити з „конкретністю“, та ще й зайвою? Таким чином, я прихожу до того висновку, що до школи белетристів 40-х років, найкращим представником якої є Тургенєв, Марка Вовчка зарахувати неможна. Єдина схожість, яку можна знайти між оповіданнями нашого автора і творами белетристів 40-х років, з'окрема „Записками Охотника“ Тургенева,—це *спільність теми* (народній побут в умовах кріпацтва), *спільність настрою* (глибоке співчуття до страждущого народу), *спільність тенденції* (протест

1) Цій обставині ми завдячуємо, що і в „Нар. Оповід.“ ми бачимо глибоке знання народньої душі, народньої психології. Це зайвий раз примушує відкинути гадку про роль Аф. Вас. Марковича в витворенні їх (що власне він дав своє знання народу).

2) Леонт'єв.

тогочасна критика, теж нічого не сказав про можливість впливу Тургенева на Марка Вовчка.

Тільки в 1884 році в книзі п. Петрова ¹⁾ вперше було знято це питання. Здавалось, після того, що було написано про Марка Вовчка і Тургенева, п. Петров повинен був би фактами довести припускаємий вплив. Але замість цього ми знаходимо у нього лише одну фразу: „Описывая крѣпостной бытъ, Марко Вовчокъ была... можетъ быть еще болѣе подражательницей Тургенева“ (ст. 392). Цим „можетъ быть“ все й обмежується у п. Петрова. Ніяких доказів для підтримання своєї догадки він не подав ²⁾. Не зважаючи на це, думка п. Петрова стала ходячою фразою. В протилежність Леонтьєву, який визнавав за М. Вовчком „особое мѣсто“ в російській літературі, Скабічевський в своїй „Исторіи новѣйшей русской литературы“ зарахував М. В. до гуртка „письменниковъ-белетристовъ 40 років“ ³⁾.

Загальна характеристика школи белетристів 40-х років, яку дає Скабічевський ⁴⁾, є така: „При всій різниці—читаємо у нього—в індивідуальних рисах і вдачах белетристів цієї школи—твори їх мають багато

¹⁾ „Очерки ист. укр. лит. 19 в.“

²⁾ Пор. слова Дашкевича „Петровъ постоянно говорить о вліяніи общерусскихъ поэтовъ на украинскихъ, но ощутительныхъ признаковъ значительнаго вліянія первыхъ и подражанія со стороны послѣднихъ часто не указываетъ“. (Отчетъ о 26 присужденіи наградъ гр. Уварова, стр. 257).

³⁾ Къ беллетристамъ 40-хъ годовъ по характеру рассказовъ изъ народнаго быта слѣдуетъ отнести извѣстную писательницу Марко Вовчокъ (ст. 208).

⁴⁾ До цієї-ж школи належить і Тургенєв.

проти гноблення народніх мас во імя ідей гуманности й справедливости).

Але ця подібність ще не може служити основою до того, щоб допустити вплив Тургенева на Марка Вовчка, позаяк це скоріш пояснюється українською літературною традицією, громадськими настроями та ідейними течіями російської і української інтелігенції.

Головними дієвими особами у Тургенева виступають виключно мужчини; жінки зустрічаються зрідка, по більшости-ж тільки згадуються. У М. Вовчка навпаки: героями виступають виключно жінки, а мужчини появляються рідко. Центр ваги в усіх оповіданнях М. В. полягає в жінці: їй, її життю і долі присвячено найбільше уваги. Можливо, це—факт не такого великого значіння, але факт цікавий. Порівняння оповідань М. Вовчка й Тургенева на теми з кріпацтва (лише тут і міг виявитися вплив) наглядно покаже, як далеко стоїть від правдивости гіпотеза п. Петрова.

Я не буду торкатися порівнюючої оцінки картини кріпацького побуту у М. В. і Тургенева, позаяк більша чи менша цінність такої картини залежить від талану автора, індивідуальних рис його особи, а оцінювати талани завданням своїм я не ставлю. Тому обмежуся порівнянням того відношення до кріпацтва, яке виявляють селяне у М. В. та Тургенева. При виясненні цього питання потрібно звернути увагу на те, що у М. В. відношення селян можна зрозуміти одразу, позаяк головними дієвими особами є самі селяне, головним чином жінки, що на своїх плечах винесли всю

вагу кріпацького становища,—тоді як у Тургенєва таке відношення можна вивести, лише прийнявши на увагу ті зовнішні умови, в яких кріпаки знаходилися, з поводження поміщиків (а малюнків такого поводження є досить в „Зап. Ох.“). При читанні оповідань М. В. ми зразу вступаємо в сферу народніх відносин, знайомимося з ними безпосередньо, з перших джерел; читаючи „Зап. Ох.“, ми знайомимося з ними з других джерел, від автора; поглядів про кріпацтво самих кріпаків в „Зап. Ох.“ нема. Тоді, як в „Нар. Опов.“ про кріпацтво говорять читачеві самі кріпаки—в „Зап. Ох.“ сам автор говорить нам про свої зустрічі і розмови з селянами, про свої спостереження та вражіння. Ця істотна різниця в формі оповідань порівнюємих авторів довела до того, що відношення селян до свого становища виявлено в них різно. У М. В. селяне недвозначно виявили своє відношення до кріпацтва. Майже в кожному оповіданні¹⁾ знаходимо на те приклади.

Так, в оповіданні „Козачка“ вільна козачка, почувши про намір Олесі одружитися з кріпаком, так умовляє її: „Олесю! схаменись! та як-би жив був твій батько, або мати,—краще-б вони тебе в глибокій крилиці затопили“, а молодь потакує: „Не йди за кріпака, не йди! Як такого ходу, то лучче з моста та в воду“. А ось як говорять кріпаки. В оповіданні „Одарка“ дівчина втікла з панського дворища. Пан послав людей повернути її. Мати й дівчина просять посланців

1) Мова, звичайно, йде тільки про оповідання з кріпацького побуту.

не брати її, лишити в рідній хаті, але батько сказав: „Годі проситись! Не помилують, та не їх і сила!—„Не сила наша:—одповіли ті—*як-би то сила!*“ Це—поки пасивний протест, але все-ж таки протест, що свідчить про справжні змагання кріпаків. Активний протест ми знаходимо в „Інститутці“, найкращій повісті М. В., присвяченій кріпацькому побуту. Назар, щоб вирватись з неволі,—втік, а Прокіп підняв „бунт“ супроти своєї господині, за що й був відданий в москалі. На турботне запитання жінки, що він наробив, Прокіп відповів: „Що я сподіяв? Будеш вільна—от що! Воля! воля! Та на волі і лихо, і напасть—ніщо не страшно! На волі я гори потоплю! А крепаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане“. Сама Устя, героїня „Інститутки“, так змальовує своє життя „на волі“: „Служу, наймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кровю обкипіла! Та инколи і мені так легко, так-то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла—зараз і покинути ту службу вільно“. Настя Чайківна („Ледащиця“) купила свободу ціною втрати дівочої чести, ціною хвороби, але все-ж добилася бажаної волі.

В pendant до цього у Тургенева зустрічаємо таке.

Хорь не хоче викупитись, хоч йому й пропонує це зробити сам поміщик, і він має спромогу стати вільним. Але Хорю добре живеться і в неволі. По волі він не сумує й не жадає її. Він розуміє вигоду свого становища і свою вигоду не промінє на волю.

Калінич некористливо служить свому панові і зовсім не ображається тим, що той навіть уваги не звертає на його пильність.

Бірюк також сумлінно й щиро доглядає за панським лісом, „дереть“ мужиків, хоч не може не бачити й не розуміти бідування їх, яке йому в декількох уривчатих але багатопромовляючих словах описав пійманий „злодій“. Така відданість службовому обов'язку, можливо, з погляду етики й повинна бути підохочувана, але нічого подібного ми не знайдемо у Марка Вовчка.

Як паралель, наведу такий епізод з „Інститутки“. Коли поміщиця розгнівалась на бабку, яка обдарувала селянських діток панськими яблуками, і назвала її „злодійкою“, остання відмовила: „Не крада я зроду-віку мого, пані! *Бог для всіх родить!* Подивіться-ж, чи для вашої-ж душі мало?“.

У бабки М. Вовчка яблука—Божії, а у Бірюка Тургенева ліс—панський!

Протесту з боку селян у Тургенева нема ніякого. Є навіть свого роду оправдання „батьківського“ піклування поміщиків над кріпаками. Коли Мардарій Аполонович Стегунов („Два поміщика“), притримуючись принципу „люб'яй да наказуеть“, наказав вибити буфетчика Васю, останній нічки не виявив свого невдоволення; навіть на запитання про причину кари спокійно відповів: „А по дѣламъ, батюшка, по дѣламъ! У насъ по пустякамъ не наказывають; такого заведенія у насъ нѣту—ни, ни. У насъ баринъ не такой; у насъ баринъ... Такого барина въ цѣлой губернии не сыщешь!“ Чи не щире було признання Васі, чи це просто атрофія почуття своєї гідності, наслідок довгого невільництва,—питаю я инше, я констатую факт:

кріпаки „Зап. Ох.“ не тільки не пориваються на волю, як у М. Вовчка, добиваючись її всіма можливими і приступними засобами, але навіть не протестують, хоч-би й пасивно, проти своєї неволі з усіма її специфічними наслідками. В цьому я і вбачаю величезну різницю між „Нар. Оповіданнями“ і „Записками Охотника“¹⁾.

Наприкінці цієї частини я зазначу ще одну рису. В „Зап. Ох.“ досить часто зустрічаються типи старост. В оповіданнях „Бурмистръ“, „Контора“ й инш. старости грають досить значну роль, виступаючи здирижками селям і обманщиками своїх панів, в ролі народніх паразитів, хижаків, що користуються безправ'ям селян і дурістю поміщиків, щоб набити свої кишені.

Таких осіб, що вийшли з селянства, кулаків і ворогів свого народу, у М. Вовчка ми не здибаємо. Навпаки, в „Нар. Опов.“ можна зустріти навіть свідомість у селян спільности своїх інтересів („Знай, Ляше“, „Одарка“, „Інститутка“)..

Необхідного матеріалу для оповідань з кріпацького побуту можна було-б вишукати до-сходу кожному, хто поставив-би метою дати малюнок „Старої Русі“.

¹⁾ Це-ж являється й видатною, оригінальною особливістю „Нар. Опов.“ Шевченко в вірші „Сон“ (Марковичці) вказав на потяг до волі у кріпаків, як на основну ідею народніх оповідань. В вірші поета матері сниться сон, що її син виріс і став добрим козаком, „вже не панський, а на волі“.

Через те навіть збіг фактів у двох письменників ще зовсім не доводить впливу й запозичання. Для того-ж, щоб його довести, потрібна ще присутність інших фактів, як текстуальні збіги, котрі стоять по-за сумами, форма твору, спосіб писання, стиль.

Прикладаючи ці умови до наших авторів, можемо встановити факт, що навіть у змісті оповідань, в матеріалі, котрий вони обробляють, збігу нема зовсім, і подібности дуже мало. Про форму оповідань Марка Вовчка й Тургенєва я казав вже перед цим.

Тому порівнюємо спосіб писання.

Тургенєв в „Зап. Ох.“ оповідає від своєї особи. Він описує свої подорожні зустрічі, передає свої спостереження й вражіння, перериваючи мову своїми примітками й великими описами природи. Вводячи читача в світ народніх відносин, розгортаючи перед ним малюнки кріпацького ладу, Тургенєв завше тримає його коло себе, змушує дивитись його (автора) очима, крізь призму власних поглядів, хоч іноді й замаскованих, але завше почуваних. Читач чуває себе завше з „проводникомъ“, як висловиєся Куліш.

Все те, що ми бачимо в „Зап. Ох.“, пройшло перед очима автора, коло нього, і читач бачить тільки те, на що автор вважав потрібним звернути його увагу. Тургенєв ретельно малює характеристику людей, що проходять перед нами, дбаючи про те, щоб найяскравіше й найповніше змалювати портрет, одітнути окремі оригінальні риси, властиві тільки певній особі, підкреслює індивідуальні властивості її зовнішнього вигляду й характеру, підшуковуючи вдалі по-

рівняння, даючи влучні епітети, користуючись великим запасом власного досвіду й знання.

У Марка Вовчка оповідають прості люде, простими, немудрими словами, якими тільки й може орудувати жінка, що вийшла з народу, характеризуючи дієвих осіб тільки загальними рисами, які властиві не тільки певній особі, але сотням і тисячам їй подібних, уникаючи яскравости фарб, ефектовности становища, надзвичайности малюнків. Малюнки і особи не вриваються в пам'ять читача, проходять повз нього, залишаючи на душі тільки загальне вражіння, витворюючи загальний настрій,—Тургенєвські-ж портрети не забуваються.

Прочитавши яке-небудь оповідання М. Вовчка, можна забути ймення дієвих осіб, можна забути подробиці, яких у М. В. досить мало, але не можна позбавитись уїдливих уяв про важку долю неправдиво скривдженого й пригнобленого люду.

Стиль Тургенєва—індивідуалізуючий і характеризуючий, стиль Марка Вовчка—типізуючий і узагальнюючий. Всі добре памятають яскраву й влучну характеристику Хоря і Калінича, всі памятають характер і зовнішній вигляд Мардарія Аполоновича Стегунова, „низенького, пухленького, лысаго старичка, съ двойнымъ подбородкомъ, мягкими руками и порядочнымъ брюшкомъ“.

Пеночкин („Бурмистръ“) — „роста небольшого, сложенъ прекрасно, одѣтъ щеголевато, собою очень недурень, руки и ногти въ большой опрятности содержитъ; съ его румяныхъ губъ и щекъ такъ и пышетъ

здоровьемъ. Смѣется онъ звучно и беззаботно, привѣтливо щурить свѣтлые, каріе глаза... Дамы отъ него безъ ума и въ особенности хвалятъ его манеры“ і т. д.

Бірюк „былъ високаго роста, плечистъ и сложенъ на славу. Рѣдко мнѣ случалось видѣть такого мелодца. Изъ-подъ мокрой замашной рубашки выпукло выставлялись его могучія мышцы. Черная курчавая борода закрывала до половины его суровое мужественное лицо; изъ-подъ сросшихся широкихъ бровей смѣло глядѣли небольшіе каріе глаза“... „Я увидѣлъ мужика, мокраго, въ лохмотьяхъ, съ длинной, растрепанной бородой“ („Бирюкъ“).

„Владиміру было уже не до возраженій: онъ дрожалъ, какъ листъ, зубъ-на-зубъ не попадалъ, и совершенно безсмысленно улыбался. Куда дѣвалось его краснорѣчіе, его чувство тонкаго приличія и собственного достоинства...

Кучерь Іегудіиль, человекъ чрезвычайно медлительный, тяжелый на подъемъ, разсудительный и заspanный, стоялъ у воротъ и усердно потчивалъ табакомъ Сучка. (Я замѣтилъ, что кучера въ Россіи очень скоро дружатся). Сучокъ нюхалъ съ остервенѣніемъ, до тошноты; плевалъ, кашлялъ, и, повидимому, чувствовалъ большое удовольствіе“ („Льговъ“).

А ось які характеристики дає Марко Вовчок.

„Родилась у козака Хмари дівчинка, одна-одним, як сонечко в небі. Випестили її, викохали—хорошу й чепурну, і на добрий розум навчили. Та й дівчина-ж

була! Величня, хороша, до всякого привітна й ласкава: і заговорить, і засміється, і пожартує...

Петро був дід дуже старий, білий, а проте чуйний, високий й прямий, як явір, очі йому блискучі, як зорі" (Козачка").

Старий Якименко оженив сина, та й таку-то невісточку взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна і весела, а прудка, як зайчик: і в хаті, і на дворі вється, порядкує, господарює, і співає, і сміється, аж геть чути її голосок дзвенячий" („Горпина").

Важко вишукати що небудь в оповіданнях М. Вовчка для порівняння з майстерними характеристиками Тургенева. Наведені уривки дуже характерні для неї, таких багато, таких більшість. У нашого автора нема тих докладних, до дрібниць, описів, відчитів про фізичні рухи людей, яких так багато в „Запискахъ Охотника“.

У всіх оповіданнях Тургенева помітне місце займають описи. Нема жадного оповідання без того, щоб не було якого-небудь, хоч самого незначного малюнку природи, або взагалі описів і вступів.

„Хорь і Калінич" починається з опису ріжниці між натурою людей Орловської губ. і Калужською натурою.

„Єрмолай і Мельничиха" починається з пояснення, що таке „тяга“.

„Малиновая Вода" малює „нестерпимую жару въ н алъ августа“.

Багато малюнків природи в оповіданнях „Касьян“, „Бірюк“. Кожний памятає відоме: „Дайте мнѣ руку, любезный читатель, и поѣдемте вмѣстѣ со мною“. („Татьяна Борисовна“).

Найвищої художности описи природи набувають в „Бѣжиномѣ Лугѣ“, де малюнок „прекраснаго іюльскаго дня“ змінюється „чудесной картиной“ присмерку, „когда мракъ борется со свѣтомъ“, і закінчується чудовим описом ранку й сходу сонця: „Не успѣлъ я пройти и двухъ верстѣ, какъ уже полились кругомъ меня по широкому мокрому лугу и спереди по зазелѣвшимся холмамъ, отъ лѣсу до лѣсу, и сзади, по длинной пыльной дорогѣ, по сверкающимъ обагренымъ кустамъ, стыдливо синѣвшимъ изъ-подъ рѣдѣющаго тумана—полились сперва алые, потомъ красные, золотые потоки молодого горячаго свѣта. Все зашевелилось, проснулось, запѣло, зашумѣло, заговорило“.

В „Нар. Оповіданнях“ описи й малюнки природи займають найменше місця і трапляються досить рідко. По більшості це маленькі, хоч і гарні етюди, змальовані доволі загальними фарбами.

„Іду, іду і не оглядуюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу, та й глянула тоді на своє село; а сонечко саме сходить. Село, як на долоні, так мені в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямриння, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвірря, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не ворухнуся—здивилась“ („Сестра“). „А сонечко заходить. Річка тече, як щире золото, між

зеленими берегами, кучеряві верби купають у воді свої віти; цвітуть—процвітають маки городні і високо-верхі коноплі зеленіють; де коло білої хатки червоніє рясне вишення, чи високий кущ калини стріху підпирає, закриваючи всю білу стіну, а хатина-ж у розквітлому городі, як у віночку ховається. І зелено й червоно, і голубо й біло, і синьо й рожево коло тієї хатки. Тихо й тепло, і скрізь червоно—і на небі, і на згіррях, і на воді, Господи“ (ibid.). „Дав Бог весну, віє теплом, із стріх вода капле, сонечко веселенько світить, тане сніг, задзюрчали по улицах струмочки, садки зазеленіли“ (ibid.). „Скресла крига, пройшла. Шумить Дніпро, сивіє й чорніє, і плескає в береги; розвивається верба, зеленіють очерети. Зацвіли вишні, прокувала сива зозуля. Красно в садочку! Послався зелений барвінок, голубо зацвів; червоніє зірка, повився горобиний горошок, вовча стопа попустила широке листя; цвіте-процвітає мак повний—і сивий, і білий, і червоний; розкинувся по землі синій ряст, і розрослась зелена рута“ („Максим Грімач“).

„В п'ятницю її поховали. Як опускали домовину в яму, то все над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалось по землі золотим промінням. Ранок такий-то тихий та ясний придався: ні вітрець не віне, ні хмара не збіжиться. Душа праведна переставилась“ („Одарка“).

Марко Вовчок більш обмежується оповіданням про пригоди в житті своїх героїв, дає цілу біографію їх, од народин до смерти, лише зрідка вставляє в своє нехитре оповідання малюнки природи, немов для того,

щоб підкреслити душевний настрій оповідача або поставити в зв'язок з яким небудь епізодом в житті героїні (останній уривок з „Одарки“) ¹⁾).

Природа у Тургенєва живе і сяє фарбами, її явища знаходять в душі автора живий відгук, для них він уміє знайти відповідні вирази й епітети. Природа у нього не має ніякого відношення до змісту оповідання. Вона має власну цінність, її він малює з щирим любовним захопленням при кожному зручному випадкові. Малюнки природи у Тургенєва—це, так мовити, динаміка опису.

Марко Вовчок описує лише те, що бачить перед своїми очима, перелічує предмети й явища, наділяючи їх більше означеннями, ніж епітетами, фотографує—це статика опису.

Нема сумніву в тому, що ця різниця виходить з форми оповідань „Нар. Оп.“ і „Зап. Охотн.“. В перших виступають люде прості, які, звичайно, не можуть знайти в своїй мові потрібних виразів, в останніх виступає освічений автор, що має глибоке поетичне чуття й володіє багатою, образною мовою. Звичайно, що автор „Нар. Опов.“ дуже-б помилився, відійшов-би від художньої правди, як-би в своїх описах, вкладених в уста народу, пішов-би слідом за Тургенєвим. Це можна вважати заслугою нашого автора, поставити на плюс його почуттю міри й правди в художніх творах цієї форми.

¹⁾ Див. також зміст „Сестри“

Наприкінці скажу де кілька слів про відношення авторів до своїх героїв.

Марко Вовчок ставиться до своїх нещасливих героїв, як близький і дорогий приятель, якому можна довірливо вилити своє наболіле серце і без вагання висловити всю прикрість образ, заподіяних людьми.

Тургенев-же дивиться на все з боку, як сторонній глядач; але читач завше бачить автора перед себе, і разом з ним придивляється до кріпацького побуту, спостерігає й вивчає народ. Тому ми й знаходимо у Тургенева силу зовнішніх спостережень, силу нових осіб, характерів і епізодів, але мало душі, сердечности. В „Нар. Оп.“ навпаки—дуже мало нових осіб і малюнків, але багато чуття, тепла¹⁾).

Користуючись словами поета, можна сказати про наших авторів, що „Зап. Ох.“ Тургенева—„ума холодныя наблюденія“, „Нар. Опов.“ М. Вовчка—„сердца горестныя замѣты“. Не дурно Куліш поставив епіграфом до своєї статті про Марка Вовчка в „Русскомъ Вѣстникъ“ (1857 р. кн. XII) слова А. Міцкевича: „Miej serce i patrzaj w serce!“

Цілком правий був проф. Дашкевич, коли сказав, що український науковий і літературний рух 20—50 рр., маючи багато спільного з російським²⁾ у головних змаганнях до вивчення і художнього змалювання народ-

¹⁾ Пор. слова Куліша, що опов. М. В. „пройшли крізь серце автора й диктовані йому серцем“.

²⁾ По термінології Дашкевича „общерусскимъ“—загально-російським.

ности, все-ж *досить різнився* од відповідної російської течії. Зв'язок українських письменників з російськими в спільній ідеї, що однаково давала натхнення всім кращим письменникам 50—60 рр., безперечний, але в деталях була різниця¹⁾.

Між Марком Вовчком і Тургенєвим можна провести тільки аналогію, ґрунтуючись на спільній темі, настрої й тенденції, але про вплив говорити не годиться.

Любов до свого народу, вивчення етнографії, літературна традиція—більш могутні фактори в творчості Марка Вовчка, ніж припускаємий, але недоведений вплив Тургенєва.

II.

Найулюбленим жіночим образом нашої письменниці була тиха, покірна, добра і привітна, щирокохаюча і самовіддана жінка, що без нарікання несе свій тяжкий хрест. Через це всі жінки у М. Вовчка змальовані досить спільними фарбами, не тільки в оповіданнях з кріпацького побуту, але і в оповіданнях родинно-побутового змісту²⁾.

Типи вільних людей, козаків, в протилежність кріпакам, змальовані майже однаковими рисами: вони дуже схожі один на другого.

Згадаймо, наприклад, старого Кохана („Викуп“), козаків з „Козачки“, Максима Грімача, Охріма, Да-

1) „Отчетъ о 29 присужденіи наградъ гр. Уварова“ СПб. 1888 г. ст. 121, 233. Курсів наш.

2) Приклади наведені вище.

нила Гурча, молодих чумаків („Сон“, „Чумаки“). В опису їх єсть одноманітність, чи, вірніше, спільність. Ця спільність почувається в характеристиці їх внутрішнього, духовного лица, їх почувань та моральних мотивів. Згадаймо Максима Грімача і Охріма, які завжди готові були допомогти товаришам в біді, згадаймо Павла Чорнокрила і Якова Чайченка, що сумували над безладдям людського життя, згадаймо Кармелюка і Остапа, котрі вболівали над чужим горем і активно йшли на боротьбу з неправдою життя. Ця спільність, на мій погляд, пояснюється тим, що чоловіки в „Народн. Опов.“ грають другорядну роль і виступають випадково. Виключенням з'являються Кармелюк і Остап, але в цих оповіданнях, написаних за кордоном, зазначена спільність може бути пояснена певною літературною звичкою, а також тим, що матеріял до цих оповідань дали народні перекази, а не сучасне життя, не дійсність.

Можна почасти погодитись з тими критиками, котрі підкреслювали у М. Вовчка брак фактів, що необхідно поповнювались дедуктивним шляхом—продуктами власного натхнення і поетичного вигадання. Я вже вказував на повторення окремих епізодів, на спільність і подібність типів. Але в жадному оповіданні *нема тільки повторення*, в кожному з них поруч з повторенням відомих сцен, які обставлені новими подробицями, освітлені новими мотивами, *єсть нові картини і типи*. Де-яка дедуктивність у М. Вовчка єсть, але вона пояснюється тим, що М. Вовчок писала свої повісти, в більшості, на підставі оповідання діе-

вих осіб або свідків якої-небудь пригоди, що стала ґрунтом повісти: сама вона фактів живої дійсности мало бачила, але багато чула. Вказівки на це ми знаходимо в відомих тепер біографічних даних про процес творчости М Вовчка, в її листах, чорновках і записках, в етнографічному матеріялі¹⁾, нарешті в свідоцтвах сучасників про її життя і роботу.

Але виникає питання, оскільки дедуктивність творчости можна вважати хибою твору. До певної міри кожний літературний твір, виключаючи фотографічні описи та етнографічні записи, єсть дедукція. Хиба „Записки Охотника“ Тургенева, в котрих зібрано так багато окремих осіб, характерів, сцен та ситуацій, котрі явились результатом художньої обробки матеріяла, добутого чисто індуктивним шляхом—не були наслідком рішення автора виконати свою „Аннибалову клятву“? Не так давно С. Венгеро²⁾ довів, що Гоголь справжньої Росії, реального російського життя цілком не знав і не мав можливости знати, бо середню Росію він мигцем бачив і спостерігав щось коло 50 день, в провінціальному руському місті пробував лише 10 годин на станції, дожидаючи коней. Значить,—„Мертвые души“ і „Ревизорь“—ці зразки реалістичного напряму, збудованого на художньому перетворенні дійсности,—плід геніяльної дедукції, юнаць-

¹⁾ Див. розд. I

²⁾ Рѣчь 1912 № 56, 57: „Гоголь совершенно не зналъ реальной русской жизни“ (почти невѣроятное происшествіе).

ких вражінь і дитячих спогадів!¹⁾ Виходить, річ не в індуктивності чи дедуктивності творчості, а в таланті автора, в мірі наближення його твору до реальної дійсності, в художній правді, в здібності обективувати і конкретизувати свої спостереження, вражіння, ідеї й абстракції! Можна погодитися і з тими критиками „Народн. Оповідань“, котрі вказували на ескизність оповідань, на загальність і стислість характеристик героїнь. Але мушу зазначити, що спільність характеристичних рис дієвих осіб і стислість описів ні трохи не ослаблює видатности, випуклости образу.

Справді, що може бути загальніш такої характеристики: „Що то за дівчина за той час стала, Боже мій, світе мій! Та така молоденька, а красна, як маківка! Заквітчана, в червоному намисті, сорочка вишивана, в черевиках—ну, дівчина! Як зірочка“ („Викуп“).

Або: „Як побачила я Оксану, аж рученьками всплеснула. Вигналась висока дівчина, ставня, хороша; коса їй аж до пояса, і така ласкава, привітна, ввічлива“. („От. Андрій“).

Тут більш подано *вражіння*, і то тільки загальне, яке справляє героїня, а не дана детальна її характеристика.

Але з другого боку, подивіться на Явтуха Товстодуба („Викуп“). В сцені викупу він увесь перед

¹⁾ Таким-же шляхом особистих спостережень і оповідань інших осіб зібраний був матеріял і для „Хижини дяди Тома“ Бічер-Стоу. Див. про це останню главу роману, де знаходимо авторські признання.

вами, зі всіма своїми індивідуальними властивостями, що окреслені випукло й яскраво, окреслені в дії, у вчинках!

Крім того, загальність і стислість, відсутність деталей і другорядних подробиць, ще яскравіше відтіняє безталанну долю Олесі („Козачка“), жертви власної помилки й людської жорстокости. Поруч з дедуктивністю в процесі творення оповідань—єсть у М. Вовчка й індуктивність. В цьому переконує нас по 1-е те, що в основі оповідань часто лежить яка-небудь дійсна подія („Викуп“, „От. Андрій“), по 2-е—аналіз „Інститутки“, який виявляє підсумок відомих вже мотивів, творчий синтез фактів і спостережень.

С. Єфремов назвав талант М. Вовчка—талантом гуртовим, масовим, співцем юрби, тих „невиразних і в житті маленьких, сірих істот, що дають тільки фон життю“. Справді нема у М. Вовчка яскравих індивідуальностей, могучих духом і волею осіб—у нього єсть типи, і тільки типи, та ще загальна картина життя.

Всі повісті¹⁾ розповідають жінки, що самі бачили події, або самі терпіли від них. І від того, що оповідають жінки, на всіх повістях лежить печать жіночої м'яккости, наївности і тихого смутку, від усіх віє смутною елегією розбитого життя, поруганого почуття й несправджених надій. Як справедливо зауважив Герцен, в них нема одчаю, єсть біль за людину, котрий віщає горе тим, що його заподіяли.

¹⁾ Виключаючи „Викуп“.

Цілком вірно п. Петров поділив оповідання М. Вовчка на дві групи: 1) побутові оповідання і 2) етнографічні. Але на мій погляд, раціональніше провести поділ ще в кожній з цих груп.

Першу групу можна поділити на такі підгрупи: а) „кріпацькі“ оповідання, б) оповідання родинно-побутові і с) психологічні.

Другу групу—на. а) оповідання, основані на народньо-історичних переказах—„казки“, б) оповідання з пануючим впливом елементів чисто-народньої творчости.

I. а) До числа „кріпацьких“ оповідань належать: „Викуп“, „От. Андрій“ („Знай, Ляше“), „Одарка“, „Козачка“, „Горпина“ („Панська воля“), „Ледащиця“, „Інститутка“ і „Два сини“.

б) родинно-побутові: „Сестра“, „Сон“, „Чумак“ „Ведмідь“, „Максим Грімач“, „Данило Гурч“.

с) „психологічні“—„Три долі“, „Не до пари“, „Від себе не втечеш“ („Павло Чорнокрил“).

II. а) До числа народньо-історичних: „Кармелюк“, „Невільничка“, „Галя“.

б) чисто народні: „Чари“, „Свекруха“.

З огляду на те, що де-яка характеристика оповідань була дана вже вище при викладі змісту їх (розд. II), при огляді критичних статтів (розд. III) при порівнянні з творами інших авторів (розд. IV), я не буду тут давати вичерпуючої характеристики кожної групи оповідань, а обмежуся лише, щоб уникнути повторювання, самою коротенькою, додатковою характеристикою.

Почавши від невеличких етюдів з кріпацького побуту („Викуп“ і „От. Андрій“), темою для котрих були дійсні події, про які вона чула від свідків, при чому зміст їх (етюдів) обмежувався лише художнім викладом факту, Марко Вовчок в дальших своїх оповіданнях, окремими картинами зрисуваючи помалу побут кріпаків, освітлюючи його з різних поглядів, закінчила в „Інститутці“ широкою, чудово скомпонованою і художньо виксаною, без жадої ідеалізації, сентиментальности або прибільшування, картиною гіркого життя багато обдарованих природою, але упосліджених людьми представників невольної кляси.

Читаючи оповідання й повісти М. Вовчка з життя кріпаків в тій черзі, в якій вони викладені у мене (себ-то майже в такій, як вони були написані), можна помітити *зріст* сюжетів, окремих сцен і ситуацій, появу нових типів і осіб з новими індивідуальними особливостями, котрих вчинками керують інші, нові мотиви.

В першому оповіданні „Викуп“ визволення з кріпацтва відбувається так-би мовити, по любовним та родинним мотивам—ясної свідомости свого невольного становища у кріпаків ще нема. Поки що є почуття свого безсилля („Одарка“). Але далі ми бачимо прояснення самосвідомости у кріпаків, активний потяг на волю спочатку у вільних з походження. (Настя з „Ледащиці“), потім і у кріпаків (Назар і Прокіп з „Інститутки“). Це прояснення ми бачимо тільки у чоловіків, жіноцтво-ж, за винятком Насті, вільне навіть з походження, як Олеся („Козачка“), його не

виявляє; ще менше здібне воно до активного протесту.

Ще А. Котляревський ¹⁾ сказав, що „впечатлївнє, произведенное „Сестрой“, растеть по мѣрѣ чтенія книги и достигаеть полного размѣра в трехъ рассказахъ: „Козачка“, „Одарка“ и „Панська воля“. Это — три акта одной тяжелой драмы, впечатлївнє которой тѣмъ сильнѣе, что она далека всѣхъ литературныхъ условій и прямо вводитъ насъ въ среду живой неподкрашенной дѣйствительности“.

Коли ці оповідання роблять вражіння тяжкої драми, правда, далекої від всяких літературних умов ²⁾, то, звичайно, ще більше вражіння повинна справити „Ледащиця“, котра по захованому трагізмові стоїть вище всіх інших оповідань М. Вовчка. Остання сцена, де Настя вість про волю зустріла п'яна, з неймовірним питанням на устах: „Люде добрі, чи я вільна, чи я тільки п'яна?“ справляє сумне і моторошне вражіння. „Ледащиця“, без сумніву, найглибше поринає в суть кріпацької залежності, найяскравіше показує, оскільки сильне у кріпаків жадання особистої волі, що для осягнення її вони здібні віддати все.

Родинно-побутові оповідання, мимо життєвої правди їх змісту, мимо великої вартости їх художньої форми, роблять поруч з „кріпацькими“ вражіння контрасту, але контрасту не зумисного, не тенденційного,

¹⁾ Див. розд. III.

²⁾ Це не суперечить з признанням, що в „Нар. Опов.“ нема сили і різкости, нема драматичних картин і трагічних катастроф.

Два оповідання з них („Максим Грімач“ і „Дан. Гурч“) мають тісний зв'язок з народними піснями. Найбільше здивовання викликають „психологічні“ оповідання.

Ів. Франко висловив думку, що „Три долі“ мають великий психологічний інтерес. З цим можна було-б погодитись, як-би для розв'язання психологічних проблем М. Вовчок вибрала більш придатний ґрунт.

Яків Чайченко—типовий „лишній человек“, без сили волі, неврівноважений, що журиться про людське безладдя.

Такі особи, як Катря, навряд чи можливі в народі, та й Маруся не зовсім правдоподібна.

Ще більше „інтелігентщини“, фальшивої в народньому житті, помітно в оповіданні „Від себе не втечеш“. В цій повісті є багато таких сцен, котрі неможливі серед кріпаків. Така, наприклад, сцена убивства, або, особливо, сцена розмови Павла з Галєю. Тут такий психологічний аналіз своїх переживань, що тхне грубою фальшю, коли знаєм, що герої оповідання—кріпаки.

Така сцена розмови Павла з Варкою, де остання дерікає йому в нерозважному одруженні, не пізнавши спочатку характеру молодого і т. ин.

Але, коли забути про походження героїв, про їх соціяльне становище, а значить і про їх культурний рівень, то оповідання ці, звичайно, будуть мати і деякий інтерес.

До речі буде розглянути питання, чому М. Вовчок звернулася до таких сюжетів? Ці оповідання на-

писані вже по визволенню селян. Малювати картини кріпацького ладу—значило виявити нерозуміння завдань моменту, внести дісонанс в нову музику суспільних настроїв і літературних течій. Через те, Марко Вовчок взялась за психологічні сюжети, але, мабуть по старій звичці, розробляла їх на любому фоні народнього життя, не взявши на увагу, що сполучення цих елементів в такій формі грішить проти художньої і реальної правди.

Про народньо-історичні оповідання („казки“) цілком справедливо зауважив п. Петров, що вони дуже близькі до етнографічного матеріалу і можуть бути етнографічними етюдами, по-за якими лишається мало місця для творчої самодіяльності автора¹⁾. За підставу цих оповідань взято народні перекази, пристосовані до оповісного викладу і поповнені психологічними мотивами. Так, п. Петров говорить, що підставою для „Кармелюка“ служить пісня, котру приписують самому героєві²⁾. Тепер ми вже більш певно знаємо, як писалася ця повість. В одному з листів до чоловіка Марко Вовчок просила подати їй відомости про Кармелюка, і де родився, якого роду, як його звали. Матеріал, що надсилав їй Опанас Маркович, а

1) „Очерки“ стор. 382. Пор. слова Дашкевича: „Вообще повѣствовательныя произведенія укр. литературы, со времени Квитки, надолго получили характеръ этнографически-описательныхъ очерковъ или же пересказовъ народныхъ повѣстей и преданій“ („Отчетъ“ ст. 134).

2) Народню пісню про Кармелюка див. в книжці Григорьєва „Історія України в народніх піснях та думах“. К. 1918, ст. 155.

також зібраний нею особисто, дав тільки схему, котру вона заповнила продуктом власного натхнення¹⁾. Инакше й не могло бути, бо оповідання це і подібні до нього написані за кордоном, по 4-х роках відїзду з України. Через те, та ідеалізація, котра помітна в повісті, надзвичайно романтичні умови життя героя, ширий, сердешний тон оповідання, ліричний вступ і бадьорий настрій, що проймає повість, пояснюється тим, що писала її Марко Вовчок з „прекраснаго далека“, по живих спогадах, що бреніли в душі автора, а також тим, що вона думала написати казку для дітей. В результаті, справді, вийшла надзвичайно художня казка, що відповідає всім вимогам що до цього жанру. Не дивно, що цю казку (і другі, подібні до неї) похвалив навіть Скабічевський, котрий взагалі не був прихильником таланту Марка Вовчка. С. Єфремов назвав Кармелюка (і інших, подібних до нього героїв) „протестантами“, котрим автор не зміг дати плоти й крові, бо вони взяті не з життя, а зросли в теплиці власної фантазії. Невдалі фігури протестантів Єфремов пояснює особливістю таланту автора, як таланту гуртового, що органічно не здібний дати сильних індивідуумів. На мій погляд, де-яка невиразність цих характерів пояснюється більше відсутністю живого матеріялу, свіжих спостережень, а ще більше тим, що це оповідання—казка, від якої не можна сподіватися тих вартостей, яких вимагаємо від інших творів реального змісту.

¹⁾ Цілком вірно зауважив це Єфремов (Дил. розд. III).

„Невільничка“ і „Галя“ також зґрунтовані на народніх переказах. Мотив визволення з турецької неволі дуже часто трапляється в українських народніх піснях. На думку Петрова, ближче за всі підходить до повісти пісня про Марусю Богуславку. Приєднуючись до цієї думки, я звертаю увагу на можливий тут вплив Т. Шевченка („Гамалія“).

Вплив народньої творчости помітний і в казці про братів розбійників, особливо в другій її частині.

Народній елемент зустрічався і в попередніх оповіданнях. Напр. в оповіданні „Отець Андрій“ читаємо про звичай ховати гроші в землю, „бо вражих ляхів не встережешся“. Можливо, що ця деталь продиктована авторові дійсними фактами, але певніше гадати, нав'язана народніми піснями та легендами і тільки пристосована до даного випадку. Цікаво зазначити, що в тому-ж оповіданні в самому початку, яко головний мотив, стоять слова: „Ох, Боже мій, Боже, що та любов може! як-то у пісні співають“

На оповіданні „Максим Грімач“ відбився вплив народніх пісень про козацькі наскоки.

В „Данилі Гурчі“ знаходимо відгук народніх пісень „про жіночу долю“—бажання уникнути шлюбу з „немилим“.

Найбільше народнього елемента єсть в оповіданнях „Чари“, „Свекруха“. В них цей елемент паює, цілком володіючи змістом оповідання.

На думку Петрова, „Чари“ зґрунтовані на ієрвістих народніх повіррях такого характеру, як думка народу про походження ластівки.

Він наводить таке оповідання): „Это, говорить, были мужъ да жена. Мужъ что-то рѣзалъ и запачкалъ руки въ крови, а она къ нему и пришла да такъ около него и вьется. Вотъ, онъ взялъ ее за подбородокъ: „Ласточка, говорить, моя!“—да и поцѣловалъ, да вдвоємъ и полетѣли ласточками; вотъ потому-то у нее и видать подъ горломъ красненькое“ 2).

В „Чарах“ виявився наївний погляд про можливість для людини обернутися в інші істоти.

Ясніші джерела оповідання „Свекруха“. Вище я зазначив, що на ньому досить помітний вплив „Утопленої“ Шевченка. Вкажу ще на вплив народніх пісень. На Поділлі мною записані дві пісні, близькі по своєму змістові до згаданого оповідання 3).

Повинен тут-же нагадати, що Марко Вовчок досить довго жила в Немирові на Поділлі; цілком можливо, що вона знала власне ці пісні.

I.

Мала мати сина.

Та його оженила:

Молоду невістку

Собі незлюбила.

„Чи-ж рада, матінко.

Що нас іде двоє.

Що нас іде двоє

На подвірря твоє?“

— „Я синові рада,

Бо моя дитина,

Молоду невістку

Собі незлюбила“:

1) Взятє з „Малорусскихъ народныхъ преданій и сказокъ“ М. Драгоманова К. 1876, № 20.

2) „Очерки“, стр 382.

3) На жаль, я не міг провѣрити, чи ввійшли ці пісні в які-небудь друковані збірники.

Ой, та пішла мати
В нову світлицю
І разом винесла
Ім три скляниці:
В одну наточила
Солодкого меду,
В другу наточила
Червоного пива,
В третю наточила
Гадючого яду.
Тай сама не пила—
Невістці лишила;
Невістка не пила—
Милому лишила:
„Ой, на, мій миленький,
Пий мед солоденький“.
Миленький напився,
За серце схопився,
Миленька уздріла—
На ногах зомліла.
„Не я-ж тобі дала—
Дала твоя мати.“

Дала-ж твоя мати,
Ще й твоя родина“.
Поховали сина
В церкві за дверима,
Молоду невістку
Межи парканами,
Малую дитину
Межи яблуньками.
На синові виріс
Явір зелененький,
На молодій невістці—
Білая береза.
Та й гилля до гилля
Та й прихилиється,
Листок до листочка
Та й притуляється.
Тепер мати ходить,
Білі ручки ломить:
„Ой, що-ж я зробила,
Що-ж я наробила,
Що я свої діти
З пари розлучила“.

Відповідно до цієї пісні стоять такі деталі опису
відання Марка Вовчка.

Невістка скаржить: „Вона (свекруха) з першої
години мене незлюбила“. У Марка Вовчка свекруха
також отруїла свою невістку і побивалася за сином,
котрий зарізався.

II.

Дві перші строфи цієї пісні повторюють початок
першої (рядки 1—4). Далі йде:

Післала мати сина
В далеку дорогу,

Молоду невістку
У поле до льону.

Як її висилала,
То й наповідала:
„Не добереш льону—
Не приходь до-дому;
Вийдеш на край поля,
Станеш, як тополя“
Ой, брала льон, брала
Та і не дбрала;
Вийшла на край поля,
Стала, як тополя.
Ой, син приїхав
З далекої дороги.
Та й впав матінці
Низенько в ноги:
„Ой, що-ж ту, матінко,
Що-ж ту чувати,
Що моєї милої
Ніде не видати?“
— „Я тебе послала
В далеку дорогу,
Мелоду невістку—
Та в поле, до льону—
Як її висилала,
То й наповідала:
Як не добереш льону.
Не приходь до-дому;

Вийдеш на край поля,
Станеш, як тополя.
Ой, вона льон брала,
Та й не дбрала;
Вийшла на край поля,
Стала, як тополя,
Як ти, сину, їзав
З далекої дороги,
Чи не видів, сину,
В полі тополі?“
„Я видів тополю
Аж на своїм полі“.
— „Ой, маєш ти, сину,
Гострую сокиру—
Порубай тополю
Ти, сину, на дрова“.
Ой, цюкнув він раз—
Вона ся схилила,
Він цюкнув другий раз—
Вона промовила:
„Не рубай тополі,
Миленької свої!
Все-ж те твоя мати.
Мати наробила,
Що вона нас з пари,
З пари розлучила“.

В оповіданні Марка Вовчка син виїзжає з дому, а свекруха знущається з невістки. Вмерла невістка в той час, коли її чоловіка не було дома. Ні в одній з цих пісень нема смерті свекрухи. Цей мотив, як і побачення померлих, очевидно, взятий у Шевченка. Так переплелись у Марка Вовчка вплив народніх пісень і балад Шевченка.

Аналіз цього оповідання дає право припустити, ще в інших своїх творах Марко Вовчок сполучає такі елементи, але вишукати їх дуже тяжко, бо оповідання її дуже малі розміром, до того-ж чудово оброблені з художнього боку і вліті в повістну форму. Такий вплив і сполучення швидко можна відчутти, ніж усвідомити. Його (вплив) з певністю можна припустити, але трудно довести. Через те, приходиться обмежитись лише вказівкою на те, що та чи інша повість зґрунтована на народніх піснях, що в тому чи іншому оповіданні відчувається народній елемент, але зазначити його точно, дуже трудно.

Так, можна припустити, що й таке оповідання, як „Сон“, має звязок з народньою творчістю, але охарактеризувати, в чому, власне, виявляється цей звязок, неможливо.

Присутність народнього елементу в багатьох творах Марка Вовчка може, на мою думку, бути гарним доказом того, що вона, справді, далека від всяких літературних умов, і в значній мірі була самостійна та оригінальна і нікого не наслідувала. Як що у неї й трапляються де-які запозичування (напр. з Шевченка), то переробляла вона їх на свій лад, піклуючись тільки за те, щоби від тих запозичувань оповідання стало кращим з боку художности й правдивости або додержування мотивів народньої творчости.

Розділ V.

„Разсказы изъ народнаго русскаго быта“.

В 1859 р., через два роки після виходу „Народніх Оповідань“ і в рік виходу останніх в перекладі Тургенева Марко Вовчок випустила „Разсказы изъ народнаго русскаго быта“ на російській мові. Книжку дуже прихильно зустрів Добролюбов, що присвятив їй статтю „Черты для характеристики русскаго просто-народья“¹⁾. Ніби для того, щоб яскравіше відтінити її вартости, утворити їм хорошу репутацію, шановний критик сказав: „Новая книжка „Народныхъ разсказовъ“ проникнута тѣмъ самымъ характеромъ и тенденціями, что и прежнія „Народні Оповідання“ Але—дивна річ — не зважаючи на те, що виведений в „Разсказахъ“ нарід був більше знайомий, близький і відомий російським читачам, не зважаючи на похвальний відклик Добролюбова“—„Разсказы“ ці користувались далеко меншим успіхом, ніж „Нар. Оповідання“ в оригіналі або Тургеневському перекладі. На доказ наведу листа Мокрицького, який в червні 1862 р. писав

¹⁾ „Современникъ“, 1860 г., кн. 9.

до М. Маркович: „У Тіблена¹⁾ іде торг добре Вашими оповідьми і за інші Ваші українські легамини, чути, люде перепитують, а за московські не чув“²⁾).

Тим більше це здається незрозумілим, коли взяти на увагу, що „Разказы“ вийшли після „Нар. Оповідань“. і, значить, читач мав повне і ґрунтовне право чекати від автора ще більшого виявлення своїх літературних здібностей після добутого літературного і життєвого досвіду. Але такі справедливі надії не справдились, і „Разказы“ не зажили популярности, а попит на них на книжковому ринку був не дуже великий.

Причину цього не можна шукати в зміні літературного смаку у читачів, бо в той-же час українські оповідання М. Вовчка були в великому попиті.

Очевидно, причина криється в самих оповіданнях.

Цікаво вяснити, чому „Разказы“ не підтримали літературної слави їх автора? Яке відношення їх до „Народніх Оповідань“?

До оповідань з російського народнього побуту належать „Надѣжа“, „Катерина“, „Лихой человекъ“, „Саша“, „Маша“ та „Игрушечка“.

Фон всіх оповідань кріпацький побут, але далеко не у всіх з них він займає таке „почесне“ місце, як в „Народніх Оповіданнях“. В більшості оповідань про кріпацтво тільки згадується³⁾.

¹⁾ Тіблен—видавець „Нар. Оповідань“ М. Вовчка (2-го тому).

²⁾ Л.Н.В. 1908, ки. 1, стр. 72. Курсів наш.

³⁾ Може не випадково назвав Добролюбов свою статтю „Черты для характеристики русскаго простонародья“, а не кріпацьких відносин, бо кріпацтво в оповіданнях виявлено досить блідо

В „Надѣжі“, коли б не фраза „выгнали насъ на барщину“, то не можна і припустити, що трагедія дівочого серця відбувається в кріпацькому селі.

В „Катерині“ про те-ж говорить тільки фраза: „досталась нашему барину гдѣ-то далеко вотчина“.

В „Саші“ — „намъ пошелъ пятнадцатый годъ—однолѣтки мы съ нею—какъ вышла наша барышня замужъ“.

В оповіданні: „Лихой человекъ“ — „въ Петръ не сомнѣвался и баринъ“.

В останніх двох оповіданнях кріпацькі відносини відбилися трохи яскравіше—в деякій залежності героїв від своїх панів, котра перешкоджає їм робити по своїй волі, але залежність ця у великій мірі тільки номінальна—перешкоди, що ставляться нею, могли-би бути і без кріпацтва, тим більше, що в цих оповіданнях автор займається більше розробкою психологічних проблем, ніж аналізом кріпацького ладу. Останньою своєю особливістю вони нагадують відповідні повісті „Народніх Оповідань“.

Надьожа — сирота, живе у бабуні, котра й оповідає про її життя. Надьожа покохала парубка Івана, котрий обіцяв женитись, але зрадив їй, бо під впливом свого приятеля—фабричного робітника Мішки—одружився з його родичкою. Надьожа засумувала, але все ж любила Івана. Як дівчина тиха й покірлива, не скаржилась на свою гірку долю, навіть жалувала Івана, котрому не повелося з жінкою; він навіть каявся в своїм нерозважнім вчинку. „Милый мой, — говорила вона, — ты меня обезславилъ, ты мое сердце изсушилъ,

Як її висилала,
То й наповідала:
„Не добереш льону—
Не приходь до-дому;
Вийдеш на край поля,
Станеш, як тополя“
Ой, брала льон, брала
Та і не добрала;
Вийшла на край поля,
Стала, як тополя.
Ой, син приїхав
З далекою дороги.
Та й впав матінці
Низенько в ноги:
„Ой, що-ж ту, матінко,
Що-ж ту чувати,
Що моєї милої
Ніде не видати?“
— „Я тебе послала
В далеку дорогу,
Мелоду невістку—
Та в поле, до льону—
Як її висилала,
То й наповідала:
Як не добереш льону,
Не приходь до-дому;

Вийдеш на край поля,
Станеш, як тополя.
Ой, вона льон брала,
Та й не добрала;
Вийшла на край поля,
Стала, як тополя,
Як ти, сину, їзав
З далекою дороги,
Чи не видів, сину,
В полі тополі?“
„Я видів тополю
Аж на своїм полі“.
— „Ой, маєш ти, сину,
Гострую сокиру—
Порубай тополю
Ти, сину, на дрова“.
Ой, цюкнув він раз—
Вона ся схилила,
Він цюкнув другий раз—
Вона промовила:
„Не рубай тополі,
Миленької своєї!
Все-ж те твоя мати.
Мати наробила,
Що вона нас з пари,
З пари розлучила“.

В оповіданні Марка Вовчка син виїзжає з дому, а свекруха знущається з невістки. Вмерла невістка в той час, коли її чоловіка не було дома. Ні в одній з цих пісень нема смерті свекрухи. Цей мотив, як і побачення померлих, очевидно, взятий у Шевченка. Так переплелись у Марка Вовчка вплив народніх пісень і балад Шевченка.

будеть съ тебя! Ты забудь, что я на свѣтѣ живу, не томи, не мучь меня, желанный!" Надьожа від туги заворіла і в гаричці все казала: „Сердечный мой! не крушись! Я за насъ обоихъ оттоскую, отгорюю!"

Іван теж захворів і помер, а жінка його через рік знову заміж пішла.

Надьожа—типична жіноча фігура у Марка Вовчка. Найбільше нагадує вона Марусю з оповідання „Три долі". І там, і тут зраджена жінка без нарікання несе свого хреста, не бідається і щиро служить вибранцеві свого серця.

Катеріна, вивезена панами далеко від рідного села, так засумувала за батьківщиною, що захворіла. Видужавши, пішла заміж, хоч і без любови, і стала лікувати людей. Катеріна першої половини оповідання дуже нагадує Одарку з „Народніх Оповідань“.

Одарка, силою вивезена від батька-матери до міста, теж стала тужити. „І все вона сумує, все сумує: сказано—за ненькою та за батьком... Все було просить: „Тітко серце, одчиніть віконце й двері: нехай я світу Божого побачу, нехай подивлюсь у свою сторону... Тітко-серце! у нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі й мак красуватиметься"...

Катеріна—*дівчина-українка*. „б'їжить одна кь курганчику, что подь лѣсомъ; тамъ сядеть и сидить. И звала она тотъ курганчикъ могилою; мы ее завѣряемъ: „Не могила это; тутъ никто не похоронень". А она намъ: могила! и рукою поведеть по тому курганчику, и опять могила, да и все тутъ..."

Катя сидить на полу, спустила съ одной руки платье и рассматриваетъ рукавъ на рубашкѣ (а у нея были такія рубашки съ своей стороны привезены, что рукава вышиты и разстрочены не по нашему), да такъ задумалась-задумалась и только изрѣдка слезинка скатится по щекѣ. И лампада на нее свѣтитъ, и полный мѣсяць, а она перебираетъ пальчиками свой рукавичкѣ шитый“.

Одарка, „дивлюсь я—тане, тане, як свічка воскова. Сидить, було, цілісінкий день, і словечка не промовить. Чого вже пані їй не робить, як не глумиться—мовчить, тільки часом тихесенько очиці на неї зведе. А паненята, як ті павочки, вчепляться“.

Катеріну „учила ключница работамъ разнымъ¹⁾“. Она слушалась, да толку-то что-то мало выходило—плохо понимала. Стала она что-то занемогать. Мы долго не примѣчали, а она *все слабѣй*, безсиленѣе становилась. Ужъ не вырывается отъ насъ, не борется съ нами, а какъ схватимъ, то *она только глаза закроетъ*. А мы все-таки ее донимали, *гдѣ-же дѣтямъ разсуждать*“.

Одарка „лежить, зложила руки під голівку, бліда-бліда, тільки *очі їй сяють*; *лежить і дивиться на нас пильно*. *Перенесла я її в комору, положила на лавці*“.

„Слегла Катя больна. *Лежала она въ чуланчикъ, подъ лѣстницею*... Посмотришь на нее—словно *восковая*, прозрачная такая стала. Возьмешь за руку, *пустишь—рука падаетъ*. Когда бъ не *глаза ея горячіе*, подумали бы мертвая“.

1) І Одарку засадили за вишивання

Наведені виписки наочно показують на залежність „Катерини“ від „Одарки“, котра доходить иноді до переказу з незначними одмінами українського тексту.

Катеріна другої частини оповідання, Катеріна—лікарка, мабуть, запозичена у Шевченка.

Єсть у Шевченка поема „Відьма“. Героїня-кріпачка збожеволіла після всіх несщасть, що випали на її долю і мандрувала в степах. Один раз вона набрела на циганський табор і лишилася там. Там вона й отямилася.

„Стара Маріула
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось.
Потім її й стала вчити
І лікарювати:
Які трави, що од чого,
І де їх щукати;
Як сушити, як варити,
Всьому, всьому вчила
Маріула; а та вчилась

Та Богу молидєсь...
Які села проходила,
Болящих питала,
І травами напувала,
І всім помагала...
Всіх простила, всіх любила,
І мов над землею
Святим ангелом вітала:
Так їй лєхко стало!“

Простила вона й свого пана, що був причиною всіх її бід, і хотіла навіть його лікувати, коли він тяжко захворів...

Катеріна теж навчилася лікувати у старої знахарки, до котрої раз звернулася за порадою: „Какъ мнѣ на свѣтѣ жити?“ Навчилася вона трави збирати й лікувати ними людей. Лікувала вона добре, всім помагала. До всіх ставилася ласкаво. „Она, бывало,--- каже оповідачка,---только за голову возьметъ, тихо да нѣжно, бережно такъ, и то ужъ полегчаетъ тебѣ“. Всі її любили, всім вона потрібна була. За те любила

її й бариня, кетрій та приносила „гостинчикъ какей, хать калачикъ, что-ли. Ну, еще и то, чте всѣ ей кланялись за Катерину и ублажали ее“.

Цікаво порівняти ці слова з поемою Шевченка:

„Дівчата, бувало, І днювали, я почували, Й хату прибірали, І мазали, і квітчали, І їсти варили... І, знай, двері поскрипують	Ніхто не минає: Той добридень, прийде, скаже, Той зілля попросить. <i>Той калачик, паляничку,</i> Всього понаносять“.
---	---

Відношення відьми до пана аналогічно відношенню Катеріни до чоловіка, за котрого її силою віддали.

„И его печаль—моя печаль“—казала Катеріна. Як стара Маріулавилічила відьму-Лукію, налила серце її добром та любовю до людей, так знахарка заспокоїла душу Катеріни і вказала шлях до добрих вчинків.

Петро, герой оповідання „*Духой человекъ*“, покохав дівчину Парашу. Хотіли вони одружитися, але через те, що бариня швидко виїзжала до міста і брала Петра з собою, то з весіллям рішили зачекати. Під час відсутности Петра Параші сподобався плотник Михайло, що обіцяв одружитися, але не поспішав з цим. Петро в розлуці засумував, став чогось ходити частенько по місту, так, що його раз мало не обвинуватили в бажанні обікрасти. Бариня, щоб спекатись можливих неприємностей, одіслала Петра на село. Параша, повіривши Михайлові, відмовилася йти за Петра; але Михайло все відкладав весілля, поки нарешті, Параша не переконалась, що її коханоць тільки ду-

рить її і женитися охоти не має. Зрозумівши гру Михайла, Параша знову покохала Петра, й сама йому призналася.

Петро повірив, бо любив її щиро, и вони одружились. Параша заспокоїлась, любила Петра, у всьому була йому покірною, але Петро не міг забути того, що було, став часто ходити з дому і пропадав десь цілими місяцями. Він щиро кохав Парашу, але думка про її зраду не покидала його, і він не міг цього забути, не міг спокійно жити і кінчив тим, що вбив жінку, і сам в цьому признався. Його засудили „на поселеніє“, де він і помер.

„Лихой человекъ“ має собі аналогію в оповіданні „Від себе не втечеш“. Павло Чорнокрил не зійшовся характером з жінкою, затужив і покохав дівчину Варку, котра, йому здавалось, більше підходила до нього. Тут, образ Павла відповідає образу Параші першої половини оповідання до повороту. Павло убив свою жінку, одружився з Варкою, але не міг забути свого злочину і прилюдно в цьому покався. Хоч його лишили в селі, признавши божевільним, але так змучився морально, що прожив недовго. Тут Павло відповідає Петрові.

Крім подібности в мотивах, єсть спільність в деталях і в характерах. За героїв обох оповідань клопочуться пани, стараючись вигородити їх, і обох визнають за божевільних¹⁾.

¹⁾ Хоч офіційально Петро й не був визнаний за божевільного, але люде зірили, що його хтось „испертиль“, від чого на нього часом „находило“.

„Петръ былъ изъ себя хорошъ; молодъ былъ, статень. Смуглый, чернокудрий, — онъ суровъ былъ... Онъ росъ одиноко, сиротою. Со всѣми въ мирѣ, а ни съ кѣмъ въ дружбѣ. Никому онъ ничего худого не сдѣлалъ, а всѣ его побаивались. Дѣти драку бросали, какъ только его завидятъ; дѣвушки притихали. Самые смѣлые изъ молодыхъ слушали его молча, когда онъ въ рѣчь вступалъ, а *вступалъ онъ въ рѣчь рѣдко*“.

Павло, був чоловік поважний і ходив усе по нурую, а серцем був палкий на віки. *Не многомовний*, а коли вже розговориться, то паше його кожне слово полумям. Був з себе чорнявий і хороший дуже“.

Саша, героїня оповідання тої-ж назви—кріпачка, вивезена з села до міста. Покохав її там небіж пана, чоловік хороший, але боязкий і безвольний. Сам він говорить: „Отець-то у меня суровый былъ и строгъ. Забилъ онъ меня и запугалъ“. Покохала його й Саша. Пани, довідавшись про це, налаяли Сашу, обстригли їй коси і звеліли всім доглядати за нею, щоб не бачилась з „ним“, небожем. Народився у Саші хлопчик, але швидко помер. Небіж сильно її кохав і раз, з напливом кохання й енергії, зважився просити дозволу одружитися з Сашею. Його так само налаяли, одружитися не дозволили, а Сашу зачинили під замок. Вѣдь всѣ они безъ жалости, безъ милости“—говорила Саша про панів. Небіж не витримав розлуки і рішив добитися побачення з Сашею. Розмова з родичами кінчилася тим, що він поклявся не брати Саші; тоді Сашу випустили. Вона не знала обіцянки небожа, але догадалась, що „люди не враги себѣ: они

подумали, и все уладили себѣ не въ обиду“. Саша зрозуміла характер свого кохання і знала, що їй з ним не жити, бо він все одно настояти на своєму бажанню не може. Вона пішла в монастир і там вмерла. А небіж все ходив на її могилу, не міг її забути, і женитися більше не хотів...

З погляду аналізу кріпацьких відносин оповідання це стоїть дуже невисоко. Кріпацька залежність, як сказано вище, не грає тут великої ролі; з успіхом можна було-б обійтися і без неї. Центр ваги лежить у сфері побутової, особливо, психологічній. Через те, з побутового й художнього боку оповідання можна поставити поруч з кращими оповіданнями Марка Вовчка. Характери головних осіб, Саші й небожа, змальовані майстерньо; фальшивих сцен і ситуацій нема—все просто й природньо. Вчинки героїв психологічно строго-мотивовані й відповідають їх світоглядові, характерам і становищу. Цими прикметами „Саша“ вигідно різниться від психологічних повістей „Народніх Оповідань“.

Зазначу ще один факт: сюжет оповідання й його розробка—нові і не мають аналогії в „Народніх Оповіданнях“.

Кріпацький побут більш широкою картиною розкривається перед читателем в останніх двох оповіданнях: „Маша“ й „Игрушечка“.

Маша була ще маленькою дівчинкою, коли їй довелося наткнутися на незрозумілу для неї владу панів. Вона все думала над тим, як один чоловік може мати владу над багатьма людьми: „Барыня одна, а

нась-то сколько! Пошли бы себѣ отъ нея, куда захотѣли, что она сдѣлаеть?" Результатом таких думок було те, що вона рішуче одмовилася виконати наказ барині йти на панщину. Перший раз вона прикинулася хворою; але потім інші дівчата стали нарікати, що вони працюють, а Маша здорова і дома сидить. Брат її теж дорікав, що вона на вулицю гуляти ходить, а від роботи одмовляється; йому від того тільки неприємности. Хоч хотіла Маша погуляти з дівчатами, але перестала ходити на вулицю, а на панщину не пішла. Бариня, нарешті, розсердилася і звеліла привести Машу на роботу. Привели Машу і наказали їй жати траву. „Стала надъ нею барыня— „жни!“ Маша какъ взмахнула серпомъ, прямо себѣ по рукѣ угодила: кровъ брызнула, „барыня вскрикнула, испугалась: „ведите ее, ведите домой скорѣй! Нате платочекъ—руку перевяжите!“ Так і не ходила Маша на панську роботу. Вона не кидала думки вирватися на волю; тільки не знала вона, що робити треба. Коли тітка порадила її братові пошукати молоду собі серед вільних дівчат, Маша сказала: „Если бѣ вольная была—я бѣ лучше на плаху головою“¹⁾).

Настав і для неї радісний день. Один раз прийшов її брат і сказав, що бариня за гроші годиться одпустити на волю всякого, хто схоче. „Молодой баринь, слышно, въ карты проигрался,—пояснив, брат—такъ деньги ей до зарѣзу надобны. Дядя Матвѣй порѣшилъ, что не то пожитки, руку свою правую от-

1) Пер слеза тітки і козаків в епизоді „Козачка“.

дамъ, да откуилюсь. Порѣшилъ: на заводъ наймусь; не то что службу тамъ всякую отбывать, — камни буду на себѣ носить... Разсказываетъ Федя, а мы слушаемъ. Вдругъ Маша какъ вскрикнетъ, какъ бросится брату въ ноги! Цѣлуетъ и слезами обливаешь, дрожить вся, голосъ у нея обрывается: „Откупи меня, родной, откупи!“... Я буду работать, братецъ! Безустанно буду работать! Я выпрошу, выплачу у людей! Я закабалюсь, куда хочешь, только выкупи ты меня! Родной мой, выкупи! Я, вѣдь, изныла вся! Я дня веселаго, сна спокойнаго не знала!“ Все спродали й выкупились. Коли Федя приніс Маші радісну звістку про волю, вона „долго, долго плакала... Пускай поплачу, говорить, не тревожьтесь¹⁾. Сладко мнѣ и любо, славно на свѣтъ Божій нарождаюсь! Теперь мнѣ работу давайте! Я здорова... Я сильная такая, если бъ вы знали“. Справді, Маша не пусті слова говорила: „Дѣло такъ и кипить у нея... То Маша бѣлоручкой слыла, а теперь Машу первой рукодѣльницей величаютъ!.. Замужъ пошла. Свекровь въ ней души не чаешь; Больна съ той поры не бывала“.

Протест проти кріпацтва в цьому оповіданні сильний, свободололюбива тенденція, червоною ниткою проходить; цим оповідання нагадує „Ледящицю“ і „Інститутку“. Але з художнього боку оповідання досить слабеньке. Таке вперте бажання досягнути своєї мети у маленької дівчинки або підлітка здається нам неймовірним. Про всі її сумніи і протестантські ідеї

¹⁾ Так само зустріла велью й стара Чайчиха („Ледящиця“)

можна сказати словами її тітки: „Откуда у нея такія мысли брались, что въ пору только старому человѣку подумать?“¹⁾.

Більше реальної і психологічної правди в останньому і кращому оповіданні „Игрушечка“.

Як і в „Інститутці“, тут багато уваги уділено життю паїв; через те, оповідання багато виграє в правдоподібності, всебічності й об'єктивності. Нехай життя це дуже несимпатичне, але воно творить необхідний фон, на котрому яскравіше виступають наслідки соціальної нерівності й їх ненормальність.

Маленька, випещена паняночка побачила селянську дівчинку й забажала взяти її з собою. Звали її Груша, Грушечка, але паняночка „для забави“ назвала її Игрушечкою; так це прізвисьце і лишилось за нею. Її обов'язок був забавляти паняночку, бути їй забавою, „игрушкой“. Так жила игрушечка з паняночкою до її смерті. Але й потім вона лишилась у барині і поїхала разом з нею, навіть тоді, коли маєток з людьми було продано. Хоч вона й бажала лишитися за новим власником, бо покохала молодого парубка, але бариня не захотіла розлучитися з „игрушкой“ своєї любої дочки.

1) Ця фраза, між иншим, виявляє відношення кріпаків до свого становища. Чи не це мав на увазі Добролюбов, коли вказував на різницю між „Нар. Оповіданнями“ і „Розказами“: Тільки имена людей и мѣсть, изображенія природы, игры и пѣсни вводятъ насъ въ великорусскій бытъ, да еще *отношенія крестьянъ къ крѣпостному праву и дѣють здѣсь свой особенный отпечатокъ*“

Пани „Игрушечки“ схожі на пана-лікаря з „Інститутки“. „Никого они не карали, не казнили,—каже Игрушечка,—они и сердиться-то рѣдко сердились. Приди кто изъ людей съ какой просьбой къ нимъ—ничего, не выгонять, развѣ только пускати не велять, коли докучило, или пообѣщають, да не сдѣлають—забудуть“¹⁾).

„Баринъ свистить, а барыня глазками по горницѣ поводитъ“—так провадили мирне і спокійне життя пани Игрушечки.

В протилежність іншим оповіданням Марка Вовчка, в „Игрушечкѣ“ центр уваги автора падає цілком на панське життя, і тільки в обставинах цього життя зрідка, але випукло й яскраво, висуваються кріпацькі відносини,—більш за це, слідкуючи за цим пустим і безмістовним життям, читач весь час почуває кріпацьку атмосферу—і в цьому, на мій погляд,—одна з самих цінних особливостей оповідання. Коли в попередніх оповіданнях яскравими картинами невідільного життя кріпаків, їх матеріальної бідності й особистого безправ'я—з одного боку, вказівками на високі моральні вартості старих людей, на їх свідомість свого становища, на активний потяг на волю—з другого, автор ганив кріпацтво з погляду гуманності, вищої справедливості й загальної рівності людей, —то в „Игрушечкѣ“ він майстерськи вказав на те мертве й безмістовне життя, яке провадять пани, користуючись

¹⁾ „Добрый пан—не бѣ, не лае, та нічим і не дбає“ характеризує пана Устя („Інститутка“).

ларемною працею кріпаків, й не маючи жадних інтересів в життю, окрім безтурботної трати грошей на себесті, далеко не високої вартости, втіхи.

В цьому оповіданні нема жадних трагедій, окрім, хіба, трагедії самої героїні, нема обурюючих сцен поводження панів з слугами, як в „Інститутці“, все тут тихо й мирно, „тишь да гладь“, тільки „Божої благодати“ нема. В той-же час тут ясно почувається специфічна атмосфера кріпацтва, яко єдина пружина, що двигает всім життям Игрушечки. В цьому оповіданні дано нове освітлення кріпацького права, що наближається, чого доброго, до тургеневського. Коли прибавити до сказаного високу художність, як окремих епізодів і характерів, так і всього оповідання в цілому, його чудовий стиль—ми можемо поставити його поруч з кращими оповіданнями, присвяченими даній темі.

Крім „Игрушечки“, почасти „Саши“, котрі стоять досить високо по своїй художности й побутовій правді—всі останні „Разказы“ бліді і уявляють, можна сказати без натяжки, учневу переробку українських оповідань з незначними одмінами, котрі нічого нового не вносять в побутові картини народнього життя. Цього не можна було-б ставити в вину авторові, коли-б при відсутности новизни (котре само по собі ще не творить хиби), старе було освітлене з иншого боку, краще: на жаль, власне цього й не можна сказати про нові оповідання. А при відсутности нової й кращої форми, старий зміст губить свою принадність.

Про те, повинен оговоритися. „Разказы изъ народного русскаго быта“ різняються від „Народніх Опо

відань" одною особливістю, власне, своїм стилем, манерою письма. В них далеко менше загальности і стислості, ніж в українських повістях. Характери окреслені рельєфніше, відзначені особисті властивості типів, чого в „Народніх Оповіданнях“ було дуже мало.

Наведу такий приклад з оповідання „Лихой чоловікъ“—характеристику двірських.

„Поваръ былъ маленькій, головастый, живой и болтливый. Жена ему попалась почитительная и худая. Придетъ, бывало, поваръ въ бесѣду, станетъ посередъ избы и будетъ говорить—говорить безъ конца; жена гдѣ-нибудь присядетъ—слушаетъ...

Кучеръ былъ чоловікъ надменный; пѣлъ онъ всегда одну пѣсню, которую запретилъ фореитору перенимать; надъ женою своею онъ насмѣхался, и любилъ онъ именно ту вороную лошадь, которой не любила барыня, а любимую барыніну лошадь, гнѣдую, всячески обижалъ, и когда барыня его бранила, зачѣмъ онъ холить именно нелюбимую ея лошадь, онъ отвѣчалъ барынѣ съ почительнымъ презрѣніемъ. Жена его все шила и перешивала сарафаны; смотрѣла въ окно и умѣла гадать на бобахъ.

Фореиторъ и сестра его были похожи другъ на друга, какъ двѣ капли воды. Оба черномазенькіе, грусливые и льстивые...

Фореиторъ и сестра его были тайные враги козачку, а козачокъ былъ славный мальчикъ, хоть и збѣяка: тайные враги они потому были, что боялись козачкевой сестры, чтобы не повредила имъ передъ

барыней. У козачка сестра была очень важная дівушка: она ни съ кѣмъ въ домѣ не разговаривала, кромѣ господъ и господской собаки...

Кондратій всегда былъ сердитъ, принималъ всякія слова на свой счетъ, обижался всѣмъ и говорилъ, что лучше въ гробъ ляжетъ онъ, чѣмъ кого бы то ни было о чемъ-бы то ни было попросить“.

Ці характеристики зі смішливими епітетами і контрастними означеннями, поставленими поруч, нагадують трохи тургеневські.

Вкажу ще на образ то тверезого, то п'яного повара в „Саші“, де-які місця „Игрушечки“, довгі діалоги в оповіданнях—все це нове, і, може виявляє бажання попасти в тургеневський тон.

З переходом до літературної роботи на російській ниві в творчості М. Вовчка настав перелом: поблідли фарби, помутнілася оригінальність, зменшилась художність і життєва правда в її оповіданнях. М. Вовчок згубила *свій* ґрунт під ногами і, раз зійшовши зі шляху; що до його звикла і що відповідав її талантові, вдачі й уподобанням, нової дороги не знайшла, а пішла по битому шляху, що утворювали першорядні майстри російського слова.

На закінчення цього розділу вкажу на український елемент в „Разказахъ“.

В „Надѣжі“: „Дівушки *одна-одной* краше, одна одной наряднѣе“. Дай вамъ, Господи, *таланъ—счастье*“, „черезъ годъ замужъ опята вышла, *завъялась* въ своє Дубково“.

„Маша“: „Талань ей Богъ послалъ... Я, вѣдь, вижу, какъ тамъ по вечерамъ *танки-то водишь*... На ту пору барыня какъ-то *запомнила про Машу*“.

Особливо сильно позначився український елемент в „Катерині“: героїня—українка, зустрічаються українські пісні, єсть запозичування з „Одарки“ („Народніх Оповідань“) і „Відьми“ Шевченка.

„Игрушечка“ теж „родомъ-то іздалека, свой край чуть помнить“.

В листі до Марка Вовчка Тургенєв писав про її повість на російській мові „Червонный король“¹⁾: „она недодумана—точно *и тутъ* Вы спѣшите, и притомъ языкъ ея слишкомъ небреженъ и *испещренъ малороссіянизмомъ*“²⁾.

Ці слова можна прикласти і до багатьох творів в „Разказахъ изъ народнаго русскаго быта“.

1) Повість малює виключно панське життя. Ні кріпацького, ні народнього тут нема нічого.

2) „Минувшіє годы“ 1908 г. кн. 8, Письма Тургенева къ Марку Вовчку. Пор. також слова Франка про мову російських „Разказовъ“. (Див. розд. I).

Розділ VI.

„Народні Оповідання“ Марка Вовчка і роман Бічер-Стоу.

Н. Петров висловив думку, що Марко Вовчок, „описывая крепостной бытъ, была... отчасти подражательницей... американской писательницы Бичеръ-Стоу. автора „Хижини дяди Тома“¹⁾.

¹⁾ „Очерки“... стор. 392. Ми вже знаєм, що догад п. Петрова про наслідування Тургеневу не оправдився, що відгуки чогось тургеневського, а може й не тургеневського, помічаються лише в її російських оповіданнях, та й то тільки в новій манері характеризувати своїх персонажів. З обережністю треба через те віднести й до нової догадки, не вважаючи для себе можливим безпідставно відкинути цю догадку, хоч і не мотивовану: я порівнюю оповідання Марка Вовчка з „Хатиною дядька Тома“. Результат порівняння я і пропоную в цьому розділі.

Скажу кілька слів про те, чому зміст цього розділу я виділив в окрему частину, а не помістив в розд. IV, да мова йшла про впливи. Як видно буде з цього розділу, вплив роману Бічер-Стоу помічається більше в російських оповіданнях Марка Вовчка, ніж в українських, а аналізуючи в IV розд. джерела українських оповідань, я не торкався російських. Лише після знайомства з останніми можна приступити до порівняння творів Марка Вовчка з романом американської письменниці.

Перший том „Народніх Оповідань“, як знаємо, вийшов р. 1857, судячи по листах Марії Маркович в-літку.

В XII кн. „Русскаго Вѣстника“ з'явилася вже критична стаття Куліша. В тій-же книжці журналу вперше з'являється початок російського перекладу „Хижини дяди Тома“. Значить, з російським перекладом роману Марко Вовчок в період писання „Народніх Оповідань“ не була знайома. Але може бути, що вона зазнайомилась з ним в иномовнім, напр., французьким перекладі¹⁾? Можливо, але така апіорна думка розбивається об такі факти. Вплив Бічер-Стоу відбивається в російських „Разказахъ“ і в „Інститутці“. Російські „Разказы“ і „Інститутка“ (в російському перекладі) з'явилися р. 1859—значить, тоді, коли російського перекладу „Хатини дядька Тома“ ще не було.

Таким чином, в догадку п. Петрова я вношу поправку.

В XXXIV главі роману Бічер-Стоу находимо оповідання Кассі про своє життя. Це оповідання своїм тоном трохи нагадує відповідні оповідання жінок у Марка Вовчка.

В XXXIII гл. Сен-Клер каже Тому, що рішив відпустити його на волю. Том радіє. На запитання Сен-Клера, чого він радіє, адже-ж йому добре у нього, він гарно одягнений й хороше живе, — Том відповів²⁾:

1) Згадаймо, що Марко Вовчок чудове володіла багатьма чужеземними мовами (Див. розд. I).

2) Цітую по одному з російських видань.

„Я знаю это, містеръ былъ очень добръ ко мнѣ, но я лучше желалъ бы носить простыя платья, имѣть бѣдный домъ, имѣть все простое и бѣдное, только бы это все было мое, чѣмъ имѣть роскошное и богатое, да чужое“.

Устя („Інститутка“) про свое життя на волі оповідає: „Служу, наймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кровю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так-то вже весело стане, як подумаю, що аби скотіла—зараз і покинути ту службу вільно... Якось розважить мене, підможе мене та думка, що вільно мені, що не звязані руки мої“.

В цих двох уривках збігу нема, але в них однаково висловлена думка невільників про перевагу вільного життя.

В гл. XI негр Джордж звертається до містера Вільсона з такими словами: „Скажете ей (Ельзі, жінці його), что мое послѣднее желаніе было видѣть ее въ Канадѣ. Только бы она не возвращалась домой! *Какъ бы ни была добра ея госпожа, какъ бы хорошо ей ни было у прежнихъ хозяевъ, она должна помнить, что рабство всегда оканчивается несчастьемъ*“.

Майже тими словами говорить про становище кріпака Прокіп („Інститутка“): „На волі я гори потплю. А крепаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане“.

В гл. III Джордж скаржитья жінці на свого пана. У відповідь на слова жінки, що треба бути покірним панові, він одмовив: „*Мой господинь! Кто сдѣлалъ его моимъ господиномъ? Вотъ объ этомъ-то именно я*

и думаю; якія права имѣеть онъ надо мною? Развѣ я не такой же человекъ какъ и онъ?"

У Марка Вовчка в „Маші“ читаємо: „Съ той поры только и рѣчи у Маши, что про барыню: *„И кто сй отдалъ насъ? и какъ? и зачѣмъ? и когда?“* „Барыня одна,—говорить,—а насъ-то сколько: пошли бы себѣ отъ нея, куда захотѣли, что она сдѣлаетъ?"

Коли в наведених уривках збігається зміст думок, а іноді вони висловлені однаковими словами, то в „Игрушечкѣ“ ми знаходимо цілі картини, аналогічні картинам „Хатини“, однакові фігури і мотиви.

В гл. XVI Сен-Клер питається в своєї дочки, де їй більше подобається, у діда в Вермонті, чи в-дома. Маленька Єва відповідає—в-дома, бо, каже вона, „дома есть больше кого любить“ (багато бідних не-вільників). Почувши відповідь Єви, Марі (її мати), сказала: „это такъ похоже на Еву, она *вѣчно говоритъ глупости*“.

Маленька Зіночка („Игрушечка“) все думала над тим, що „одни люди смѣются, а другіе въ слезахъ,—отчего это?“ Стурбована такими незвичайними думками дівчинки, ключниця Арина Іванівна покликала бариню. Зіночка й їй задала таке-ж питання. В результаті розмови бариня сказала: „Вы напугали меня, Арина Ивановна, я думала, Богъ вѣсть знаетъ, что такое, а *вышли пустяки такіе, что даже и понять то друдно*“.

І там, і тут матері однаково не розуміють своїх дітей. А діти й матері дуже подібні одна до другої.

В гл. XXVI находимо розмову Єви з матіррю: „Ахъ, мама... Я съ дѣтства окружена друзьями, любящими меня, дѣлающими все возможное, чтобы я была хорошая и счастливая, а Топси¹⁾? Какъ жила она до сихъ поръ?

— Ну, да, конечно! зѣвая, отвѣчала Мари.—Боже мой! какая жара!

— Какъ ты думаешь, мама, если бы Топси была христіанкой, сдѣлалась ли бы она ангеломъ какъ мы всѣ?

— Топси? Ангеломъ? Что за идея? Никому, кромѣ тебя, да развѣ еще ей, подобныя вещи не могутъ придти въ голову.

— Но, мама, развѣ Богъ не отецъ для нея, какъ для насъ всѣхъ? Развѣ Христось для нея не Спаситель?

— Можетъ быть. Я полагаю, что Богъ сотворилъ всѣхъ людей. Гдѣ мой флаконъ съ духами?

— Какая жалость, Боже мой, какая жалость!—преговорила Ева, смотря вдаль на озеро, и говоря сама съ собою.

— Что, жалость?—спросила Мари.

— То, что тѣ, которые могли бы быть свѣтлыми ангелами, жить съ ними, падаютъ такъ низко, низко, и никто имъ не помогаетъ. О, Боже мой!

— Мы не можемъ помочь этому, нечего попусту и разстраивать себя, Ева“.

1) Топси была маленька негрятянка, кстру недавно купили.

В VII гл. „Игрушечки“ находиме такую сцену: „Прелюбопытная, препытливая была барышня. Бывало, какъ на нее найдеть, засыплеть разспросами да попросами: на что это? какъ это? почему такъ? зачѣмъ этакъ? Ну, барыня была лѣнива, чтобъ ей что толковать, сейчасъ на нее тоска нападала.

— На тебѣ конфетку, Зиночка, да иди себѣ играй, мой другъ!

— Я не хочу твоей конфетки, а ты мнѣ расскажи то и то,—говорить барышня.

Помню, одинъ разъ спрашиваетъ она:

„Мама, отчего всѣ птицы не говорятъ?“ Барыня ужъ видитъ, къ чему дѣло клонится, вздохнула тяжело.

...Ахъ, мой дружокъ, кто жъ ихъ знаетъ? Вотъ у мамы голова ужъ болитъ. Въ Москвѣ, кажется, ученыхъ птичекъ продаютъ, поѣдемъ—я тебѣ куплю.

Барышня за Москву ухватилась.—Постой, мама, гдѣ Москва?—„Далеко, мой другъ, очень далеко—пусти меня!“—Какая это Москва? Расскажи!—„Большой городъ, много игрушекъ, много конфетъ продаютъ для умныхъ дѣвочекъ“.—„А еще что?“—„Улицы большія, дома,—пусти, дружокъ!“—„А кто Москву построилъ?“—„Не знаю, мой ангелъ,—ей-Богу не знаю. Да тебѣ на что, кто бъ тамъ ее ни построилъ?“ Барышня все за полу держитъ, задумалась и вздохнула.

— Ахъ, мама,—говорить—отчего это ты все не знаешь, да не знаешь? А барыня ей:—„Одному Богу извѣстно, въ кого ты любопытная такая!“—Мама, гдѣ Богъ? „Ахъ, дружокъ!“—ответила барыня съ тоской великой, да на небесахъ, а те гдѣ-жъ?“—„А

какъ у Бога на небесахъ?—А барыня проворненько юркъ за двери. Барышня... зашла себѣ въ уголокъ и заплакала. Потомъ къ барину побѣжала.—Папа, скажи мнѣ, какъ у Бога на небесахъ?—А баринъ сидѣлъ себѣ въ креслахъ, какія-то картиночки переглядываль, посвистываючи... Баринъ совсѣмъ оторопѣлъ.—„Оленька! Оленька!—кричить барынѣ—дай Зиночкѣ конфетъ!“—Я не хочу конфетъ, —рыдаеть барышня,—ты скажи, о чемъ спрашиваю!—Баринъ ее за головку взялъ,—„Не болитъ головка?“—„Ну, хоть, скажи, кто Москву построилъ?—присгаеть барышня,—разскажи мнѣ хоть что-нибудь!..“—„Давно кто-то построилъ, теперъ ужъ забыто, кто“... „Хочешь, я тебѣ картинку подарю—Москва представлена?“ Поискалъ межъ книгами и далъ ей картиночку.—„Вотъ тебѣ Москва, поди-ка разсмотри въ дѣтской“.

Типи „игрушечкиныхъ“ панів, їх відношення до дочки, її виховання, дуже подібні до Марі.

Цікаво зауважити, що Єва й Зіночка—обидві вмерли.

Так відбивається „Хатина дядька Тома“ в оповіданнях Марка Вовчка.

Мені здається, що наведені приклади дають право зробити висновок про де-який вплив романа Бічер-Стоу, що позначився на оповіданнях нашого автора.

Марко Вовчок, хоч і відбила де-який вплив американської письменниці, але не наслідувала їй, цей вплив знаходимо більше в змальованні характерів, опису окремих сцен буденного життя панів, ніж в кар

тинах народнього побуту в кріпацьких обставинах. Крім того, вплив перетворено автором самостійно, незначні запозичування пристосовані до сюжету, входять в нього органічно, складовим елементами, так що виділити його з загальної картини неможливо. До того-ж лишається відвертим питання, наскільки частковий збіг де-яких місць „Інститутки“ і „Хатини“ в думках героїв може бути прийнятий за вплив. Такі думки можливі у автора і без знайомости з романом Бічер-Стоу, оскільки вони були загально-поширені в творах з визвольною тенденцією, оскільки вони висловлені загальними фразами. Через те, коли-б не аналогічні типи й сцени в оповіданні „Игрушечка“, то довелось-б, може й цілком відкинути думку про вплив „Хатини дядька Тома“ на оповідання Марка Вовчка.

В и с н о в к и.

Докладно зазнайомившись зі змістом творів Марка Вовчка з народнього побуту, давши посильну характеристику творчості автора і вияснивши взаємовідносини його з сучасними й попередніми письменниками української, російської й почасти чужоземної літератури, можна встановити тісний зв'язок „Народніх Оповідань“ з новою українською літературою, що виявився в змісті (народній побут і оброблення народніх повістей й переказів), в настрої (співчутливе відношення до простого люду), в тенденції (художня пропаганда

визвольних ідей), в фермі (художнє й правдиве змалювання народньої душі, народніх сподівань).

Відношення „Народніх Оповідань“ до російської літератури виявилось в тій ідейній залежності від російських громадських і літературних течій, в тон яким понав автор своєю темою й способом її освітлення. Думка-ж про наслідування яких-будь творів російської літератури повинна бути відкинута.

Через те, можна цілком приєднатись до слів проф. Дашкевича, відносячи їх до нашого автора, що новіша українська література, *розцвітаючи в тісному єднанні з російською*, виявила в той-же час *значну оригінальність*¹⁾.

Де-який дуже незначний вплив позначився в наредніх оповіданнях, здебільшого писаних російською мовою, й чужоземної літератури („Хатина дядька Тома“ Бічер Стоу), але вплив цей органічно злився з місцевим матеріяльним і ідейним змістом.

В особливу заслугу нашому авторові треба поставити те, що він був *піонером* в літературному жанрі *соціальної повісти*; йому ми зобов'язані тим, що цей жанр швидко запанував в повістній українській літературі. Під час виходу „Народніх Оповідань“ К. Псонгєв не чекав від Марка Вовчка літературної школи і визнав за нею осібне місце в літературі. Історично порівнюючий дослід творів Марка Вовчка, попередніх і наступних авторів, змушує відкинути по-

1) „Отчетъ“... стр. 20. Курсів наш.

гляд критика. Коли авторові й судилося зайняти в історії нашої літератури „осібне“ місце, то це місце приготувала йому форма й стиль його творів; всіма останніми властивостями він близько підходить до попередніх письменників і вказує шлях наступникам.

Про українську літературу той-же проф. Дашкевич висловився так: „Содержаніе украинской литературы было *изначала при высшей художественности творчество народное. Изученіе народности и преимущественно народная поэзія были живымъ источникомъ украинскаго литературнаго творчества.* Вслѣдствіе того украинская литература отличалась *нерѣдко оригинальнымъ содержаніемъ и оригинальнымъ стилемъ* и была запечатлѣна оригинальнымъ колоритомъ уже начиная съ произведеній Котляревскаго... Подражанія и заимствованія не могли не имѣть мѣста въ украинской литературѣ, какъ и во всякой другой; но въ общемъ эта литература подражательна настолько, насколько подражательна всякая другая новѣйшая истинно-народная литература: *заимствованія не устранили народности. Последняя была главнымъ двигателемъ началомъ; различныя вліянія претворялись самостоятельно“* ¹⁾.

Ці слова я можу з повним правом віднести до народніх оповідань Марка Вовчка. У нього ми бачимо високу художність і глибоко-народній зміст. Вивчення народности дало нам чудові побутові оповідання, а народня поезія бє могутнім струмком в реальних і

¹⁾ „Отчетъ“ стр. 227. Курсив наш

напівфантастичних етюдах. Перетворюючи різні впливи, оповідання Марка Вовчка визначаються самобутністю й оригінальністю. Це дає нам право дивитись на автора „Народніх Оповідань“, як на першорядного майстра слова й визнати за ним, коли не осібне, то почесне місце в нашій літературі.

Бібліографічний покажчик¹⁾.

I. Видання творів Марка Вовчка.

Народні оповідання (Повістки) Марка Вовчка Спб. 1857 [Видання і редакція П. Куліша. Зміст: 1) Викуп; 2) Знай, Ляше! (Отець Андрій); 3) Одарка; 4) Козачка; 5) Панська воля (Горпина); 6) Сестра; 7) Чумак; 8) Сон; 9) Максим Грімач; 10) Данило Гурч; 11) Свекруха, Це—перше видання першого тому].

„Рускій Вѣстникъ“ 1858 р. кн. VII: „Сонъ“, „Свекровь“, „Максимъ Гримачъ“, „Чумакъ“, „Отець Андрей“; кн. VIII: „Выкупъ“, „Данило Гурчъ“, „Сестра“. [Це—переклад самої Марії Маркович; підпис: „Марко Вовчокъ“].

Українські народні розкази Марка Вовчка. Вь переводѣ И. С. Тургенева. Спб. 1859, Изданіе книгопродавца Д. Е. Кожанчикова. [З передмовою І. Тургенєва. Це—переклад першого тому].

¹⁾ Бажаючи подати як найповніший покажчик, я вказую не тільки ті видання, книжки, статті, котрі я мав під руками і якими користувався, але також і ті, про котрі я мав відомости з різних джерел Видання творів подаю в хронологичному порядку.

Разказы изъ народнаго русскаго быта Марка Вовчка. Москва. 1859. Изданіе К. Солдатенкова и Н. Щепкина. [Зміст: Надежа, Маша, Катерина, Саша, Купеческая дочка, Игрушечка].

„Современникъ“ 1859 р. кн. V, — в критичну статтю К. вміщено переклад „Одарки“.

„Русское Слово“ 1859 р. кн. IX „Ледащица“. Повѣсть Марка Вовчка [Переклад М. М.].

„Хата“ Спб. 1860. (Альманах П. Куліша). Марко Вовчок „Чари“.

„Отечеств. Записки“ 1860 р. кн. I. „Институтка“. Повѣсть Марка Вовчка. Переводъ съ малороссійскаго И. С. Тургенева.

Марко Вовчок: „Козачка“ Спб. 1860; „Викуп“ Спб. 1860; „Сестра“ Спб. 1860; „Чари“ Спб. 1860; „Чумак“ Спб. 1860; (це—„метелики“ П. Куліша).

Повістки [Народні Оповідання] Марка Вовчка. Спб.; 1861. 2-е изданіе съ малороссійско-руско-польскимъ словаремъ. [Видання Тіблена; це повторене видання першого тому].

„Основа“ 1861 р. кн. I — „Три доли“; кн. III — „Не до пари“; кн. IV — „Два сини“; кн. VII — „Ледащиця“

„Русское Слово“ 1861 р. кн. VI. „Три доли“ Марка Вовчка [Переклад М. Маркович].

Марко Вовчок „Три доли“. Спб. 1861.

Марко Вовчок „Викуп“ Спб. 1862; „Сестра“ Спб. 1862; „Ледащиця“ Спб. 1862 [Це також, здається, видання Куліша].

Марко Вовчок „Народні Оповідання“ Спб. 1862. [Вид. Лобка. Зміст: „Три доли“, „Не до пари“, „Два

сини“, „Ледациця“, „Чари“. Це—перше видання другого тому].

„Основа“ 1862 р. кн. I— „Від себе не втечеш“; кн. III— „Інститутка“.

„Мета“ (Львів) 1863 р. Марко Вовчок: „Листи з Парижа: 1) Життя в Парижі; 2) „Дівчина отруйниці“.

„Бібліотека для читенія“ 1863 р. кн. IX: Сказка о девяти братьяхъ разбойникахъ и десятой сестрицѣ Галѣ [Переклад М. Маркович].

Сказки Марка Вовчка. Спб. 1864. [Вид. Яковлева. Переклад третього тому].

Оповідання Марка Вовчка. Спб. 1865. Виданіє Яковлева. [Одобрено цензурою 12 февраля 1865 г. У друкарні П. Куліша. Зміст: Кармелюк, Невільничка, Девять братів і десята сестриця Галя, Ведмідь. Це перше видання третього тому].

„Віла“, (сербський журнал) за 1866 р. № 51-52
„Максим Гримач“ за 1868 р. № 26— „Чумак“

Сочиненія Марка Вовчка, том I. Разказы изъ украинскаго быта. Спб. 1867. [Вид. Папина].

„Правда“ (Льв.) 1868 р. № 64-7. „Невільничка“ Марка Вовчка.

„Отечеств. Записки“ 1868 р. „Живая душа“. Романъ Марка Вовчка. 1869 р. „Записки причетника: Романъ Марка Вовчка.

„Wienac“ (хорватський журнал). 1869 р. № 8— „Два сини“; № 13 „Чари“.

„Die Libelle“. 1869. № 16. Kleinrussische Dorfgeschichten.—Vater Andry. Von Mark Wowtschka.

„Отечеств. Записки“ 1873 р. „Теплое гнѣздышко“.
Повѣсть Марка Вовчка.

„Маруся“. Повѣсть Марка Вовчка. Спб. 1873.

„Отечеств. Записки“ 1875 р. кн. 7 і ин. „Въ
глуши“. Повѣсть Марка Вовчка.

Марко Вовчок. „Сестра“. Львів 1878. Вид. „Про-
світи“.

Повісти Марка Вовчка. Львів. 1878. [Три часті.
Видання Онишкевича. Зміст: I ч. Два сини; Чари;
Козачка; Чумак; Горпина; Отець Андрій; Максим Грі-
мач; Данило Гурч; Сон; Одарка; Не до пари; Викуп;
Ледащиця; Невільничка; II ч.: Три доли; Інститутка;
III ч.: Сестра; Свекруха; Кармелюк; Девять братів і
десята сестриця Галя; Сестриця Мелася (Ведмідь);
Листи з Парижа: 1) Життя в Парижі; 2) Дівчина-
етруйниця. Це—третє видання першого тому і друге
видання II і III томів. Перше повне збірне видання
творів Марка Вовчка].

Марко Вовчокъ. Збірник сочиненій. Саратовъ
1896. [7 томів; видання „Саратовскаго Дневника“.
Повне видання українських і російських творів Марка
Вовчка на російській мові. Т. I—Розкази изъ украин-
скаго народнаго быта].

Марко Вовчокъ. Оповідання 1) Максимъ Грі-
мачъ; 2) Викупъ; 3) Данило Гурчъ. Київъ 1900. [Вид.
„Кіев. Об-ва Грамотности“].

Марко Вовчокъ. Оповідання 1) Свекруха, 2)
Отець Андрій. К. 1900 [Вид. К. О. Гр.].

Марко Вовчокъ. Народні Оповідання. У Києві.
1902. Т. I—видання третє; т. II—видання друге. [Це—

четверте видання першого тому і третє видання II і III томів. Листи з Парижа в цьому виданні не вміщені].

„Кіевская Старина“ 1902 р. кн. X. „Чортова пригода“. Казка Марка Вовчка.

Марко Вовчок. „Народні Оповідання“. Львів 1903—4 р. Три томи. Видання Видавничої Спілки. [Це—п'яте видання I тому і четверте II і III т.т.].

„Літер.-Наук. Вістник“ 1908 р. Кн. I—„Дяк“; кн. II—„Пройдисвіт“ [повний текст]; кн. III—Лист з Парижа (третій); кн. IV—„Як Халко солоду відкрися“; кн. XI—XII—„Гайдамаки“.

Марко Вовчок. „Посмертні Оповідання“. Київ. 1910.

Марко Вовчок. Оповідання видані по смерті письменниці. Київ—Львів. 1913.

Марко Вовчок. Оповідання: I—Сестра; II—Сон; Кармелюк; I—Козачка, II—Чумак, III—Свекруха. Львів. 1917. [Три книжечки. Видання „Просвіта“. Серія „Просвітні Листки“].

Марко Вовчок. Кармелюк. Полтава. 1917. Вид. Педагог. бюро Полт. Губ. Зем. Управи¹⁾.

Марко Вовчок. Народні Оповідання т. I. П'яте видання Української Видавничої Спілки. Львів. 1918. [Це—шосте видання першого тому, а, як будуть дальші томи,—п'яте видання II і III т. т.].

[Крім зазначених перекладів на сербську, хорватську і німецьку мову, були ще переклади на польську, чеську, французьку].

¹⁾ За час революції оповідання М. Вовчка, мабуть, були надруковані не тільки в Полтаві, але про них я не маю відомостей.

II. Матеріали до біографії і питання про авторство.

П. Кулишъ. „Взглядъ на малороссійскую словесность по поводу выхода въ свѣтъ книги „Народни Оповидання“ Марка Вовчка. „Русскій Вѣстникъ“ 1857 р. Кн. XII. „Современная лѣтопись“.

М. Максимовичъ. „Значеніе Шевченка для Украины“. „Основа“ 1861 р. кн. VI, ст. 11—12. [Тут вміщено лист М. М. до Шевченка].

Листи Шевченка до Лазаревського. „Основа“. 1862 р. кн. III.

Листи Шевченка до Куліша. „Основа“. 1862 р. кн. V.

„Дневникъ“ Шевченка. „Основа“ 1862 р. кн. VI.

Лист Шевченка до Марковича. „Правда“. (Львів). 1875 р. ст. 574.

Тургенєв. Спомини про Шевченка; „Кобзарь“ Прага. 1876.

М. Чалый. Жизнь и произведения Т. Шевченка. К. 1882.

„Новости и Биржевая Газета“ 1883 р. № 187.

Аяненковъ. Переписка съ И. Тургеневымъ. „Вѣстникъ Европы“ 1885 р. кн. 3.

К.—Де-що про Опанаса Марковича. „Правда“. Львів. 1889 р. кн. VIII.

А. Л. „Памяти А. В. Марковича“. „Кіевская Старина“ 1892 р. кн. IX.

К.—Памяти О. Марковича. „Зоря“. Львів. 1892 р. № 23 (1 грудня).

Дм. Марковичъ. Замятки и воспоминанія объ Аф. Вас. Марковичъ. „Кіев. Стар.“ 1893 р. кн. IV.

Н. Ш—овъ. Къ воспоминаніямъ объ А. В. Марковичъ. „Кіев. Стар.“ 1893 р. кн. V.

М. Симоновъ (М. Номисъ). Нѣскольکو словъ къ воспоминаніямъ объ А. В. Марковичъ. „Кіев. Стар.“ 1893 р. кн. IX.

М. Чалый. Къ біографіи А. В. Марковича. „Кіев. Стар.“ 1894 р. кн. V.

М. З. Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Біографическая замятка. Черниговъ. 1896 р. Изд. „Земскаго сборника Черниг. губ.“.

А. Конисскій. Жизнь украинскаго поэта Т. Шевченка. Одесса. 1898.

Письма Кулиша къ Шевченку. „Кіев. Стар.“ 1898 р. кн. II.

Письма Кулиша къ Каменецкому. „Кіев. Стар.“ 1898; кн. V—VI.

Ів. Франко. Новини нашої літератури. „ЛНВ.“ 1903 р. кн. II.

Ів. Франко. Марко Вовчок. „ЛНВ.“ 1907 р. кн. 8—9.

Письма Герцена къ Марку Вовчку. „Былое“. 1907 р. кн. X.

С. Єфремов. Марко Вовчок. „Рада“. 1907 р. № 206.

Справозданнѣ про засідання Українського Наукового Товариства. „Рада“. 1907 р. № 210.

Неизданнѣя письма И. Тургенева къ Марку Вовчку. „Минувшіе Годы“ 1908 р. кн. 8.

М. Драгоманов. Листи до Івана Франка й ин. ч. II. Льв. 1908.

В. Доманицький. Марія Маркович—авторка „Народніх Оповідань“. ЛНВ. 1908 р. кн. I.

В. Доманицький. Авторство Марка Вовчка, „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“ т. 84. Льв. 1908.

Ю. Никольскій. Тургенєвъ и писатели Украины. „Русская Мысль“. 1914 р. кн. 7.

[Див. також нижчеподані праці по історії укр. літератури Н. Петрова, О. Огоновського, Скабічевського, Фремова].

II. Критичні та історико-літературні статті і замітки.

Передмова П. Куліша до першого видання „Народніх Оповідань“. 1857 р.

П. Кулишъ. „Взглядъ на малорос. словесность“ „Русскій Вѣстникъ“. 1857 р. кн. VII.

[„Русское Слово“. 1857 р. кн. X].

„Русскій Вѣстникъ“. 1858 р. кн. VII. [Редакційна стаття].

[„Русскій Міръ“. 1859 р. № 18].

Передмова І. Тургенєва до „Разказовъ изъ укр. нар. быта“ М. 1859.

Эк. С—тъ. Народни Оповідання Марка Вовчка. „Отечеств. Записки“ 1859 р. кн. 3.

[Див. також: А. Котляревський. Собрание сочиненій т. I. Спб 1889].

К.—Українські народні розкази Марка Вовчка. „Современникъ“ 1859 р. кн. 5, ст. 103—113. [Стаття М. Костомарова].

В. Милорадовичъ. Українські народні розкази Марка Вовчка; „Русское Слово“ 1859 р., кн. 5. Библиографія ст. 83.

[„Разсвѣтъ“ 1859 р. № 5].

Де-Пуле. Українські народні розкази Марка Вовчка. „Русское слово“ 1859 р. кн. X.

„Библиотека для чтенія“ 1859 р. кн. XI. [Редакційна стаття. Відділ критики].

[„Свѣточъ“ 1860 р. т. I].

И-рѣ. „Библиотека, дочь Сенковскаго“. „Колоколь“ 1860 р. № 71. [15 травня. Стаття А. Герцена].

„Хата“ 1860 р. [Стаття П. Куліша].

Н. Добролюбовъ „Черты для характеристики русскаго престопадаря“. „Современникъ“ 1860 р. кн. IX.

[Див. також Н. Добролюбовъ. Собрание сочиненій т. III. 1885].

Пирятинъ. Марко Вовчокъ, какъ народный малорусскій писатель. „Русскій Инвалидъ“ 1860 р. № 107.

К. Леонтьевъ. По поводу разказовъ Марка Вовчка. „Отеч. Записки“ 1861 р. кн. 3.

„Основа“ 1861 р. кн. IV. [Вступна редакційна стаття перед оповіданням М. Вовчка „Два сини“. Стаття належить П. Кулішеві].

Де-Пуле. Нѣчто о талантѣ Марка Вовчка. „Русская Рѣчь“ 1861 р. № 47.

[„Современникъ“ 1864, г. т. 100. Критична стаття на „Сказки Марка Вовчка“].

А. Скабичевскій. Противоположная крайность: „Отечеств. Записки“ 1868 р. кн. VII.

[„Дѣло“ 1869 р. Стаття П. Ткачева].

Шелгуновъ. Глухая пора. „Дѣло“ 1870 р. № 4.

Пыпинъ и Спасовичъ. Исторія славянскихъ литературъ т. I. 1879.

Н. Петровъ. Очерки исторіи украинской литературы XIX в. К 1884.

Н. Лѣсковъ. Умершее сословіе. „Недѣля“ 1885 р. кн. 5.

О. Огоновскій. История литературы руської ч. III в. I. Льв. 1889—91. ч. IV. Льв. 1894.

[Див. також „Зоря“ 1889 р. № 23-24; 1890 р. № 1-2; 1894 р. № 4].

С. Венгеровъ, Марковичъ Марія Александровна. „Энци. Брокгауза и Ефрсян“ т. 36 (1893 р).

Ів. Франко. З останніх десятиліть XIX в. „ЛНВ.“ 1901 р. кн. 7-9. [Див. також „Молода Україна“ Льв. 1910].

Ів. Франко. Новини нашої літератури. „ЛНВ.“ 1903 р. кн. II.

А. Скабичевскій. Исторія новѣйшей русской литературы. 1903.

С. ѿфремов. Марко Вовчок. Літературна характеристика. К. 1907. [Див. також „Рада“ 1907 р. № 206-211. На цю брошуру див. рецензію Доманицького в ЛНВ. 1908 р. кн. IV].

Ол. Грушевскій. Сучасне українське письменство. ЛНВ. 1908 р. кн. XI [і окремо. К. 1909].

Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури. Льв. 1910.

Ан. Василько. Українська література і кріпацтво. К. 1911.

С. Єфремов. Історія українського письменства. К. 1902 [і 3-є вид. К. 1917].

Гершензонъ „Рускіе Пропилей“ т. III. И. С. Тургеневъ. Москва. 1916. [Тут передрукована передмова Тургенева].

С. Єфремов „Небуденний пам'ятник“. „Книдарь“ 1918 р. № 10.

НБ ПНУС

h331

З М І С Т.

	стор.
Передмова	1—7
Вступ	8—9
Розділ I. Біографічні відомости про Марка Вовчка і питання про авторство.	10—82
„ II. Зміст українських оповідань Мар- ка Вовчка	83—113
„ III. Критика про „Народні Опові- дання“ Марка Вовчка	114—144
„ IV. Оцінка художньої сторони „На- родніх Оповідань“ Марка Вовчка (Українська літературна традиція і „Н. Оп.“. „Записки Охотника“ Тургенева і „Нар. Оп.“. Харак- теристика „Нар. Оп.“).	145—199
„ V. „Разказы изъ народнаго рус- скаго быта“	200—217
„ VI. „Народні Оповідання“ Марка Вовчка і роман Бічер-Стеу	218—225
Висновки	225—228
Бібліографічний покажчик	229—239

- 93. М. Вовчок, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
- 94—98. Лепкий В., Начерк іст. україн. літер., книжка II.
- 99. М. Вовчок, Інститутка.
- 100—103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
- 104. Аверченко, Гуморески.
- 105. Барвінок Г., Русалка.
- 106—107. Лепкий В., М. Шашкевич (Літ. хар. укр. письм. II).
- 108—1106. Куліш П., Чорна Рада, повість.
- 111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
- 112—113. Берґзон Ан., Вступ до метафізики.
- 114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
- 115—120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, II.
- 121—123. Кобилянська О., Земля I, повість.
- 124—126. Кобилянська О., Земля II, повість.
- 127—128. Шов В., Цезар і Клеопатра, драма.
- 129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
- 130—134. Маковой О., Заліссе, повість.
- 135—139. Кониський Ол., У гостях добре, дома ліше, повість.
- 141—142. Федькович Ю., Довбуш, трагедія.
- 143—1446. Федькович Ю., Оповідання.
- 145. Гринюк Лесь, Весняні вечери, новелі.
- 147. Федькович Ю., Так вам треба, фарс.
- 148. Федькович Ю., Як козам роги виправляють.
- 149—149a. Шевченко Т., Музика, повість.
- 150. Бродивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
- 151—151a. Шевченко Т., Артист, повість.
- 152—153. Карпенко-Карий, Бурлака, драма.
- 154. Бобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
- 155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
- 157. Федькович Ю., Люба—згуба, повість.
- 158. Шніцлер Артур, Ляйтнант Густль, новеда.
- 159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропаші, повість.
- 161. Кобилянська Ольга, Битва, нарис.
- 162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, нарис.
- 163. Кобилянська Ольга, Природа, новела.
- 164—165. Плятон, Оборона Сократа, переклав В. Кміцикевич.
- 166—167. Карпенко-Карий, Житейське море, комедія.
- 168—170. Фремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. III).
- 171. Марке Карл, Наймана праця й капітал.
- 172—173. Мьрний Панас, Лихі люде, повість.
- 174—176. Дорошенко Дм., П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. IV).
- 177—179. Містраль Фред., Спогади й оповідання.
- 180—182. Коцюбинський М., Fata morgana.
- 183—184. Бостомаров М., Дві руські народности.
- 185—187. Войко В. Марко Вовчок (Літ. хар. укр. писм. V).
- 188—189. Ромей Роллян, Вовки.